A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 458 Subject Nyaya

Name of MSS Tark Bhasha Bhavarth Dipika

Author

Period Folios

Script Devnagiri Source P. P. S. Jaura, Jalandhar

Missing Folios

458

No (2)

458

...rka-Bhasha (Sans Com...

By Pt Gaurikant Bhattach... ...hou

Leaves 153 11½

P. P. S. JAURA

W. G. 345, Siraj Gunj,

Sans. MS. 181.4		
T187		तर्कभाषा ॥
458-Ms		१५२पत्रक॥ ल०अ०१५पं०ज्ञा०प्र०
		ह० ल०

कुर्लभट्टाचार्यरति सं २
गो बा: १

गौ. १ ॥ॐ स्वस्ति श्रीमद्गणपतिप्रसादात् ॐ श्रीमन्महाराजाधिराजाय नमः तुं ॐ श्रीमद्भावा[illegible]कृ सामे[illegible]मः
ॐ तत्सद्भिः श्रुतिपादितायनित्याखिलेच्छाकृतिधीयुताय लीलाघनश्यामकलेवराय नमोस्तु
तस्मै जगदीश्वराय १ उज्ज्वला तर्कभाषाया इयं भावार्थदीपिका भट्टाचार्येण धीरेण गौरीकां
तेन तन्यते २ मातर्भारति हे शिरोमणिवचोव्याख्यानसक्तौ शक्ते साहंकारतयेव केशवकृ
तिव्याख्यासु किं लज्जसे कर्पूरप्रकरोद्भसत्तववदिर युक्तां वृत्तज्जो काधरे रागो यावकज्जो
पवा यदि तथा कानाम शोभा हतिः ३ इह खलु प्रेक्षावंतो ग्रंथाभिधेयप्रयोजनसंबंधान्
प्रतीत्यैव तदध्ययनादौ प्रवर्त्तन्ते तदुक्तं सिद्धार्थं सिद्धसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते शा
स्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजन इत्यतः प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तये प्रयोज
नाभिधेयसंबंधान्दर्शयन् शिष्यावबोधनाय तर्कभाषाप्रकाशनं प्रतिजानीते बालो
पियो न्यायनये[illegible]शमल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन संक्षिप्तयुक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्य

गो० २ वालव्युत्पादकत्वमिति ध्वनितं संक्षिप्तेत्यस्य युक्तिपदेन कर्मधारयः तदंतस्यान्वितपदेन तृती
2 यातत्पुरुषः पश्चात् अन्विताते न कर्मधारयः इत्यपि केचित् युक्तिविशेषणत्वे संक्षिप्तत्वं सारभू
तत्वं वोध्यम् संक्षिप्ताः सारभूता युक्तयो यत्रेति बहुव्रीहिः अन्विता अन्वयवती अनन्विता
दिप्रयुक्तनिराकांक्षत्वादिदोषरहिता यस्मात् कर्मधारय इत्यपरे केचित्तु हे अन्वितसुवु
उपसर्जनत्व पाद द्धे संक्षिप्तयुक्तिं यथा स्यात्तथा प्रकाशयत इति क्रियाविशेषणं अन्यथा संक्षिप्तत्वादेः समासनि
विष्टत्वेन गौणतया मुख्यतो विधेयताप्रतीत्यभावेन अविमृष्टविधेयांशतादोषप्रसंगात्
यथा न्यासीकृतौ स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्येति व्याचक्षते तन्न एवम
पि बहुव्रीहिसमासे गुणभूततया तद्दोषतादवस्थ्यात् प्रस्तुतप्रकाशनक्रियाया एव संक्षिप्त
युक्त्यन्वितत्वप्रतीयते न न तर्कभाषायां प्रकाशने युक्तेः संक्षेपो नाम परकीयग्रंथादिकं विलो
क्य विलेखनमिति विरुद्धमतिकृद्दोषो पि स्यादिति न किंचिदेतत् अन्वितपदस्खलत्वाय नेष्ट
वस्तुतस्तु अविमृष्टविधेयांशताकृतिनिरसवोधप्रतिवंधकतया काव्यदोषः न तु व्युत्पत्ते २

3 तेतस्यकृतेमयैषा ॥१॥ व्या० बालइवबालः अकृतशास्त्रपरिभाषानभिज्ञ इत्यर्थः अनिर्माणव
कशक्तिवत्तर्कणप्रयोगः अलसः दुरूहभाष्यादिग्रंथभावार्थबोधानुकूलबहुतराभ्यासविधा
यकसामर्थ्यविकलः एवंभूयोविसन् यो जन अल्लेनश्रुतेनाध्ययनेन न्यायः प्रतिपादेतूदा
हरणोपनयनिगमनात्मकसमुदायस्तत्त्वंधिनिनयेनीयंतेनिर्णीयंते अर्था अनेनेति
तुल्यत्वाच्छास्त्रे तर्कविद्यायामिति यावत् प्रवेशार्थमुदाविवसुखेनावगंतं प्रबोधपदमवश्य
यप्रवेशपदद्वानंत्वरसात् वांछति कामयते तस्यकृते तत्प्रयोजनाय एषासंक्षिप्तयुक्त
न्वितातर्कभाषामयाप्रकाश्यतइत्यन्वयः तर्क्यंते तर्कसदकुनयप्रमाणप्रमेयप्रमितिविष
यीक्रियंते इति तर्काः पदार्थाः ते भाष्यंते उद्देशलक्षणपरीक्षाभिर्निरूप्यंते अनयेति तर्क
भाषा ग्रंथरूपवाक्यावलिः सदसद्विवेचनेयुक्तिः ताभिरन्विता प्रतिपाद्यत्वेन संबद्धा
वासौ तर्कभाषा चेति तान्तीयान्तस्तत्पुरुषगर्भकर्मधारयः संक्षिप्ताश्चताः युक्तयश्चासांवासौ
ताचेति कर्मधारयः एतेनान्येषांग्रंथानामसंक्षिप्तत्वायुक्तिबहुत्वाभावश्चोनगरीति

मं॰ ३ दृष्टसमाप्तिदर्शनात् तथाहि मंगलं वेदबोधितकर्तव्यताकं अलौकिकधर्मत्वात् अनिषिद्धशिष्टा
४ चारविषयत्वात् दर्शादिवदिति प्रयोगः भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय अलौकिकेति रात्रिश्रा
द्धादौ व्यभिचारवारणाय धर्मत्वोपादि नास्तिकाद्याचारवारणाय शिष्टेति शिष्टत्वं न वेदोक्तकर्म
कर्तृत्वं वेदस्याप्रामाण्यवादिनास्तिकेऽसंभवात् यत्किंचित्वे अहिंसादिकमादाय बौद्धादावतिव्या
प्तेः नापि वेदनिषिद्धाकर्तृत्वे सति यत्किंचिद्वेदविहितकर्तृत्वं वशिष्टाद्यव्याप्तेः न चैतेषाम
लस्यत्वं तदाचारस्य वेदाननुमापकतापत्तेः न चैते वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वं हि शिष्टत्वं सामा
न्यतः सर्वे वेदाः प्रमाणमित्यभ्युपगमस्य सर्वशिष्टेषु सत्त्वात् तत्र यद्यपि ज्ञानरूपाभ्युपगमस्य १
क्षणमात्रावस्थायितया तदभाववदशायामव्याप्तिः उपलक्षणत्वे पूर्वं नास्तिकस्य बौद्ध
तादशायामतिव्याप्तिः तथाप्यावेदप्रामाण्याभ्युपगमकालीनविरोध्यभ्युपगमयावत्संसर्गा
भाववत्त्वं शिष्टत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः अथ आदौ शिष्टस्ततो नास्तिकः पुनः शिष्टस्तत्र द्वि
तीयशिष्टतादशायां विरोध्यभ्युपगमध्वंसात्तेषामाद्यशिष्टतादशायामभावात् अव्या
प्तस्त्वाद्येति विशेषणं आद्यत्वं च वर्तमानकालीनत्वं एवं मंगलस्य श्रुतिबोधितत्वे न सफलत्वेऽसि २

5 स्फुतादिव च्छाद्बोधप्रतिबंधकतया वाक्यदोषः प्रमाणाभावात् न चेदं पद्यं काव्यलक्षणाक्रां
तं गुणालंकारविरहात् किंतु कारिकारूपं वाक्यं अत्र काव्यमात्रदूषकाणामदूषणत्वमेव सं
मया वालपदादौ अश्लीलत्वसंदेहे तस्य दोषानुनिकटत्वे एवेत्यत्र समाहितपुनरादानमिति दो
षाणामनुद्धारात् प्रकाश्यते इत्यनेन न सिद्धस्यैव मया प्रकाशनं कृतमिति ननु सिद्धांतविरुद्धं किं
चित्स्वयं कल्प्यते न मिति ध्वनितं अन्यथा प्रकल्प्यत इत्येव ब्रूयात् एषेत्यत्र मानसप्रत्यक्षमाद्य
य प्रत्यक्षबुद्धिविषयता बोध्या एतेनात्र पदार्था अभिधेयाः वालस्याप्यनायासेन पदार्थव्यु
त्पत्तिः फलं संबंधश्च पदार्थग्रंथयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः वालव्युत्पत्त्या ग्रंथस्य जन्यज
नकभावः इति दर्शितं ग्रंथस्य सकलशिष्टैः आरिप्सितादौ मंगलं क्रियते अनेनात्र किमिति नह
तमिति नाशंकनीयं मंगलस्य नतिस्तुत्यादिरूपस्य कृतस्याप्युपनिबंधाभावसंभवात् उपनि
प्र २ बंधनस्य शिष्यशिक्षामात्रप्रयोजनत्वे यथा कृते शिष्यस्य बालतया एतद्ग्रंथमध्येष्वेव ग्रंथकर्तृ
णस्यासंभावितत्वेन तदुपनिबंधनस्य निष्फलत्वात् शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मंगलस्य निर्वि
घ्नपरिसमाप्तिसाधनत्वेऽवगते यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मांतरीयादिकं तत्कल्प्यते ता

द्वा ३

गौ· ४ 6 त्वे च सति प्रारिप्सितविघ्नध्वंसासाधारणकारणत्वं विघ्नेविघ्नध्वंसप्रतिबंधकाभावे चातिव्या
प्तिवारणाय सत्यंतद्वयं वृत्तिविघ्नध्वंससाधारणकारणे काशीयागेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रा
रिप्सितेति कालादृष्टादावतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति प्रारिप्सितविघ्नध्वंसार्थं
कृतस्तुवर्णनात्मकत्वादेतत्सूत्रत्वमेव तथा च मंगलं कृतं न किंतु न निबद्धमिति वा ऽनन्तरीयमं
गलमेव वा स्वतः सिद्धविघ्नात्यंताभावे प्रमाणाभावात् रं तः प्रतीत्य मंगलं न कृतमिति वा ग्रंथक
र्त्तानी ये निर्विघ्नपरिसमाप्तिबलात् नन्वेतत् कृ यस्य परार्थमुख्यस्य चिरेव प्रयोजनमिति तुकं
सङ्गतं स्वतः पुरुषार्थैः सुखदुःखाभावो वा स्वतंत्ररूपत्वाभावात् तथाहि इह जगति पुरुषा
र्थद्वयं सुखं दुःखाभावश्च तदर्थं पुरुषस्तदुपायादौ प्रवर्त्तते परार्थो धर्मस्तु न सुखं न दुःखा
भावस्तस्य तज्जनकत्वात् तत्कथं तदुपाये भूते शास्त्रे चेत्तावता प्रवृत्तिर्भवेत् सति चेत्सत्यं किं
तु दुःखोच्छेदरूपतया परमपुरुषार्थमोक्षे शास्त्रस्य प्रयोजकत्वात् शास्त्रे प्रवृत्तिरिति द
र्शयितुं श्रीमदक्षपादमहामुनिप्रणीतं प्रथमाध्यायी प्रथमसूत्रमवतारयति प्रमाणेति ४
प्र

देनिर्विघ्नपरिसमाप्तिकामस्य शिष्टकर्तव्यतादर्शनात् उपस्थितत्वाच्च निर्विघ्नपरिसमाप्ति
रेव फलमिति प्रतीयते तथा च यत्र मंगलं विना समाप्तिर्दृश्यते तत्राप्ययं कृतमंगलकः नि
र्विघ्नपरिसमाप्तिमत्तु ग्रंथकर्तृत्वात् दृष्टमंगलकवदित्यादिक्रमेण जन्मांतरीयादिमंगलं
कल्प्यते यत्र मंगले सत्यपि समाप्तिर्न दृश्यते तत्र मंगलस्यासांगत्वं कल्प्यते यथा वृ. छ्रमा
वेकारीर्ण्याः यद्यपि सांगेपि मंगलेन समाप्तिरिति निर्णेतुं शक्यते तथापि विघ्नवाहुल्यान्मंगला
नंतरोत्पन्नविघ्नाद्वा समाप्तिप्रतिबंधः विघ्नान्यूनसंख्याक मंगलत्वेन बलवन्मंगलत्वेन वा
हेतुः चिंतामणिकारमते तु मंगलस्य न समाप्तौ हेतुत्वं किंतु विघ्नध्वंसमात्रे समाप्तिस्तु स्वकार
प्रति णादेव समाप्तिर्विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः यत्र मंगलं विनापि समाप्तिर्दृश्यते तत्र स्वतःसिद्धवि
घ्नात्यंताभाव एव कारणं मंगले सत्यपि समाप्त्यभावस्तु पूर्ववत् तेन जन्मांतरीयग्रंथादिकमु
द्दिश्य कृतेपि मंगलावरणस्यादर्शनाद्व्यभिचारो निरस्तः इति अधिकं पुनरस्मत्कृतवैष्ण
विके मंगलविवरणे द्रष्टव्यं मंगलत्वेन तु विघ्नभिन्नत्वे सति विघ्नध्वंसप्रतिबंधकाभावभिन्न

यौगिकः शब्दः ३

मो ५ मंप्रतिहेतुत्वे हितास्यार्थ्यशास्त्रं प्रति तु तेषामहेतुत्वेन संदर्भविरोधापत्तेः न च यदि शास्त्रप
४ रत्वेन क्रियते तदा शास्त्रस्येष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं नर्कभाष
तिसमारंभोवलात् पदार्थबोधकत्वे शास्त्रस्य सिद्धे पदार्थबोधस्य वमुक्तिहेतुत्वे स्वर्गादिवागतेमो
क्षप्रयोजनकतया शास्त्रे प्रवृत्तिसंभवात् वस्तुतस्तु पदार्थतत्त्वबोधस्य मोक्षहेतुतायां प्रतिपाद
नायाभावस्य वाक्यादितः शास्त्रस्य तादृशबोधोपयोगितां प्रत्यापितकर्तव्यपिनः प्रवृत्तिसंभवा
त् न शास्त्रस्य मोक्षप्रयोजनकत्वे शङ्केन प्रतिपादनीयं अन्यथा यागस्य स्वर्गसाधनत्वे बोधिते
पितसाधनपुरोडाशानुकूलव्रीहिक्रयणादावपि विध्यपेक्षा स्यादिति बोध्यं तस्मात्षोडश
शेनवलन्नज्ञाभ्यां यदुक्तं तन्न सङ्घेये तत्त्वज्ञानात् पुरुषाणां निःश्रेयसमिति बसीतिकोवितत्
तन्न इष्टसाधनताबोधके प्रत्यक्षसाधनताबाधकप्रत्ययाभावे ज्ञानहेतुत्वात् तत्त्वज्ञानं तु सवास
नमिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा मोक्षहेतुः तथा हि श्रवणादिक्रमोत्पन्नसाक्षात्काररूपतत्त्वज्ञाना त
त्संसारमूलकारणस्य सवासनमिथ्याज्ञानस्योच्छेदः ततः कारणाभावाद्रागद्वेषयोरुच्छेदः त
तः प्रवृत्तेस्ततः शरीरसंबंधस्य ततो दुःखोच्छेदेन मोक्ष इति तथा च न्यायसूत्रं दुःखजन्मप्रवृ ५

प्रमाणजन्यतत्त्वसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वात्तस्य च श्रवणमनननिदिध्यासनसाध्यत्वा
१ त् मननस्य चानुमितिरूपस्य पंचरूपोपन्नहेतुज्ञानसाध्यत्वात् नाह्यनुमानेन तच्छास्त्रस्यो
पयोगित्वात् परंपरया शास्त्रस्य मोक्षप्रयोजकत्वं परंपरया इष्टसाधनतार्थज्ञानस्यापि प्र
वर्तकत्वात् अन्यथा भोजनजन्यतृप्त्यर्थिनस्तंडुलक्रयणादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् साध
नतामध्यगतिविषयस्यान्यथासिद्धविशेषभेदानिवेशे लाघवाच्च शास्त्रापवर्गयोरस्तु प्र
योज्यप्रयोजकभाव एव संबंधः तत्त्वज्ञानादिति हेतुनायां पंचमी तिः श्रेयसाधिगम
इत्यत्र कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायात् अधिगमस्य मानेन निःश्रेयसमित्यर्थः
अन्यथा निःश्रेयसं प्रति हेतुत्वोक्त्यभावात् अधिगम पदं च यस्मिन्नात्मनि तत्त्वज्ञानेन त
त्रैव मोक्ष इति सामानाधिकरण्यप्रदर्शनाय वस्तुतत्त्वज्ञापनं च ने नेति मुख्यस्यात्तत्त्वज्ञान
शास्त्रमिति तन्न शास्त्रस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावात् नचैवं पंचम्याः प्रयोजकत्वे लक्षणा
मुख्यार्थे नैवोपपादितत्वात् न चेत्यादि द्विवचनमाणगणवाविरोधाच्च नचैतत्रावितस्यैकग
तान्वयं करणमुख्यस्याशास्त्रवरमिति वाच्यं उद्देश्यलक्षणपरीक्षादीनाप्यक्षार्थे बोध

गौरीकां ६ वेनेदं न विनयत्वात् इदं हि विस्तृतमत साधकस्यैकस्य शुद्धस्य प्रवृत्तिलो विदिति वेन
घटः इत्यादिपदार्थतावच्छेदकं भेदाभावेपि ॥ गौरवात् इत्यादिना नानार्थस्य वेन इदं द्रव्यत्व
10 कर्मत्वादिरूपपदार्थतावच्छेदकं गौरवं सत्वेन तत्वेन सरूपकं शब्दस्य विषयत्वात् क
र्मधारयस्थले पदार्थयोरभेदो भासते ॥ इदं तु न भेदो नानार्थभेद [illegible]
इति कर्मधारयात् ॥ इदं चस्य वैलक्षण्यं प्रमाणादिपदे तत्प्रमाणत्वादिधर्मपरत्वं वा
न चावतिप्रसंगस्य नानाधिकरणप्रकारतायां प्रमाणत्वादिप्रकारकतत्वज्ञान
मित्यर्थः ॥ अत्र समासवाक्यमेव प्रमाणानि च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनं च दृष्टां
तश्च सिद्धांतश्चावयवाश्च तर्कश्च निर्णयश्च वादश्च जल्पश्च वितंडा च हेत्वाभा
साश्च छलानि च जातयश्च निग्रहस्थानानि चेति विग्रहे बहुपदद्वन्द्वे
इति ज्ञेयम् ॥ तदभिप्रायमाह ॥ प्रमाणादीनां तु प्रमाजनकत्वेन परस्परानिरूपितत्वेन
पृथक्त्वेन ॥ प्रमेयप्रमुदायस्य च शात्प्रमेयस्य जनकमित्यात्मपदार्थे सौकर्यमेव प्र ६
धानमिति वा सूचयितुं नेत्येकवचनं संख्यानां परस्परनिरपेक्षाणामेवन्यायो

निदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्गः इति ग्रंथगौरवभिया न व
क्ष्यते अपवर्गलक्षणं तु प्रमेयग्रंथे दर्शयिष्यते न त्वमनारोपितरूपमात्राख्यः तत्त्व
आरोपविषयत्वस्य केवलान्वयित्वात् किंतु यत्र यत्तिष्ठति तत्र तत्त्वं यत्र यन्नास्ति तत्र
तत्त्वं स्वाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावानधिकरणवृत्तित्वं यदधिकरणावच्छेदेन यस्य तत्र
तत्त्वमिति वा विशिष्यनिर्वचनीयं प्रमाणेत्याद्यावितरेतरद्वंद्वसमासः तेनैव विभक्तिलोप
सिद्धेः ननु कथमत्र द्वंद्वसमासः चार्थेहि द्वंद्वसमासस्य चार्थश्च भेदे नियतः तथा च पदार्थानां भेदे
सति द्वंद्वसमासो भवति यथा धवखदिरपलाशाः इत्यत्र प्रकृते तु प्रमेयपदार्थेन सह कस्यापि न
भेदः सर्वस्यैव प्रमेयत्वात् तथा हेत्वाभासपदार्थस्य निग्रहस्थानपदार्थेन सह भेदः न च पदा
र्थाभेदे कर्मधारयसमासस्य विहितत्वात् कर्मधारय एवास्तु नीलोत्पलमित्यादाविवेति वा
च्यं संशयप्रयोजनपदार्थानां भेदादिति चेद् यत्र पदार्थतावच्छेदकस्य प्रमाणत्वप्रमेयत्वादेः
भेदसत्त्वात् न तत्र द्वंद्वसमासस्यासाधुत्वं ननु यदि पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वंद्वसमासः
तदा द्वंद्वसमासबाधकस्य सरूपैकशेषस्य निर्विषयत्वं स्यात् न च पदार्थतावच्छेदकभेदाभा

तो. १ तत्रेतरभेदानुमितावुद्देशस्य पक्षोपस्थापकतया लक्षणस्य हेतुतया नविभ्रयावरी
क्षायाः व्याप्तिग्राहकतयोपयोगः प्रवृत्तिः प्रकर्षेणावर्त्तनं सत्वं एतेषां लक्षणं त्रिधा
12 वर्त्तनमित्यर्थः एतज्ज्ञानविषयतीकर्तुः प्रवृत्तिरिति केचित् तन्न उद्देशाइत्या
द्येतित्रिमात्रविरोधात् नचात्राप्युद्देशविषयत्वमस्त्याद्दिश्यारुप्येय यथोक्तेनैवाप्यु
क्तोल्लक्षणेनोविरुत्पात् शाब्दभेदप्रस्तावे पुरुषप्रवृत्तिभेददर्शनानोपिक्त्याद्धे उद्दे
श इति उद्देशलक्षणयार्थेवप्रवर्त्यमित्यर्थः तेन लक्षणवाक्यार्थेन सह उद्देशपदार्थस्यै
कवाक्यतायोनदूषणं एवमग्रेपि बोध्यं उद्देशशास्त्रस्य लक्षणमाह नामेति अत्रेत्थंनी
याऽभेदे बाध्येतमवनवानितिवत् सम्यक् कीर्त्यते प्रतिपाद्यते परकीयबोधोऽनेन
ऽनेनेति संकीर्त्तनं वस्तुनः संकीर्त्तनं वस्तुसंकीर्त्तनं वस्तुप्रतिपादकमिति यावत् ना
ममात्राभिन्नवस्तुप्रतिपादकं वस्तुप्रतिपादकं नाममात्रमुद्देशः इति लक्षणपर्यव
लक्षलोर सानं अत्र घटइति लौकिकवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय वस्तुपदं लक्ष्यपरीक्षाबाध्य
विषयीभूतवस्तुपरं लक्षणीयप्रमाणस्य सामान्यतः प्रतिपादके प्रमेयपदे प्रमाणेऽदि १

गत्वमिति विरुद्धवचनेन प्रयोजनयोः परस्परमैक्ये दर्शिते दृष्टे तेनेति द्विवचनं हि ह्यांत
योरप्येकमेवोदाहरणत्वमिति तत्रापि द्विवचनं सिद्धान्तानामपि परस्परमैक्ये दार्ष्टां
13 तु वचनं अवयवानामपि अवान्तरवाक्यार्थबोधकतयात्राहुवचनं तर्कादीनामे
केकस्यैव प्रयोजकत्वमिति तेषु एकवचनं हेत्वाभासानामपि हेतुद्वयबलेनैक्ये
सत्त्वाद्बहुवचनं एवं छलादिष्वपीति निबन्धकाराशयः अत एव निर्देशो यथाव
चनं विग्रह इति भाष्यसूत्रे यथावचनं निर्देशस्तथा विग्रहः समासः कोपदस्य
र्थः अत्रापि पदार्थबोधद्वारा ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमाहुर्वाक्यादिना प्रमीयशास्त्रे
प्रवृत्तिरिति ध्येयं तेन ज्ञानस्य प्रवृत्तौ प्रयोजनेन तान् प्रयोजनेन तान् न्यायशास्त्रे प्रवृत्ति
रित्यन्योन्याश्रयो निरस्तः मोक्षप्राप्तिरिति आत्यन्तिको मोक्ष इत्यर्थः एवं किं युक्तेः
ननु तत्त्वज्ञानं यथार्थज्ञानं तच्च प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे वर्णितमित्याधिकं वैफ
ल्यमित्यत आह नवेति प्रमाणेति मिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थं श्रवणादिक्रमेणो
त्पन्नमितरभेदसाक्षात्काररूपमित्यर्थः ईदृशं च ज्ञानं नोद्देशमात्रादिति भावः

प्रतियोग्यनुयोगिभावानीत्यर्थः।

लो. कं सप्तमोऽभावो निरूप्यते नैकेन सतेति चेदुभयत्र पदार्थेषु प्रमाणत्वादिषोऽप्यपदार्थवि
८ 14 भाजकोपाधयस्त तमायोगव्यवच्छेदो बोध्यः अतिरिक्तपदार्थसत्त्वे एतादृशविभागस्य नियम
स्यासंभवात् विभागस्तूद्देश एव सामान्यत उद्दिष्टस्य विशेषतः पुनरुद्देशो विभा
गः पृथक्प्रमाणपदेन सामान्यतः उद्दिष्टानां प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेण विभाग इ
ति तदिति नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनमित्यर्थः लक्षणंतु लक्षणत्वंतु लक्षणत्व
स्य लक्षणमाह असाधारणेति असाधारणो लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यताव
च्छेदकव्याप्यो यो धर्मः तद्वचनं तत्प्रतिपादकं वाक्यं लक्षणत्वमित्यर्थः अत्यक्षप्र
माकरणत्वं प्रमाणधर्मि इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं पदार्थत्वं प्रमाणधर्मि
इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्यदलं धर्मपदं च लक्षणता घटकसंबंधेन व्या
पकत्वादिलाभार्थं अन्यथा घटत्वजन्यतावच्छेदकाया घटत्वव्याप्यजातेरपि समवाये
न घटलक्षणत्वापत्तेः कालिकसंबंधेन घटत्वव्यापकत्वात् असंभववारणाय वचनप
दं ज्ञानस्यासाधारणधर्मरूपत्वाभावात् ज्ञानस्यात्र लक्ष्यत्वात् लक्षणसलक्षणत्वे ८

15 ण लक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय नामपदं विशेषरूपेण संज्ञापरं विशेषरूपं तु लक्षणावच्छे
दकं तेन प्रमेयत्वेन रूपेण लक्षणीयप्रमेयपदार्थस्योद्देशे प्रमेयपदे सामान्यतः पदार्थ
प्रतिपादके पि नातिव्याप्तिः लक्षणपरीक्षावाक्येषु प्रमाणादिनामसत्त्वान्नातिव्याप्तिरि
मात्रेति लक्षणपरीक्षोपयोगिपदांतरासांकीर्त्यमित्यर्थः इह शास्त्रोद्देशस्य कर्त्तुर्वि
त्कं वक्तव्याद्यभिधानेन कुचित्तु लिप्यादिद्वारा प्रकाशः क्रियते इति न मौनिकृतोद्देशा
व्याप्तिशंका संकीर्त्तनपदस्योच्चारणपरत्वाभावात् केचित्तु संकीर्त्तनं बोध इति वदंति त
उद्देशलक्षण न्न शास्त्रस्य लक्षणत्वात् अत्रैव लक्षणवाक्यस्थितलक्षणभागे रेवेतरभेदानुमितौ पक्षोप
स्थितिसंभवात् उद्देशस्य लक्षणं ज्ञाताज्ञातव्यापकत्वेन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदश्च प्रयोज
नं बोध्यं न नु पदार्थेषु न न्यूनसंख्याया व्यवच्छेदः षोडशसंख्यातो न्यूनसंख्याया एकत्व
द्वित्वादिरूपाया अपि सत्त्वान्नाप्यधिकसंख्यायाः परार्द्धपर्यंतायाः पदार्थेषु सत्त्वात् एवं
च पदार्थानां न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदः कथं बोध्यः तथा हि प्रमाणादिषोडशपदार्थाधिकः
प्रसिद्धो न वा आद्ये सिद्धसाधनं तुमशक्यत्वात् अंत्ये कस्य निषेधः प्रतियोग्यप्रसिद्धेः तद्

मौ॰ ९ चरणैः प्रमाकरणत्वमिति प्रमाणलक्षणं प्रमाविषयत्वमिति प्रमेयलक्षणमनेन ग्रंथे
16 न प्रमाविषयत्वस्य प्रमेयलक्षणत्वमुक्तं ननु प्रमाणत्वादिरूपासाधारणधर्मवचने
षु प्रमाणप्रमेयेत्युद्देशपरीक्षावाक्येषु सर्वत्रैवं लक्षणमतिव्याप्तं न च तथा भवितुमर्ह
ति लक्षणत्वस्य व्यापकत्वादिति वाच्यं न हि लक्षणत्वस्य ज्ञानत्वसमनियतलक्षणं
विभाजकत्वानुपपत्तेरित्याशंकायामाह यथेति गौः सास्नादिमत्त्वमिति वाक्यं यथे
त्यर्थः तथा च लक्ष्यतावच्छेदकपुरस्कारेण लक्ष्यमुद्दिश्य यत्रासाधारणधर्मः प्राधान्ये
न विधीयते तत्र लक्षणज्ञानं तेन घटाघटीत्वे न घटमुद्दिश्य यत्र पृथिव्याः कंबुग्रीवादि
मत्त्वं लक्षणं क्रियते तत्र न लक्षणज्ञानत्वमिति मंतव्यं यथालक्षितलक्ष्येति यथा येन
प्रकारेण लक्षणं कृतं तेनैवेत्यर्थः यथा पृथिव्या गंधवत्त्वमिति लक्षणे कृते घटे गं
धो न वेति विचारः परीक्षेत्यर्थः विचार इति विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धांतोपसंहारस्वरू
प पंचांगोपेतमधिकरणवाक्यं परीक्षाज्ञानमित्यर्थः तदुक्तं विषयो विशयश्चैव पू
र्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति पंचांगं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं विषयः प्रतिज्ञा विशयः

17 नुवचनघटेदृत्तेऽसंभवो भवतीति तन्न तन्न देयं अत्र लक्षणस्य त्रयो दोषाः संति अतिव्याप्ति
रव्याप्तिरसंभवश्चेति लक्षणत्वेनाभिमतस्य लक्षणतावच्छेदकत्वाभिमतसंबंधेनाऽलक्ष्य
वृत्तित्वमतिव्याप्तिः यथा पृथिव्या द्रव्यत्वमूर्त्तत्वादिकं लक्ष्यवृत्तित्वे सति लक्ष्यवृत्तिभेद
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याप्तिः यथात्रैव घटत्वं लक्ष्यतावच्छेदकाविरुद्धत्वमसं
भवः यथात्रैव जलत्वं एते त्रयोप्यसाधारणत्वस्य विघटका भवंति अतिव्याप्तौ व्या
पकत्वस्य इतरयोस्तु व्यापकत्वस्य भंगात् एषां दूषकतावीजं तु लक्षणेतरभेदा
नुमितौऽतिव्याप्तौ व्यभिचारः इतरयोस्तु भागासिद्धिस्वरूपासिद्धी अव्यावर्तक
विशेषणस्य तु व्यर्थविशेषणताप्रयुक्तव्याप्यत्वासिद्धिः अत्रासाधारणत्वं व्यतिरेकि
धर्मत्वमिति गोवर्द्धनः किंचिद्वृत्तित्वे सति किंचिदवृत्तित्वं यत्तु सर्ववृत्तित्वं वाधितवल
मद्धः उभावपि पूर्वे वरौ एवं सति प्रमेयपदार्थस्य लक्षणे यतानापत्तेः व्यतिरेकिधर्मत्वे
स्य सर्वस्यैवाव्याप्तेः प्रमाविषयत्वादिरूपकेवलान्वयिधर्मस्य तन्मते व्यतिरेकिधर्म
त्वाभावेनालक्षणत्वादिति स्फुटतरमालोचनीयं अतएव गुणकिरणावल्यामावार्यै

गंधवत्त्वादेः का
लिकसंबंधेन
केवलान्वयित्वा
दव्याप्तिः १

प्रमाणमिति प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणशब्देन प्रमाकरणं लभ्यते तथाच प्रमाणं ... [illegible] ... प्रमाकरणत्व ...
भेदानुमानेन तदेव प्रदर्शितं ... प्रमाकरणत्वं लक्षणं इतरभेदानुमाने हेतुः तथा चाप्रसङ्गः प्रमाकरणमिति ...
... [illegible] ...

गो० १० पदार्थस्वरूपमनाख्याय प्रथमं कथं लक्षणस्य ... ज्ञातेः विवादास्पदमनुभूतवा
18 लिङ्गस्थानत्वात्तेनेतद्दृष्टः प्रमाकरणमिति प्रमायाः करणमित्यर्थः प्रमाणमि
ति प्रमाणतया व्यवहार्यमित्यर्थः नातः इतरभेदानुमाने सिद्धसाधनं तथाच प्रमी
यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दः करणसाधनः भावसाधने प्रमीयते इति प्रमा
णं प्रमेत्यर्थः कर्मसाधने च प्रमीयते यत्तत्प्रमाणं प्रमेयमित्यर्थो बोध्यः प्रमाक
रणत्वं लक्षणमित्यत्र प्रमाकरणमितिपाठे भावप्रधानो निर्देशः अत एव यः
श्रुतकेन स्वितिफलं वक्ष्यामिति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ किं केन कथमित्यत्र
यवत्यां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थी भावनायां स्वानन्तरभाविनो यागस्य करणत्वे
नान्वयः यागस्य तत्करणत्वं नाम भावनाभाव्यस्वर्गनिर्वर्त्तकत्वं तद्वदिन्द्रि
यादेरपि प्रमाकरणत्वं नाम प्रमाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमिति प्रमारूपाभावनाया

प्रमाणत्वे ... [illegible] ... करणत्व ... [illegible] ... प्रमाकर णत्वमाना ... करणत्व ... भवतेनायाम माकरणमित ... [illegible]

शास्त्रवहिर्भूतस्येति भावः

19 संशयः वादिप्रतिवादिभ्यामेवं क्रमेण कृतस्य परीक्षादेर्लक्षणस्य त्वमेव यद्यपि आत्मा
लिकानां न तत्र लक्षणत्वमव्याप्तेः तदा लक्षणान्तर्गतत्वे सतीति विशेषणं देयं ते
नेति येनैव तल्लक्षणोद्देशः कृतः लक्षणपरीक्षे न कृते तेनेत्यर्थः तत्रापि तेष्व
पिमध्ये प्रथममिति प्रथमोद्दिष्टो वा जीवः तेषु सर्वापेक्षया अभ्यर्हितत्वात् अपवर्गातिस्य प्रमे
यपदार्थस्य प्रमाणलिङ्गस्य उपादेयत्वमिति प्रमेयात्पूर्वं तस्योद्देशः एवं सर्वोत्तम
त्वात्प्रमेयस्य अधिकरणांगतया संशयस्य प्रमाणप्रवृत्त्युद्देश्यतया प्रयोजन
स्य अनुमानप्रमाणांगतया दृष्टान्तस्य अवयवज्ञानापरार्थानुमानांगभूतानामपि
अवयवपव ध्रुवयवपञ्चावयववादिभेदस्यास्ति सिद्धान्ताधीनत्वात् सिद्धान्तस्य परा
र्थानुमानांगतया अवयवपदार्थस्य प्रमाणसहकारितया तर्कस्य प्रमाण
फलतया निर्णयस्य तत्त्वबोधकेन फवादस्य स्वपक्षस्थापकतया जल्पस्य जयफल
धनत्वात् वितण्डाया अनुमानदोषत्वेन परिहरणीयतया अवबुध्य वेदितव्यस्य हेत्वाभास

शास्त्रवहिर्भू
तपरीक्षावा
क्योऽतिव्या
प्तिमाशंक्य
नेदर्शीति
राद्दीति

गौ. ११ कशुक्तित्वप्रकारकत्वाद्युभेरजतप्रमालक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय तत्प्रकारकमिति
रजतत्वप्रकारकं रजतविशेष्यकरजतस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिभिन्नमिति र
20 जतत्वप्रकारकरजतविशेष्यकेच्छाद्यावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ज्ञानपदं च निश्च
यपरं तेन रजतधर्मिके इदं रजतं न वेति संशये नातिव्याप्तिः निश्चयत्वं चात्र तदभावा
प्रकारकत्वमात्रं अधिकभागस्य वैयर्थ्यात् अत्र च रंगरजतयोः रजतत्वं रंगत्वं प्रका
रके भ्रमे रजतत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्य रजतत्वप्रकारकत्वस्य च सत्त्वात् रजतत्वप्रमाल
क्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय तदवच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमिति वाच्यं तथा
चात्र रजतत्वप्रकारकत्वं न रजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नं किंतु रंगविशेष्यकत्वाव
च्छिन्नमिति नातिव्याप्तिः गगने शब्द इत्यादौ गगनप्रकारकशब्दविशेष्यकप्रमा
यां गगनस्यावृत्तितया गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय तद्वति तत्र
तत्संबंधीति वाच्यं भवति च गगने शब्द इति ज्ञाने समवायसंबंधेन गगनसंबंधिश ११

तिरिक्तं भाव्यं वक्तव्यमित्यर्थः करणस्य फलवत्त्वनियमादिति भाव्यनिर्वर्त्तकत्वरू
21 पकरणत्वं दलस्य भाव्यघटितत्वेन करणत्वस्य भाव्यव्याप्यत्वादित्यर्थः तद्धीत्यापा
गे विभनुरोधाद्व्यापारस्य जन्मासाधारणकारणत्वस्वीकारेपि प्रमाणलक्षणे व्यापार
वदसाधारणकारणपर्यवसितसाधकतमत्वरूपकरणत्वस्य प्रविष्टत्वेन प्रमाव्य
तिरिक्तफलानपेक्षत्वादित्याशयेनाह सत्यमिति प्रमैव फलमिति ननु स्वत्वादि
भिन्नासा कथं फलं भवेदित्यत आह साक्षमित्यर्थ इति भिन्नैव फलमिति तथाच
व्यवहारानुरोधात्सर्वानुगतसाधारणत्वस्यैव फलपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन यत्करण
मित्यादिप्रमारूपफलमादायैव संगच्छत इति भावः यथार्थेति तद्वति तत्प्रकार
कत्वं याथार्थ्यं अनुभवत्वं जातिविशेषः स्मृतिभिन्नज्ञानत्वं वा तथाच तद्वद्वि
शेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं यत्स्मृतिभिन्नज्ञानं तत्प्रमेत्यर्थः यथैव स्मृति शु
क्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकबाधबोधेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं रजतविशेष्य

गो.
१२ दौ तथाविधोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वमेव गंधीयप्रकारकत्वस्येति न दोषः तथाच गंधसमवा
यिविशेष्यकत्वावच्छिन्नगंधीयघटवृत्तितानवच्छेदकानवच्छिन्नसमवायनिरूपित
22 गंधीयप्रकारताशालीतद्घटत्वधर्मिकगंधाभावप्रकारकान्यस्मृतिभिन्नज्ञानत्वं समवाये
न गंधप्रमात्वं घटो गंधवान् जलं गंधाभाववत् इत्यादिसमूहालंबने गंधांशेतिव्याप्तिवारणाय
तद्धर्मिकमिति एवमन्यत्रापि निर्वचनीयं विषयभेदे नैव प्रमात्वलक्षणभेदात् परंतु
अयं घट इत्यादौ निरवच्छिन्नघटत्वप्रकारकप्रमायां विशेष्यवृत्तितानवच्छेदकानव
च्छिन्नत्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् वस्तुतस्तु उत्पत्तिकाले इदानीं घटो गंधवानि
त्यादिबोधे समवायेन घटो गंधवान् इत्याद्यवच्छेदतासंबंधेन कालोपि गंधे प्रकारतया भा
सते तथाच तदंशे भ्रमत्वं तेन संबंधेनेत्यादिनैवातिव्याप्त्यभावो विशेष्यवृत्तितान
वच्छेदकेत्यादिविशेषणं कुत्रापि न देयमिति श्रुतिस्तोरहस्यगमलयागंधगौरवभिया
दविरम्यते निर्विकल्पकस्मरणसत्वे भ्रमभिन्नत्वे सति स्मृत्यन्यज्ञानत्वं प्रमात्वं वा
च्यं भ्रमत्वं च तदवच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकज्ञानत्वं तेन घटप्रकृतिनिष्ठ १२

भो २ घो ४

तद्देशकालान्यतरावच्छिन्नतन्निरूपिततत्संबंधसंबंधिविशेष्यकत्वावच्छिन्ने तद्देशकालान्यतरावच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताकत्वे सति तदभावाप्रकारकत्वे सति स्मृतिभिन्नज्ञानत्वं तदवच्छेदेन तेन संबंधेन तत्प्रकारकप्रमात्वं

23 विशेष्यकं गगनप्रकारकं चेति नाव्याप्तिः एवं येन संबंधेन विशेष्यस्य यत्संबंधित्वं तेनै
व संबंधेन ज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वं बोध्यं तेन कालिकादिसंबंधेन गंधसंबंधिजलविशेष्यके
समवायसंबंधेन गंधप्रकारकज्ञाने नातिव्याप्तिः उत्पत्तिकालीनो घटो गंधवानिति या
केन रक्तो घट इदानीं श्यामः अग्रे कपिसंयोगवति वृक्षे मूले वृक्षः कपिसंयोगवानित्या
दिभ्रमेष्वतिव्याप्तिवारणाय यदवच्छेदेन विशेष्यस्य तत्संबंधित्वं तदवच्छेदेन तत्प्रकारक
त्वं वक्तव्यं तथा च उत्पत्तिकालावच्छेदेन गंधस्य रक्तकालावच्छेदेन श्यामरूप
स्य मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्य च विशेष्यसंबंधाभावान्न दोषः इति वदंति एवं सति
घटो गंधवानित्याद्यवच्छेदकाविषयिण्यां प्रमायामव्याप्तिः उत्पत्तिकालान्यकाला
वच्छेदेन घटसंबंधिनो गंधस्य तत्कालावच्छिन्न गंधप्रकारकत्वाभावात् निरवच्छि
न्नगंधस्यैवात्र प्रकारत्वात् तथा च तद्वारणाय विशेष्यसंबंधितानवच्छेदकानवच्छि
न्नत्वं प्रकारकत्वे विशेषणं देयं गंधस्य घटसंबंधितानवच्छेदकोत्पत्तिकालः तदनव
च्छिन्नत्वमेव गंधीयप्रकारकत्वमिति नाव्याप्तिः उत्पत्तिकालीनो घटो गंधवानित्या

गौ. तद्व्यक्तिजातिः अत्रानुमानादावनुमितित्वादि जातिरेवावच्छेदिका प्रत्यक्षस्थले तु प्रत्यक्ष
१२ प्रमात्वं तु न तथा नित्येश्वरज्ञानवृत्तित्वात् किन्तु चाक्षुषत्वादिकं चक्षुःसंयोगादिकं व्यापा
रः श्रावणे च श्रोत्रमनोयोगः शब्दो वा श्रोत्रस्य व्यापारः एवं च घटादिकारणे ईश्वरज्ञा
२५ नवृत्तित्वाप्तेः प्रमाणमिति प्रमामध्यनिविष्ट यथार्थपदं ज्ञाने पीतः शंख इत्यादि भ्रम
न५ जनके सदोषचक्षुष्यतिव्याप्तिः तस्यापि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् व्यापारवत्त्वा
द्वे संस्कारद्वारा स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति कारणे ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमाप्रवि
ष्ट स्मृतिभिन्नपदं इच्छात्वव्यापकतावच्छिन्नं प्रति अदृष्टद्वारा कारणे मिथ्याज्ञा
नेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमाप्रविष्टज्ञानपदं एवं प्रमाणलक्षणे ईश्वरस्य न ना५
लक्ष्यत्वमिति नित्यप्रमावत्त्वेन अभ्रान्तत्वे न वास्य प्रमाणत्वमिति बोध्यं नवी
नमते तु फलायोग्यव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति करणलक्षणं यत्सत्त्वे द्विती
यक्षणे तृतीयक्षणे वा फलाभावो नास्ति न व्यापारत्वेनाभिमतेन्द्रियसंयोगादिक
मेव करणं अत एवानुमितिकरणत्वप्रसंगे चिन्तामणिकारै रघुक्तं लक्षणलिङ्गपरामर्श इ १३

यत्वेन निवेशनीयं ग्रंथकारमते निर्विकल्पकस्यापि प्रमात्वं तथाच वक्ष्यति निर्विक-
25 ल्पकरूपाप्रमाफलमिति एतादृशप्रमायाः करणत्वं प्रमाणत्वं करणत्वंच व्यापारवत्वे
सति असाधारणकारणत्वं व्यापारवत्वंच तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं नन्वेवमा-
त्ममनःसंयोगादिरूपव्यापारवति प्रमाकरणेऽऽत्मादावतिव्याप्तिरिति चेन्न व्यापार-
वत्वे सति जात्यवच्छिन्नप्रमानिष्ठकार्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वस्योक्तत्वात्
विषयेंद्रियसंयोगादेः प्रमाणव्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंत चक्षुर्मनोयोगादेश्चा-
क्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेपि न व्यापारवत्वं चक्षुर्घटसंयोगादेस्तज्जन्यत्वे मानाभावा-
त् न तत्रातिव्याप्तिः आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय जात्यवच्छिन्नेति जन्यज्ञानत्वेन ज- नै ५
न्यात्मगुणत्वेन वा आत्मत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावो विशिष्य तत्तद्व्यक्तित्वे-
न वा कल्पनीयो न त्वात्मत्वेन चाक्षुषत्वेन अनुमितित्वादिना वा मध्यविधः कार्य-
कारणभावः कल्प्यते प्रमाणाभावात् अत एव विषयालोकसंयोगरूपव्यापारवति चा-
क्षुषप्रमाकरणे आलोके नातिव्याप्तिः तमोभिन्नचाक्षुषत्वमेव तस्य कार्यतावच्छेदकं

गौ. रकानाहार्यनिश्चय इत्यर्थः अन्यथा तर्कसंशययोरपि विपर्ययमध्ये तर्भावेनान्वयात् ज्ञा
५ नानामिति स्वरूपकथनं ज्ञानप्रभेदाएवेति बालबोधनार्थं निरास इति अतिव्याप्तिवि
26 षयत्वनिरास इत्यर्थः ननु अनुभवपदेन कथं स्मृतेर्निरास इत्यत आह अनुभवो नामेति
व्यतिरिक्तं भिन्नं तदुक्तं सा विद्भगवती देवी स्मृत्यनुभवभेदिका अनुभूतिः स्मृतेरन्या
स्मृतिः संस्कारमात्रजेति कश्चिन्मूलपुस्तके श्लोकं कारिकातिष्ठति प्रत्यभिज्ञायां सोयं दे
तत्तांशे च संस्कारजन्यायामति त्यर्थः वदत्त इत्यत्र तत्संस्कारजन्यायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति मात्रपदं बहिरिन्द्रियज
न्यत्वपरं तेन बहिरिन्द्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानत्वं स्मृतित्वं जन्यस्मृतिमात्रे असंभव
वारणाय बहिःपदं कालादिरूपबहिःपदार्थजन्यतया तद्दोषवारणायेन्द्रियपदं मानस
साक्षात्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारपदं संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं प्र
कृष्टकारणमिति व्यापारवत्त्वं प्रकृष्टत्वमिति प्राचीनाः स्वानंतरोत्पत्तिकसहकार्यंतरा
नपेक्षत्वमिति नवीनाः सहकारित्वं च स्वाजन्यत्वे सति स्वजन्यजनकत्वं व्यापारस्यापि
सहकारितया व्यवहारश्चेन्न दोषः सत्यंतेन दंड्यं यस्येति कार्यात्पूर्वभावः अव्यवहितकार्य ५
कार्यप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरणत्वे सति कार्यप्रागभावाधिकरणक्षणः अव्यवहितकार्यप्रागभावाधिकरणकालत्व इति व्यधि
त्यर्थः १

स्यादिग्रंथकारोपि तथैव वक्ष्यति लिंगपरामर्शोनुमानमिति तदनुमितिकरणमित्याची
27 नमते व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः तथा च नवीनमते प्रमाणलक्षणे व्यापारव
त्वे सतीति हित्वा करणता स्यात्तत्र करणतास्तीति वाच्यं नोवच्छिन्नेति न वाच्यं आ
लोकसंयोगादेस्तथाविधकरणत्वाभावात् आलोकसंयोगे सति चाक्षुषं भवत्येवेति नि
यमाभावात् यथोक्तव्याप्तिषु सर्वत्र व्यापारवत्त्वं नास्ति व्याप्तिरेतन्मतेवोध्या यत्तु अनुभव
त्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वे सति व्यापारवत्त्वे सति प्रमाकर
णत्वं प्रमाणत्वमिति गोवर्द्धनोक्तं यच्च यथार्थज्ञानकरणत्वे सति व्यापारवत्त्वे सति अनु
भवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वं प्रमाणत्वमिति तदेव
लक्षणं परिवर्त्य बलभद्रेणोक्तं तच्च यमप्यमुक्तं तथाहि अत्रात्मादावतिव्याप्तिवारणा
र्थमेवानुभवत्वेत्यादिविशेषणं कारणताद्वयं च प्रविष्टं अत्र च प्रमानिष्ठकार्यताया
जात्यवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव सामञ्जस्ये महागुरुतरा भवेत्कल्प्या तु अयथार्थज्ञाना
मिति तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानमित्यर्थः विपर्यय इति तदभाववति तत्प्रका

गौ १५ कारणाभावयोः समनैयत्यमुक्तं ननु घटसामान्यस्यापि रासभस्यान्यथासिद्धत्वात्स्वेवार
28 णे नियतपूर्ववर्त्तित्वमिति चेन्न घटसामान्यप्रति तादृशान्यथासिद्ध्यसंभवात् अन्यत्र घटसा
मान्यभिन्नेघटादावेतस्य नियतपूर्ववर्त्तिनः दण्डादेः प्रत्येतस्यासंभवात् किं त्विति येनसहै
वेत्यादिवक्ष्यमाणान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ननु तन्तुरूपस्येदृन्यथासिद्धं तदा पटरूपं प्रत्यपि
तन्तुरेव कारणं स्यात् न तन्तुरूपं तुल्यन्यायात् अत आह पटरूपेति पटरूपजनने तूपक्षीण
त्वात् अन्वयव्यतिरेकानुविधानेनास्य चरितार्थत्वात् तन्तोस्तु शुक्लपीतादिपटरूपे अन्व
यव्यतिरेकाभावात् तदजनकत्वमिति भावः नन्वेवं सति पटं प्रति तन्तुरूपं कारणं तन्तुर्वेति
विनिगमनाविरहः एकपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना सात्र नास्तीति तत्राह यथा तन्तुरूपस्य
तन्तुना सहैव पूर्वभावो गृह्यते न तथा तन्तोरपि तद्रूपेण सहेति वक्तुमशक्यत्वेन अत आह पटप्रत्यन्यथासि
त्ति कल्पनायां कारणतावच्छेदककल्पनायां गौरवात् न तु त्वापेक्षया तन्तुरूपस्य गुरुत्वात् इ त्वेद
त्यर्थः यथायुक्तं किं त्वन्यथासिद्ध इति अनेनैवोपपन्नो पटरूपेत्यादि वैयर्थ्यात् यत्तु गौरव १५
पटेन येन सहैवेत्यादि अन्यथासिद्धिरेवोच्यत इति वलनेऽशेणोक्तं तन्न अन्यथासिद्धस्यापि व

न४

29 प्रागभावाधिकरणकालवृत्तित्वं नियतो नियमवान् नियमो व्याप्तिः निरूपकत्वेन
तद्वान् व्यापकः यस्य कार्य्यस्य सर्वकालवृत्तित्वं कार्य्यपूर्वकालत्वव्यापकमित्यर्थः निय
तो व्याप्य इत्युक्तौ दैवादागतरासभस्यापि कार्य्यपूर्वभावः कार्य्यपूर्वकालत्वव्याप्य इति तद
द्दोषतादवस्थ्यापत्तेः अन्यथासिद्धो ऽन्यथासिद्धभिन्न इत्यर्थः यद्यपि दण्डरूपादेः पूर्वभा
वो नान्यथासिद्धः किंतु दण्डरूपादिधर्मी येन सहैव यस्यान्यं प्रति इत्यादौ तस्यैव प्रतीतेः
तथापि पूर्वभावस्य अन्यथासिद्धवृत्तित्वादन्यथासिद्धत्वबोध्य अत्र प्रागभावस्य तद्व्यक्ति
त्वेन प्रवेशः तेन स्वप्रतियोगिजनकाभावत्वादिरूपप्रागभावत्वादिकमादाय नाव्याप्ति
यः प्रागभावत्वमखण्डोपाधिः अतिरिक्त इति केचित् तथापीति रासभीयघटपूर्वकाल
वृत्तित्वस्य घटसामान्यपूर्वकालत्वाव्यापकत्वात् रासभविनापि घटान्तरोत्पत्तिदर्शना
दिति भावः नच तद्घटं प्रति तद्रासभस्य पूर्वभावस्य नियतत्वात् तत्र तस्य हेतुत्वमस्त्विति
वाच्यं अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिनैवेत्यादि वक्ष्यमाणान्यथासिद्धत्वात् अत एव घटसा
मान्ययोः कार्य्यकारणभावो बाधकं विना तद्विशेषयोरपीत्यादि सामान्यविशेषकार्य्य

यथा तंतुरूपत्वेन रूपेण तंतुरूपस्य नान्यथासिद्धत्वे तद्व्यापकरूपेण रूपत्वेनान्यथात्वं तथा तंतुत्वादिना ८
आपकत्वं धर्माश्रये वृत्तित्वं ८ सो॰ २

गो॰ वृत्तित्वस्य विषयत्वेन येन सहैवेति साहित्यनियमभंगप्रसंगात् एकतानविषयत्वे तु तत्रा
१६ प्यस्तीति चेत् अत्र येनेत्यस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशालिनेति विशेषणं देयं तेनात्र घटभू
30 तेन तंतुत्वेन तंतोर्नान्यथासिद्धिः तथा यस्य स्वस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकः तस्येति वि
शेषणं देयं तेन तंतुसंयोगस्य तंतुना नान्यथासिद्धिः तंतोः स्वपितृसंयोगं विनाप्य
नुत्पत्तेः अत्रैवं कुंभकारपितृत्वरूपेण कुंभकारपितुरन्यथासिद्धिः ननु तंतु
घटरूपे वृत्तित्वात् रूपस्य तंतुरूपत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि पटरूपं प्रति रूपत्वेन हेतुत्वे को दोषः नचातिप्रस घटादिजनकतंतुत्वे
क्तत्वमिति वाच्यं तंतुत्वादेरपि पटानुपधायकतंतुवृत्तित्वेनातिप्रसक्तत्वात् नच रेवृत्तित्वात् १६
येन रूपेणान्यथासिद्धिः तद्व्यापकरूपेणापि तथात्वमिति वाच्यं कुलालपितृत्व
स्यान्यथासिद्धत्वेऽवच्छेदकतया न व्यापकरूपेण कुलालत्वेनापि तथात्वापत्तेरि
ति चेन्नैवं स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशालिनियतपूर्ववृत्तिपदार्थपंचकविदविनवत्ते
नैको धर्मः स तस्य कारणतावच्छेदकतया न कल्पने विरोधात् रूपत्वादिकं तु तथे
ति सुधीभिर्विभावनीयं अन्यथासिद्धीति यथा आकाशस्य शब्दं प्रति संबंधवत्त्वे सति त १६
धर्मः २
कुंतुरूर कुत्रचिद्वर्त्तते कुत्रचिन्नवर्त्तते ३

लक्षणायत्तेः अन्यथासिद्धत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्तेन न रूपायवत्तेभ्य उपसंहरति तेनेति श्रु
31 नन्यथासिद्धस्यनियतेयत्पूर्वभावित्वं कार्य्यपूर्वकालवृत्तित्वं तत्सजातीयत्वं कारणत्वमि
त्यर्थः तेन नारस्यपृष्ठदंडादावव्याप्तिः शाज्ञास्पर्वयेन रूपेणान्यथासिद्धभावः तेन नि
यतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपेणवाबोध्यं तेनदण्डत्वादिनाराससेपि तेनु सामुत्स्यान्तातिव्या
प्तिः अन्यथासिद्धत्वं चैतन्नामलीकारमते त्रिधा भवति तथाहि येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वभा
वोऽवगम्यते तत्तेनान्यथासिद्धमित्येकं अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्वव
र्त्तित्वमवगम्यते तत्तं प्रत्यन्यथासिद्धमिति द्वितीयं अन्यत्र कॢप्तनियतपूर्ववर्त्तिन ए
व कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति तृतीयं येनेति येन तन्तुना सहैव यस्य
तंतुरूपस्य यं पटं प्रति पूर्वभावो ज्ञायते तं पटं प्रति तत्तंतुरूपं तेन तंतुना सह अन्यथासि
द्धमित्यर्थः तंतुरूपस्य तत्पूर्वभाववत्त्वाभावे रूपत्वस्यातिप्रसक्ततया तंतुरूपत्वेनैव विषय
त्वं वाच्यं तथा चोक्तान्यथासिद्धिः सा हि संबंधकत्वान्त विषयत्वं बोध्यं पूर्ववृत्तित्वांश
इति केचित् तन्न तंतुरूपं पटपूर्ववृत्ति इति ज्ञाप्यकुत्वे तंतुपूर्ववृत्तित्वं विनापि तद्रूपपूर्व

घटत्वादिरूप कारणतावच्छेदकत्वस्वीकारात्। प्रथमोक्त

गो.२७ प्रसक्तापत्तेः द्रव्यत्वादीनां तु संयोगादिजनकघटादिपूर्ववृत्तितयान्यपूर्ववृत्तितान्यथासि-
द्धत्वावच्छेदकधर्मव्यापकतया कारणतानवच्छेदकत्वमिति प्राचीननयानुसारी पू
32 र्याः ननु येन प्रति पूर्वभावोऽवगत एव अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव यस्य अन्यपूर्ववृत्ति
त्वानुपपादकं पूर्ववृत्तित्वं यं प्रति तज्जनकं प्रति तदन्यथासिद्धं यथा आकाशस्य शब्द
पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव शब्दपूर्ववृत्तित्वानुपपादकं ज्ञानं प्रति पूर्ववृत्तित्वं तत्प्रमितौ ज्ञानं प्रति क
स्याकाशशब्देनान्यथासिद्धं कुलालपितुः कुलालपूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव कुलालपूर्ववृत्ति
त्वानुपपादकं घटपूर्ववृत्तित्वं ज्ञेयं घटं प्रति कुलालपितुः कुलालेनान्यथासिद्धः या
गस्य स्वर्गसाधनत्वे ज्ञाते एव स्वर्गपूर्ववृत्तित्वोपपादकमेवापूर्वं पूर्ववृत्तित्वं न त्वनुपपाद
कमतो यागेनान्यथासिद्धः यागस्यापूर्वं प्रति पूर्वभावोऽवगम्यते इति यागोऽत्र पूर्वं प्रति
अन्यथासिद्धः स्यादिति चेन्न पूर्ववृत्तित्वमितस्य पूर्वावगतपूर्ववृत्तित्वानुपपादकमिति
ति विशेषणात् अपूर्वं पूर्ववृत्तित्वस्य तत्स्वर्गपूर्ववृत्तित्वोपपादकत्वाददोषः अन्यं प्रति
साक्षात्पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते इति विवक्षणाद्वा कुलालपिता अत्राप्यन्तमेव तिष्ठति अन्यत्रेति अ १७

ऽऽकाशव्यक्तित्वेन रूपेण कारणस्य

द्रव्यत्वादिरूपेण संयोगादिकं प्र
ति हेतुत्वे सिद्धे सति २

33 वर्त्तमानादिकं प्रति सर्वेषां नित्यमवगम्यते इति ज्ञानादिकं प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धं आ-
काशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वं तेन रूपेण हेतुत्वे कल्पनागौरवमेवान्यथासिद्धत्वं
द्रव्यत्वादिना तु संयोगादिकं प्रति हेतुत्वमस्त्येवाकाशस्य ननु एवं शब्दं प्रत्याकाशस्य के-
न रूपेण हेतुत्वं आकाशत्वेन चेत् तस्य एव दोषः आत्मादिमयत्र शब्दद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यत्वेन तद्व्यक्तित्वेन वा तथेति चेत् ज्ञानादिकं प्रति तेन रूपेण हेतुत्वे को दोष इति
चेन्मैवं पक्षेत्यस्य प्रमाणान्तरासिद्धकारणतावच्छेदकविशेषणात् तथाहि यावं
भौतिकं शरीरमित्यादि शब्देन शरीरं प्रति शब्दस्य जन्यगुणतया द्रव्यजन्यत्वानु-
मापकपरिशेषानुमानेन शब्दं प्रति शब्दगुणस्य करणत्वमन्यतया श्रोत्रजन्यानुमा-
पकेन परिशेषानुमानेन शब्दं प्रत्यस्य तं प्रति आकाशस्य हेतुतावबोधनात् तत्कार्यं
प्रत्याकाशस्य मानान्तरासिद्धकारणतावच्छेदकत्वमेव तिष्ठतीति नान्यथासिद्धत्वं ज्ञानादि-
कं प्रति तु तादृशप्रमाणाविरहादन्यथासिद्धत्वमेव अन्यथासिद्धस्य चेत् तद्व्यक्तित्वादिना
पि अन्यथासिद्धत्वं अन्यथा सर्वत्रैव तद्व्यक्तित्वादिना हेतुत्वे अन्यथासिद्धिमात्रप्र-

सहितस्य भावः साहित्यं तेन सम्यक् प्रतियोगि
जनकः कार्यं स्वाविषयं जनकः तदन्यस्य गृहीतोपलक्षणपदेन २

तदस्वीकारे कार्यकारणभावस्यावलोपः स्यात् तथाहि येन ... मननेन सहयस्य
... स्वतंत्रे तत्त्वे तानेव प्रति पूर्वभावो ... तेन ... तन्मध्ये ... नन एव मकारस्य

गौ०१८ ज्ञान्येन कुलालेन जनकः कुलालपिता अन्यथासिद्धः येन सहैव यस्याद्यौ यस्येत्यस्य साहित्य — त्वेर

३५ प्रतियोगिजनकोस्यास्यादिति वाक्यार्थः अन्यथा मननव्यापारकस्य वणत्वेन तत्त्वेऽतानत्वेन कार्य
कारणभावलोपः स्यात् तथा च प्रतिपूर्ववर्तित्वे इत्यत्र अन्यथा समवायिकारणत्वमिति
वक्तव्यं मननव्यापारकस्य वणानुरोधात् तेन तयोर्मध्ये कुलालपिता नान्तर्भवति अ — पंचमध्यपाति ४
त्र जनकस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकरहितस्येति वाच्यं तेन पूर्वोक्तिभवणेनातिप्रसंग इति
प्रावामान्नुयः विना मणिकृतामाग्रायस्तु दंडत्वस्याप्येवं कुलालपितुस्तु द्वितीयेन्य
थासिद्धेन भावः संभवतीति नाधिक्यं मननव्यापारकस्यवणस्य तु स्वतंत्रान्वयव्यतिरेके
सत्त्वाल्लोत्तव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यादिप्रमाणबोधितकारणताकत्वाच्चैनोक्तान्यथासि
द्धिद्वयमध्यपातइति नवीनास्तु एकमेवान्यथासिद्धं लाघवात् तथाहि अवश्यकल्प
नीयं लघुनियतपूर्ववर्ति यत्तत्सहभूतं स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकहीनं सर्वमेव तेनान्यथासि
द्धं घटादिकं प्रति तेजस्त्वादिना हेतुत्वे वारणाय अवश्यकल्पनीयमिति इतरकारणस
त्वे यदभावात् कश्चित्कार्याभावः तत्परं महत्त्वसहभूतानेकद्रव्यत्वादिवारणायात्व १८

नस्वतंत्रान्वयव्यतिरेकवत्ता
रूपनेनत्वम्न्हः सहभूतेनच ३

सहभूतार्थकथनेन २
हेतौ पंचमी हेतुत्वं च जनकत्वमनन्यथासिद्धत्वात् २

अपूर्वं चमयोनविवक्षितः अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिसहभूतत्वमेव न स्वतंत्रान्वयव्य
35 तिरेकवत्त्वाय स्य तदन्यथासिद्धमित्यर्थः तेन पंचमस्यैवैतेन कृतामाद्यापनात्मामायः
न वा तथा हि कुलालेन दंड्यादिना घटे कार्यादिकमनन्यथासिद्धं स्वतंत्रान्वयादिसत्त्वात् उदाहरणं
चात्र तत्त्वं घटं प्रति अन्यत्र पटोत्पत्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तितत्वादिभिरेव कार्यसंभवे तत्स
हभूतो हि वा रासभादि रासभः यथा वा गंधवतीं गंधानुत्पत्तेः क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिगंधप्राग
भावसहभूतो रूपप्रागभावादिर्गंधं प्रति अन्यथासिद्धः प्राचीनास्तु पंचविधमन्यथासिद्ध
माहुः इवं क्रमेण च यं यमादायैव यस्य पूर्वभावो गृह्यते तेन तदन्यथासिद्धमिति व तुर्य
यथा दंडमादायैव दंडत्वस्य पूर्वभावो गृह्यते इति दंडेन दंडत्वम् अन्यथासिद्धं यत्र स्वैव
स्यादौ अवच्छेदकेन दंडे नावच्छेदं दंडरूपम् अन्यथासिद्धं अत्र तु अवच्छेदेनैव दं
डेनावच्छेदकं दंडत्वम् अन्यथासिद्धमिति द्वयोर्भेदः यत्र तन्न्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते जनकं
स्य यं प्रति पूर्वभावो गृह्यते तत्र तेनान्यजनकमन्यथासिद्धमिति पंचमं यथा कुलालपि
तुः स्वजन्यं कुलालं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते जनकस्य तस्यैव घटं प्रति पूर्वभावोऽवगम्यते इति

मौ॰ १२ एवं सत्यनन्यथासिद्धः इति योगार्थो विसंगच्छेत इति प्राहुः इदं च कारणविशेषलक्षणं त
३६ थाहि यस्य यत्कार्यं प्रति अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं तत्कार्यं प्रति तत्कारण
मित्यर्थः कारणसामान्यलक्षणं तु परिमाण्डल्यादिभिन्नत्वे सति कारणत्वं वान्य
त्र परिमाण्डल्यादिभ्य इति परिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं न स्य किंचित्कार्यजनक
त्वात् योगजधर्मजन्यालौकिकप्रत्यक्षस्य विषयाजन्यत्वात् ननु यस्य कार्यात्पूर्व
पंचम्यंतत्वात् भावइत्यत्र कार्यपदस्य सहेतुकपरतयात्माश्रय इत्यतः कार्यलक्षणमाह अनन्यथेति
यत्यस्मात् अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि तत्तस्य कार्यमित्यर्थः घटे दंडरूपादि दंडरूपनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताया
कार्यताव्वारणाय अनन्यथासिद्धेति दैवात्गगनरासभकार्यताव्वारणाय नियतेति
दंडनिष्ठकार- दंडावयवादौ दंडकार्यताव्वारणाय पश्चादिति इदमपि कार्यविशेषलक्षणं कार्यसामा
निरूपितकार्यताः न्यलक्षणं तु उत्पत्तिमत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा बोध्यं कार्यानुकूलेति कार्येणानुकू
र्यतार ते अनुकूलीकृतं स्वोत्पत्तिं कृतमित्यर्थः कार्यं चेत्पश्चाद्भवति तदैव कारणस्य तत्पूर्वव १८
तार

धितिवह्निसामान्यं प्रति मणित्वादिना हेतुत्ववारणाय नियतपूर्ववृत्तीति लाघवं च घटकं

87 मूलपदार्थरूपस्थितौ संबंधबोधं अनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वस्य शरीरे लाघवं

रूपप्रागभावापेक्षया गंधं प्रति तत्प्रागभावस्य तूपस्थितौ लाघवं गंधस्योपस्थितत्वात् ए

वमाकाशस्यातींद्रियत्वात् तदपेक्षया ज्ञानादिकं प्रत्यात्मनः श्रोत्रोपस्थितौ लाघवं त

थादंडरूपस्य स्वसमवायिसंयोगरूपसंबंधापेक्षया दंडस्य संयोगसंबंधे लाघवं एवं दं

डरूपस्य रूपत्वेन हेतुतापेक्षया दंडरूपत्वेन तथात्वे तु शरीरकृतमपि गौरवमस्तीति बोध्यं

एवं च दंडरूपाकाशरासभदंडत्वकुलालपितृप्रभृतीनामेकेनैव वारणासंभवे त्रिधा

पंचधा वेति प्रपंचो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेवेति वदंति अन्ये तु यस्य यत्कार्यं प्रति नियतपू

र्ववर्तित्वं अन्यथा प्रकारांतरेणासिद्धं संबद्धं भवति तत्कार्यं प्रति तदन्यथासिद्धं प्रका

रांतरं च क्वचित्तत्त्वेनान्वयव्यतिरेकाभावः यथा दंडरूपादेः क्वचित्स्वप्रमाणाभावः यथा

घटादिकं प्रत्याकाशरासभादेः क्वचिद्गौरवं यथा कुलालपित्राद्यनेकद्रव्यत्वादेः

त्वे ५

गौ० २ क्षोदंडः तदितर समवधाने घटान्वयेत्यादिनियमसत्त्वात् व्यापारपदहाने तु नास्ति प्रसंगः दंड
38 स्य दंडत्वव्यापारत्वाभावात् दंडत्व तद्व्यापारेतरयावत्कारणसत्त्वे दंडत्वव्यतिरेकाभावात्
यत्किंचित्कारणसत्त्वे रासभव्यतिरेककाले घटव्यतिरेक इति दैवात् रासभेऽतिव्याप्ति
वारणाय यावत्पदं असंभववारणाय कारणपदं नियतपूर्ववर्त्तित्वपरं तेन नात्माश्रयः
दंडजनकादृष्टादेर्घटं प्रति कारणत्ववारणाय घटान्वयेति तददृष्टजन्ये दंडे तरसकलकार
णसत्त्वे तददृष्टव्यतिरेककाले घटव्यतिरेकात् न तददृष्टान्वयकाले तु घटान्वयाभावान्ना
तिव्याप्तिः स्वजन्येतरयावत्कारणसत्त्वे रासभान्वयेपि घटान्वयादर्शनादिति ध्येयं व्यतिरे
केत्यादि यद्व्यतिरेको यदुत्पत्तिव्यतिरेक इति वाच्यं तेन नादृष्टकारणत्वे द्वितीयदले प्रागा
भावव्यतिरेककाले घटोत्पत्तिव्यतिरेकसत्त्वात् प्रागभावेऽव्याप्तिः कार्येणानुकृतौ का
र्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालीनौ यौ अन्वयव्यतिरेकौ विद्येते अस्येति कार्यान्वयव्यति
रेकी इति व्याख्यानमसंगतं तथा सति कार्येणानुकृतौ अन्वयव्यतिरेकौ यस्येति बहुव्रीहि २

कार्यानुकूलत्वं च कारणस्यैव
स्वतंत्र तु कार्यानुकूलत्वस्यार्थः कारणस्य स्वत्वं तेत्पान्त
तुकार्यस्य तस्य कारणजन्यत्वात् २ दंडचक्रसंयोग ५

यत्सत्त्वकाले ५ यत्सत्त्वं ५

39 त्तिनाभूवतीति तथोयकारः य द्वा कार्येणानुपस्था इत्ति त्वे कृतमाश्रितं यस्य स्वव्यक्तिनिःत
त्कार्यानुकूलत्वे अन्वयव्यतिरेकौ विद्येते अस्येति अन्वयव्यतिरेकिमञ्ज्ञासार्थमत्वर्थीयइनि
न्व३ स्वतंत्रो व्यतिरेकञ्जालीत्यर्थः अन्वयः संबंधो व्यतिरेकोऽभावः कार्यानुकूलत्ववतदन्वयव्य
तिरेकि चेति तथा च कार्यपूर्ववृत्तित्वे सति स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकित्वं कारणत्वमित्यर्थः स
व्येतरगोविषाणयोः परस्परं कारणतावारणाय सत्यंतं दैवादागतरासभादिवारणाय स्वतं
त्रेत्यादि तत्र चक्षुः स्वस्वव्यापारेतरयावत्कारणसमवधाने यदन्वयकाले यदन्वयः यद्व्यतिरे यदभावका लेव
ककाले यद्व्यतिरेकः इति दंडाद्यसमवधानकाले यावत्कारणसमवधानाभावात् यदभावे
असंभववारणाय स्वेति तदानीमेव दंडेतरयावत्कारणसमवधानेऽपि दण्डसंयोगाभावाद् दंडाद्यव्या
प्तिवारणाय स्वव्यापारेति व्यापारपदं साक्षात्स्वजन्यपरं तेन दंडावयवादेः स्वस्वजन्यदंडे
तरयावत्कारणमध्यपतितदण्डसंयोगादिसमवधाने समवधानासंभवान्न दोषः स्वस्वव्या
पेत्यभिधाने दंडत्वादावतिप्रसंगः दंडत्वस्य स्वसमवायिसंयोगेन दंडव्यापकतया स्वं दंडत्वं तद्व्या

यदभावः ५

स्वव्येतरपद्य स्वब
संगोत्पत्तिसत्वं
ऽपत्स्योत्पत्ति
सत्वे सत्योत्पत्ति
सत्त्वं ५
स्वतंत्रान्वया
द्यपत्ति

दंडाव
यवादेर्वि
हत्वादं ६

न्दंडत्वचक्रसंयोगव्यापकीभूतं तद्भिन्नत्वात्साध्यं।

तद्दंडत्वचक्रसंयोगव्यापके दैवादयन्निदंडचक्रभिन्नत्वे इति व्याप्तं तद्भिन्नत्वनद्भिन्नत्वव्याप्यदंडत्व
40 चक्रसंयोगेतरयावत्कारणसत्त्वे तद्भिन्नत्वव्यतिरेके घटव्यतिरेकात् न च भिन्नत्वं अन्यथासिद्धं
दैवादागतरासभवद्दृष्टसामान्यं तस्यानन्यथासिद्धत्वात् उभयत्र लक्षणपरतया व्याख्याने
भूलोकस्थेप्यस्य पूर्ववृत्तित्वाद्यसंभवात् संदर्भविरोधश्च वस्तुतस्तु स्वस्वव्याप्येतरसकल
कारणसंपत्तौ यदन्वये यदन्वयो यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेकस्तत्तत्र कारणमिति तत्राका
र्यव्यतिरेके दिक्व्यतिरेक इत्याकाङ्क्षेदिक्हेतुत्ववारणायान्वयभागः यद्यपि आ
काशान्वये दिगन्वयोऽप्यस्ति तथापि यदन्वये यदनुत्पत्तिरिति वाच्यं अन्यपदव्यावृत्तिः पू
र्ववद्बोध्या इति सावष्टे तदपि मंदं दंडत्वादावतिव्याप्तेः दंडत्वदंडत्वव्याप्येतरस
कलकारणसत्त्वे दंडत्वान्वये घटान्वयस्य दंडत्वव्यतिरेके घटव्यतिरेकस्य च दर्शनात्
अनन्यथासिद्धत्वेन विशेषणीयमिति चेत् तथापि दिङ्कारणत्वसिद्ध्या काशगत व्याप्येत
रसकलकारणसत्त्वासंभवादेवाकाशगति व्याप्तिवारणे यदन्वये यदन्वय इत्यस्यावैयर्थ्यमे २१

मूलोक्तमात्रस्पर

५१ समासेन कार्यानुकूलान्वयव्यतिरेकमित्येवं स्यात् न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चे
त्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति स्मृतेः यथाश्रुतस्वरससमासावतिव्याप्तेः यद्यपि गौरवदूषणे नोक्ते
ऽत्र लक्षणद्वये तात्पर्यं अनन्यथासिद्धनियतस्य यदन्वये यदन्वय इति एकं स्वस्वव्याप्येत
रसकलकारणसमवधाने अनन्यथासिद्धव्यतिरेकाद्यव्यतिरेक इत्यपरमिति दैवाद्दासत २४
रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय पूर्वलक्षणे नियतपदं घटसामान्यं प्रत्यनन्यथासिद्धे दैवाद्दास
तेरासभेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयलक्षणे समवधानेत्यंतं दंडत्वादावतिव्याप्तिवारणा
यानन्यथासिद्धेति एतल्लक्षणद्वयमपि दुष्टं सव्यभिचारणस्य नियतान्वये इतरविघटना
न्वयाभावात् सव्यभिचारणादौ प्रथमलक्षणमतिव्याप्तं न च सव्यभिचारणमनन्यथासिद्धमिति
वाच्यं पूर्ववर्त्तिन एवान्यथासिद्धत्वात् अन्यथामूलोक्तलक्षणेऽनन्यथासिद्धपदनैरर्थक्य
तरविघटनवारणे पूर्ववर्त्तिघटदैवयव्याप्तेः नच यदन्वयोत्तरकाले यदन्वय इति विवक्षितं भि
तिमाव्यं सव्यभिचारणान्वयोत्तरकाले यदीतरविघटनान्वयस्य सत्त्वात् द्वितीयलक्षणमपि

पूर्ववर्त्तिन एव यदन्यथासि
द्धत्वं तदस्वीकारे इ

गौ. त्वचतादात्म्येन तदाकाशवृत्तिमिति रीत्यान्त्यश्च कारणतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधावच्छि-
२२ न्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावस्यान्योन्याभावरूपस्य घटादावेव संभवात् एवं कार्यता-
42 मात्रं प्रति ईश्वरस्य कारणतावच्छेदकसंबंधः कालिक एव तेन संबंधेन तस्य पुनर्गगनादिषु
व्यतिरेकस्सुलभः आकाशादेरवृत्तेरभावस्य केवलान्वयितया सर्वदेशकालवृत्तित्वेन
यथाश्रुतमपि दुर्वचं एवमन्यत्राप्यूह्यं नव्यविभूनामवृत्तितया यदन्वयेत्यादि भोगास-
त्वादव्याप्तिरिति वाच्यं यदन्वये यत्संबंधः स्पर्याने तु यद्वृत्तित्वेऽप्यस्ति स्वद्वृत्यनियाम-
केन तादात्म्यादिसंबंधेनाकाशादेरपि संबंधित्वमिति परं तु स्वत्वघटितत्वाऽजन्यत्व-
घटितत्वाऽभावात् लाघवमिति एवं इति तात्पर्यं बालकं दुरूहतया ग्रन्थगौरवभिया
धिविरम्यते तत्र तत्र मध्ये प्रथमोद्दिष्टसमवायिकारणलक्षणं यानि यदिति प्रथमोद्दि-
ष्टवीजं तु अन्ययोत्पत्तिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमेव यत्समवेतं समवायसंबंधे-
न यदुत्पत्ति समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नका २२

43 वेति स्कंधोभिर्विभावनीयं नित्यविभूनामिति नित्यानि च तानि विभूनि चेति तेषामि
ति हेतुगर्भितविशेषणं ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रा
गभावपदं प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय ध्वंसेति यावन्मूर्तसंयोगित्वं विभुत्वं घटादाव
तिव्याप्तिवारणाय यावदिति असंभववारणाय मूर्तेति मूर्तत्वं चावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं
व्योमादावतिव्याप्तिवारणायावच्छिन्नेति क्रियावत्त्वं वा मूर्तत्वं अनवच्छिन्नपरिमाण
वत्त्वं वा विभुत्वं तथा च नित्यत्वात् आत्मादीनां कालतो न व्यतिरेकः अनित्यानामेव घ
टादीनामुत्पत्तिपूर्वकाले ध्वंसकाले च व्यतिरेकसंभवः विभुत्वान्न देशतो व्यतिरेकः
मूर्तानामेव वन्ह्यादीनां क्वचिद्देशे जलह्रदादौ व्यतिरेकः संभवति न विभूनामिति भावः
इदं तु यथाश्रुतलक्षणे दूषणमापाततः अन्वयिव्यतिरेक इत्यस्य कारणतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकयदभाव इत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः अन्यथा समवायसंबं
धेन दंडव्यतिरेके घटव्यतिरेकाभावादव्याप्तेः तथा च समवायसंबंधेन यत्र दण्डोऽस्ति

मूलोक्तलक्षणे २ अमतेः १

गो०
२३
44

मकः तथा च संबंधानधिकरणसंबंध्यंतराधिकरणकालवृत्तिभिन्नाभावान्यपदार्थद्वय
वृत्तिराधेयता नियामकः संबंधः समवाय इति लक्षणं पर्यवस्यति संबंध्यंतराधिकरणका
लवृत्तिभिन्नत्वनिवेशोपि असंभववारणाय संबंधानधिकरणेति कालविशेषणं घटोत्पत्ति
पूर्वं कपालस्य कपालनाशकाले घटस्यापि संबंधानधिकरणकालवृत्तित्वात् व्याप्तिवारणा
य संबंध्यंतराधिकरणेति तत्कालस्य तथात्वान्न दोषः संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय भि
न्नांतं आकाशाभाव प्रागभावादिकयोः संबंध इति व्याप्तिवारणाय अभावान्येति समपद
र्थभिन्नपरं तेन घटादेरपि द्रव्याभावाभाववत्तया नासंभवः अंशस्याभावभिन्नतया तद्दोष व्याप्तिदे०
वारणाय द्वयपदं मूले एतदर्थमेव द्विवचननिर्देशः पितृपुत्रत्वादिसंबंधादावतिव्याप्तिवा
रणाय आधेयतेति संबंधत्वविशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं अवच्छेदकत्वं वा संयोगादिसाधारणं तादृश
अन्ययोरिति संबंधानधिकरणसंबंध्यंतराधिकरणकालवर्त्तिनोः संबंधः संयोग इत्यर्थः अ
तएवाव्याप्तिः पूर्वोक्ता आप्तिः संयोग इत्युक्त माधार्थैः यथोभयत्र इति अनेन तादृशकालवृत्ति

का० ५

ऽननुगमतः१

45 रणताशालित्वं समवायिकारणत्वमिति लक्षणं बोध्यम् ते न न यत्तदित्याद्यननुगमः मूलेका
र्य्यपदं च समवायसंबंधावच्छिन्नकार्य्यतालाभाय विषयतासंबंधावच्छिन्नलौकिकप्रत्यक्ष
निष्ठकार्य्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणताशालिनि घटादावतिव्याप्तेः सम
वायेति समवायावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितसमवायावच्छिन्नकारणताशालिषु असमवायि
कारणेष्वतिव्याप्तेः तादात्म्येति स्वसमवेतं उत्पन्नमन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं स्वसमवेतका
र्य्यजनकत्वमिति केनविदनभियुक्तेनोक्तं तन्न युक्तं स्वं कपालादि तत्समवेतकार्य्यजनकत्व
कपालसंयोगादेरपीति तत्रातिव्याप्तिः तादृशं यत्त्वं च इति पुनरपि त्वपदोपादाने मूलस्यैव समव
त्वात् वृथा प्रलपितं समवेतपदस्य संबंधमात्रपरत्वं क्रमेण पृच्छति नन्विति तत्र लयोर्मध्ये
अयुतसिद्धयोरिति युतौ पृथग्भूतौ संबंधान्तरसद्भावकालेप्यसंबद्धौ घटपटादी तद्भिन्नाव
युतौ संबंधान्तरसद्भावकालसंबंधाभावरहितौ संबंधानधिकरणसंबंधान्तराधिकरणका
लवृत्तिभिन्नौ सिद्धौ भावरूपतया प्रसिद्धौ अभावभिन्नावित्यर्थः तयोस्संबंधो वृत्तिनिया

गो· कालपदं चलणपरं नो चेत्तादृशस्य स्थूलकालमादाय अन्यकालेपि विनश्यत्तास्यात् ननु अ
२४ वयवावयविगुणगुण्यादिसमवेतं तु पटो कोवित्यव्युत्पन्नजिज्ञासायामाह तंतुपटावि
46 ति अयुतसिद्धत्वात् अपृथक्सिद्धयोः संबंधत्वादित्यर्थः तेन समवायत्वसाधने हे
तोर्न पक्षावृत्तित्वं संयोगादौ व्यभिचारवारणाय पृथगिति तुरीपटयोरिति परस्पर
मितिशेषः परस्परं समवायाभावः साध्यः तेन समवायाभावमात्रस्य साध्यत्वे तुर्य्यां
तुरीत्वादिसमवायस्य पटे पटत्वादिसमवायस्य च सत्वान्न वाधः अथवा तुरीपटयोः संबं
धो न समवायः अयुतसिद्धसंबंधत्वाभावात् इति आख्येयं हेतुसिद्धिं निराकरोति नहि तु
तुरीत्यादिना उपसंहरति अत इति अयुतसिद्धत्वाभावात् तयोः संबंधः संयोगः न समवा
यः तेन न समवायः इत्युपक्रमे लक्षणसंयोग एवेत्युपसंहारस्य न विरोधः इदं क्रममुपसंहर
ति तदेवमिति उत्पत्तिवैशेष्यार्थमन्यत्रापि समवायिकारणमुदाहरति एवमित्यादि घट
त्पिंडः कपालरूपः स्वगतरूपादेः समवायिकारणमित्यनुषंगः उत्पत्त्येत्यस्य सूक्ष्मकाल
मेदानामग्रहात् पटस्य तद्गतरूपादेश्च तुल्यकालोत्पत्तिकत्वं मत्वा शंकते नन्विति समा २४

47 भिन्नांतभागस्य सत्वं दर्शितं अविनश्यदिति संबंधांतरसमानकालीनमित्यर्थः अपराभि
नं संबंधांतरसंबद्धं च वर्त्तिष्ठत एवेति योजनीयं तेन संबंधांतरसत्त्वकाले संबंधाभावो ना
स्तीत्यर्थः लक्षणमिति अवयवनाशोत्पत्तिलक्षण इत्यर्थः घटादिनाशं प्रति कपालनाश
स्य हेतुत्वे न च पूर्ववृत्तित्वे विनापि तन्निर्वहतीति द्वितीयक्षणे कपालध्वंसेन घटध्वंसो जन्य
त इति क्षणमात्रमनाश्रित्य घटस्तिष्ठतीत्यर्थः तथा च तत्क्षणस्य संबंधानधिकरणत्वे
पि संबंधांतरं यत्कपालं तदनधिकरणत्वात् तत्र वृत्तित्वेपि घटस्य न क्षतिरिति भावः
प्रसंगाद्व्युत्पादयति विनश्यतो लक्षणमाह विनश्यतेति विनाशकारणसामग्रीति कण्ठेसा
मग्रीपदं समूहपरं सान्निध्यं तदधिकरणकालवृत्तित्वं तथा च विनाशकारणक
पा४ लाधिकरणकालवृत्तित्व विशेषणं तदुत्पत्तिसामग्रीसमवधाने इति व्याप्तिवारणाय विना
शपदं तत्त्वं च तद्व्यक्तियोगिक विनाशपरं तेन घटनाशसामग्रीसमवधाने पटस्य न विनश्यत्तापत्तिः
जनककालादिरूपयत्किंचित्कारणसमवधाने इति व्याप्तिवारणाय कलापपदं तथा च क्षणमात्रवे
द्विनश्यता नतदा नविशिष्टः काल एव विनश्यद्वस्थः स्यान्न घटादिरिति वृत्तित्वमित्यंतं

गौ. २५ धर्मत्वधर्मित्वादिरूपं तन्न स्यादित्यर्थः अयं भावः समानकालीनसामग्रीकत्वात् गुणगुणि
नोः समानकालोत्पन्नौ घटो गुणी रूपं गुणः घटो धर्मी रूपादिकं धर्म इत्यादिविधर्म्मो रूपयोर्गु
48 णगुणिनोर्भेदो न स्यादित्यर्थः नहि तुल्योत्पत्तिकयोः सव्येतरविषाणयोः कश्चिद्धर्मः
कश्चिद्धर्मीत्यादि भेदोस्ति उभयोः स्वतंत्रत्वात् तद्वदत्रापि स्यात् तथा च तर्कः गुणगु
णिनौ यदि समानकालोत्पत्तिकौ स्यातां तर्हि धर्मधर्मिभावापन्नौ न स्यातां सव्येतरवि
षाणवदिति प्रयोगश्च गुणगुणिनौ समानकालोत्पत्तिकौ न धर्मधर्मिभावापन्नत्वात्
शशकाशवदिति एतेन समानकालोत्पत्तिकत्वेन समानसामग्रीकत्वं व्याख्येयं न वा
स्वरूपभेदाभावसाधकं समानकालोत्पत्तिकानामपि रूपरसादीनां भिन्नसामग्रीक
त्वस्य स्वरूपभेदस्य च दर्शनादिति सूचितं परास्तं ननु समानकालोत्पत्तिकयोरपि धर्म
धर्मिभावे किं बाधकमिति तर्कस्य मूलं शैथिल्यदोषमुद्धरति कारणभेदेति कार्य्यग
तभेदस्य धर्म्मत्वस्याधेयतारूपस्य कारणभेदः कारणनिष्ठं यद्धर्मित्वं आधारतारूपं २५

49 नकालीनत्वादिति एककालोत्पत्तिकत्वादित्यर्थः समानकालोत्पत्तिकत्वस्य कार्य्य
कारणभावविघटकत्वं कुत इत्यपेक्षायामाह पौर्वापर्य्याभावादिति पूर्ववृत्तित्वघ
टितत्वात् कारणत्वस्येति भावः अत इति यतो गुणगुणिनोः कार्यकारणभावो नास्ति
अत इत्यर्थः ननु कारणलक्षणं भिन्नं कृतं समवायिकारणं च भिन्नं तथा च पौर्वाप
र्य्याभावात् कारणत्वाभावेपि समवायिकारणत्वे किं बाधकमित्यभिप्रायं शंकायामा
ह कारणविशेषत्वादिति तथा च कारणत्वं सामान्यधर्म्मः समवायिकारणत्वं विशे
षः सामान्यधर्मानाक्रांतस्य विशेषधर्माभावादिति भावः स्वोक्ते विपक्षे बाधकतर्कं
प्रदर्शनमुखेन प्रमाणं सूचयति समानकालोत्पत्ताविति समानकालोत्प[illegible]त्तौ हेतुः
समानसामग्रीकत्वादिति समानकालीनसामग्रीकत्वादित्यर्थः सामग्रीपदस्य का
रणकलापवचनस्यात्र कालघटितकारणप्रवाहपरत्वेन समानसामग्रीकत्वमेव
समानकालीनसामग्रीकत्वमिति बोध्यं भिद्यतेऽनेनेति भेदो वैधर्म्म्यं गुणत्वं गुणित्वं

गौ॰ पवान् रसो न रूपवान् घटो रसवान् रूपं न रसवत् घटो रूपवान् रूपं न घटवत् इत्यादिविल
२६ क्षणबुद्धीनां समवायमात्रविषयकत्वात् एकार्थसमवायस्य सर्वत्र समानत्वादित्यलं बहुवादवि
50 नेन यत्तु गुणगुणिनोः समानकालोत्पत्तौ कपालरूपघटरूपयोः कपालमेव समवायिकारणं वा
च्यं सामग्रीपदं समवायिकारणपरं तथा च समवायिकारणैक्यात् कपालरूपघटरूपयोर्भे
दो न स्यादिति केचित्प्रलपितं तद्दूषणभासेन पातालमिव प्रयाति गुणगुणिनोः समानका
लोत्पत्तिपक्षे तुल्यन्यायेन कपालोत्पत्तिकाले कपालिकायां रूपोत्पत्तौ घटोत्पत्तिकाले कपा
लस्य नीरूपत्वात् सति वा तदानीं कपालस्य रूपत्वे न रूपान्तरोत्पत्तिः रूपवति रूपान्तरानुत्पत्तेः
समवायिकारणैक्यं वा कथं भेदाभावसाधकत्वे रूपरसादिषु व्यभिचारात् कपालरूपघटरूप
योरभेदे वा किमनिष्टं सर्वं घटभेदे नैव प्रपञ्चः यदर्थमुद्भटं व्याख्यातमस्य तल्लभ्यमनलक्षणसिकायहे
घटलक्षणानुसंधानेन तस्मादिति यस्मात्समवेतकार्यं प्रति समवेतत्वनियमः कारणत्वं तु न २६
तुल्यकालोत्पत्तिकस्य तस्मादिति भावः ननु एतावता प्रबंधेन गुणगुणिनोस्तुल्यकालोत्पत्ति

ता

51 तन्नियत्वात् निरूपिततया तद्व्याप्यत्वादित्यर्थः समवायेन च धर्मधर्मिभावो न तथा च रूपादि
धर्मः कारणीभूतधर्मिसमवेतः समवेतकार्यत्वात् घटक्रियादिवदित्यनुमाने नित्यघ
टत्वादिधर्मे व्यभिचारवारणाय कार्यपदं इदमेवानुमानं पूर्वोक्ततर्कस्य विपक्षे बाधकं घ
टो धर्मी रूपादिकं धर्म इत्यत्र कार्यकारणभाव एव नियामकः अन्यथा गुणो धर्मी घटो ध
र्म इति वैपरीत्यमपि किं न स्यात् समवायेन सम्बन्धसत्त्वा[illegible]वच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यस्य
हेतुत्वात् यद्यपि घटरूपादेः तुल्यकालत्वेन घटो न समवायिकारणं किन्तु कपालं न च रू
पवति कपाले कथं रूपोत्पत्तिरिति वाच्यं तुल्यन्यायतया कपालोत्पत्तिकाले रूपस्य कपालि
कायामेवोत्पत्तेः कपालस्य नीरूपत्वात् न च नीरूपत्वेनाचाक्षुषोत्पत्तिः स एव कार्यसमवायेना त्वा४
पि रूपस्य चाक्षुषहेतुत्वसंभवादिति वक्तुं शक्यते तथापि घटो रूपवान् घटो न नीरूप इ
त्यादि सर्वजनीनस्वरससिद्धप्रत्ययानां भ्रमत्वकल्पनानौचित्यात् द्व्यणुकत्वेन गुणोत्प
त्तिः स्वीक्रियते न च तादृशप्रतीतीनां कार्यसमवायेनापि प्रमात्वसंभव इति वाच्यं घटे रू

भेदोत वै
नष्टमुत्पन्नमित्यादिनवलंभवति ३ यत्रव्याप्तिमतस्तस्मिन्नवकर्षसंयोगोपिभवति इति नियमात् ३

गौ॰प्र॰ च्छतोनिर्गुणत्वएवेतिवै नदपिनरूपंवेज्जातिः स्यात् तदा घटत्वादिवद्वांतरभेदो न स्यात् इत्य
२७ तेवनीलपीतादिरूपावांतरभेदः पाकात् नीलरूपंनष्टं रक्तमुत्पन्नमित्याद्यनुपपन्नं स्या
52 त् नहिजातिरूपत्वेतस्यसंभवति जातेर्व्यक्तिसत्वेसर्वथात्वनियमात् इति द्रष्टव्यमित्युल्लवकु
ना स्वगुणानिति स्वस्यगुणाः न स्वभिन्नाननगुणान्त्रतीत्यर्थः उत्पत्तिलक्षणमारभ्यैवघट
स्याद्गुणवत्वमत्वांगीकर्त्तनमन्विति एवंसतीति अथमेतलक्षणाइत्यनेनान्वितम् आद्यक्षणे
निर्गुणेसतीत्यर्थः अवाद्गुणेति वाद्गुणलौकिकप्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः द्वितीयक्ष
णोपीतिशेषः अथमक्षणेइंद्रियसन्निकर्षाभावात् द्वितीयक्षणेतेषामुत्पत्तावपिस्व
इद्विवै॰४ वृत्तित्वाभावेन तृतीयक्षणएव तैर्घटे चाक्षुषजननात् अरूपीति रूपाभाववत् द्रव्यत्वा
दित्यर्थः घटादौव्यभिचारवारणायरूपाभाववदिति रूपादौव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वेतिभे कुंकाचांवा
षेवतद्घटस्यप्रथमद्वितीयक्षणात्मकः कालः यदितद्घटरूपोत्तरकालीनस्यात् तद्घटचाक्षु
षकालीनस्यात् तद्घटपूर्वकालवदिति तर्कतात्पर्यं अनुमानंच घटोनप्रथमद्वितीयक्षणे २७

दिनकालिन तर्कतात्पर्यं

53 कत्वे धर्मधर्मिभावो नस्यादित्युक्तं तत्र वस्तुतो गुणगुणिनोरभेदं वादिमते इष्टापत्तिः धर्मधर्मिभावस्य
भेदनियतत्वात् इत्यतआह तदेति तदा रूपरूपाणावलोक्य कार्यकारणभावाभ्युपगमे कालेन गुण
त्कार्यात्तद्गुणिनः कारणस्य भेदोप्यस्ति स्वीकृत इति शेषः अभेदे कार्यकारणभावासंभवात् भे
देवोपपादयति घट इत्यादिना रूपं घटाद्भिन्नमिति मते रूपं प्रति घटः कारणमित्युक्ते घटं प्र
ति घटः कारणमिति स्यादिति तत्राह घटं प्रतीति तथा च घटो रूपवानित्यादि प्रतीत्यन्यथा
नुपपत्त्या कार्यकारणभावे स्वीकृते ऽप्यभिन्नस्यापि स्वीकृतत्वात् भेदवादिमतमादायेष्टापत्तिर्व
क्तुमशक्यत्वादिति भावः ननु मास्तु कार्यकारणभावो गुणगुणिनोरभेदे एवास्तु तथा च घटादिरूप
णमभिन्नत्वेन रूपं वेद्घटः तस्यापि दुर्वारत्वमत आह घटत्वादेश्चेन तथा नागरघटे चैव सुरूपपीतादिरूपे
ण विघटेन भेदाभावादित्यादि दूषणमसत्वात् ननु नीलपीतादिरूपं जातिरेवास्तु घटत्वादिवन्
न्नेकं जातस्यैकैका एव नीलपीतादिव्यक्तिरूपा इति तथा च घटत्वविशिष्टस्य नीलत्वरूपादिविशि
ष्टेपि घटः प्रथमेक्षणे गुणपा जातत्वे ... तिन्यायात् तत्कथम् ... कं प्रथमे
घते । गस्य तं ४

कारणत्वभाववाक्यजन्यसमवायिकारणोपस्थित्यनंतरकालीनोपस्थितिविषयीभूतमित्यर्थस्तेन विभागवाक्यजन्योपस्थित्यनुरोधेन प्रथमं समवायिकारणजिज्ञासाया ग
सन्नतेथानस्या [illegible] समवायिकारणनिरूपणप्रतिबंधकत्वे समवायिकारणनिरूपणोनतत्वानिवृत्ता [illegible] समवायिकारणोपस्थित्यनंतरोपस्थितिविषयीभूतं [illegible] समवायिकारणमवश्यं वक्तव्यमिति

गो० प्र० लक्षणयस्य हेतुतया सगुणोत्पत्तिपक्षेऽपि द्वितीयक्षणएव वाच्यं घटस्य जन्मतेन तृतीयक्ष
२८ णेऽगतिप्रसक्तेः तस्यमकालमेदा [illegible] त्वान्नकापिक्षतिरितिभावः द्वितीयादीति अत्र गुण
संविज्ञानबहुव्रीहिणा तृतीयक्षणादेः संग्रहः समवायीति समवायिपदं गुणादावतिव्याप्ति
वारणाय पुनरपि सएव दोषइतिकारणपदं कारणत्वं चानन्यथासिद्धनियतकार्यपू
र्वकालवृत्तित्वं तच्चाद्यक्षणोत्पन्नेपि समवायिकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा वाच्य
योपनयेति गुणत्वं तत्प्रागभाववत्त्वं गुणाश्रयत्वं योपतावच्छेदकं न च गुणप्रागभा
वगुणध्वंसान्यतमरूपं प्रथमेक्षणे गुणप्रागभावस्य सत्वान्नेद्रव्यलक्षणायोगइ
त्यभिप्रायः क्रमप्राप्तसमवायिकारणं लक्षयति यत्समवायिकारणमिति अवधृत
निष्ठितं सामर्थ्यं कारणतारूपं यस्य तत्कारणमित्यर्थः तथा च यत्कार्यस्य समवायि
कारणे प्रत्यासन्नं संबद्धं सत् यत्कारणं तदसमवायिकारणमित्यर्थः घटकारणस्य दं
डचक्रसंयोगस्य स्वसमवायिकारणे दंडादौ संबद्धत्वादतिव्याप्तेः कार्यस्येति कार्यस
कारणे दंडे संबद्धत्वात् तत्रैव पुनरतिव्याप्तेर्वारणाय समवायीति प्रथमकारणपदमुपरं २८
निमित्तकारणे दंडेचक्रसंयोगे?

53 कत्वे धर्मधर्मिभावो नस्यादित्युक्तं तत्र वस्तुतो गुणगुणिनोरभेदे वादिमते इष्टापत्तिः धर्मधर्मिभावस्य
भेदनियतत्वात् इत्यत आह तदेति तदा तु क्रमप्राप्तावलोकार्यकारणभावाभ्युपगमे काले गुण
कार्यात् गुणिनः कारणस्य भेदोपपत्तिस्वीकृत इति शेषः अभेदे कार्यकारणभावासंभवात्त
द्वैवोपपादयति घट इत्यादिना रूपं घटाद्भिन्नमिति मते रूपं प्रति घटः कारणमित्युक्ते घटं प्र
ति घटः कारणमित्यापतति तदाह घटं प्रतीति तथा च घटो रूपवानित्यादिपूर्वोक्तप्रतीत्यन्यथा
नुपपत्त्या कार्यकारणभावे स्वीकृतेऽप्यभेदस्यापि स्वीकृतत्वात् भेदवादिमतमादाय इष्टापत्तिर्व
क्तुमशक्यत्वादिति भावः ननु मास्तु कार्यकारणभावो गुणगुणिनोरभेदे वास्तु तथापि किं रूप
णमिति चेन्न रूपं चेद्घटः तस्य तद्धर्मग्रहापत्त्या दंडेन त्वचा नगरघटे चैव शुक्लपीतादिरूपे
ण चित्रत्वेन भेदाभावादित्यादिदूषणसत्वात् ननु नीलपीतादिरूपं जातिरेवास्तु घटत्वादिवदत
दुक्तं जातत्वेकैकाएव नीलपीतादिव्यक्तरूपं इति तथा च घटत्वविशिष्ट एव नीलत्वरूपादिविशि
ष्टोपि घटः प्रथमे क्षणे गुणं तं जातं तं वैयर्थ्ये [illegible] ति न्यायान्न त्वक्षण [illegible] कं प्रथमे
पते।
गद्येतन४

कारणीभावाभाववत्त्वं तत्समवायिकारणे प्रत्यासत्त्यनन्तरकालीनोत्पत्तिविषयीभूतप्रतियोगिकत्वेन विभाजकत्वे प्रत्यासत्त्यनुरोधेन प्रथमं समवायिकारणजिज्ञासायां
तन्निरूपणानन्तरं समवायिकारणनिरूपणानन्तरं बाधकाले समवायिकारणनिरूपणेन तत्त्वानिवृत्ताः समवायिकारणे प्रत्यासत्त्यनन्तरो प्रत्यासत्तिविषयीभूतासमवायिकारणमेव स्वरूपतः क्रमप्राप्तमिति

ते०प्र० विषयस्य हेतुतया सगुणोत्पत्तिपक्षेपि द्वितीयक्षण एव चाक्षुषं घटस्य मन्मतेनु तृतीयक्ष-
२८ णे इति यस्य क्षणस्य कालभेदाग्रहान्नकापि क्षतिरिति भावः द्वितीयादौ इति अत एव गुण- 54
स्य वितानवहुत्रीहिणा तृतीयलक्षण इत्यर्थः समवायीति समवायिपदं गुणादाविति व्याप्ति-
वारणाय पुनरपि स एव दोषः इति कारणपदं कारणत्वं चानन्यथासिद्धनियतकार्यपू-
र्वकालवृत्तित्वं तच्चाद्यक्षणे ध्वस्तं समवायिकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा वाच्यं
योपनयेति गुणत्वं तत्राभावाभाववत्त्वं गुणान्यत्वं योपतावच्छेदकं तच्च गुणप्रागभा-
वगुणध्वंसान्यतमरूपं प्रथमेक्षणे च गुणप्रागभावस्य सत्वान्न द्रव्यलक्षणायोग इ-
त्यभिप्रायः क्रमप्राप्तं समवायिकारणं लक्षयति यत्समवायिकारणम् इति अवधृ-
त निश्चितं सामर्थ्यं कारणतारूपं यस्य तत्कारणमित्यर्थः तथा च यत्कार्यस्य समवायि-
कारणे प्रत्यासन्नं संबद्धं सत् यत्कारणं तदसमवायिकारणमित्यर्थः घटकारणस्य दं-
डचक्रसंयोगस्य स्वसमवायिकारणे दंडादौ संबद्धत्वादतिव्याप्तेः कार्यस्येति कार्यस्य २८
कारणे दंडे संबद्धत्वात्तत्रैव पुनरतिव्याप्तेर्वारणाय समवायीति प्रथमकारणपदमुपरं

निमित्तकारणे दंडे चक्रसंयोगे

घटे रूप सर्वकालीन ऽनुमानेन सिद्धान्तिकाश्रितं

वृत्तिवायुत्वविषयः नन्वेवं सर्वकालीनरूपाभाववद्वृत्त्या वायुवत् धर्म्मि घटवद्वेति एतेना
रूपित्वं घटेऽप्रसिद्धं रूपाभाववत्त्वं चेत् रूपात्यन्ताभाववत्त्वं तदा स एव दोषः यदि रूपध्वंस
गाभाववत्त्वं तदा रूपप्रागभावादिमतोऽद्रव्यस्य वायुत्वात् व्यभिचार इत्यादि दूषणमपास्तं 55
अत्र व्याप्तिग्राहकोपयोगि कार्य्यकारणभावं दर्शयति तदेवाह रूपवद्वायुत्वव्यभिचारवा
रणाय द्रव्यपदं आत्मप्रत्यक्षे तद्वारणाय प्रत्यक्षपदम् अपदायवायुरूपवद् लौकिकपरं तेन
वायौ रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतौ भानेन व्यभिचारः द्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वं कार्य्यतावच्छे
दकमित्यर्थः इदं च मतभेदेन महत्त्वे प्रत्यक्षत्वमेव तथा तेन वायौ नैव स्पार्शनं महत्त्वसमाना
धिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं कारणतावच्छेदकं [illegible] परमाणावतिप्रसङ्गवारणाय महत्
त्वेति चक्षुरादावनुद्भूतरूपवारणाय उद्भूतेति उद्भूतस्पर्शानुद्भूतरूपवत्तैलकटाहस्थ
वह्न्यादिवारणाय रूपेति गुणाभावानधिकरणत्वं रूपे गुणाश्रयत्वं द्रव्यलक्षणं मत्वा
शङ्कते ननु द्रव्यमिति तर्के इष्टापत्तिरनुमाने च सिद्धसाधनं दोष इत्याह सत्यमित्यादि
ना प्रथमेऽन्येपि प्रथमेऽनन्तक्षणेऽपि च क्षणद्वये इत्यर्थः निमेषेति प्रथमे क्षणे इत्यर्थः वि

पुर्ले रूपाध्वंस कनीलरूपप्रा गभाववत्त्वमतो द्रव्यस्य वायु त्वात् २

रूपाभाववानवा युरिति प्रत्ययेन वायौ रूपं ना स्तीत्यादिप्रत्ययो लौकिकत्वे तेन व्यभिचारः

बलबत्सम्बन्ध वादिना वस लं कृतम्

कार्य्यतावच्छे दकं तेन वायौ स्पार्शनं महत्त्वसमा नाधिकरणं मतेऽदं

गौ॰ प्र॰ संयोगस्य शब्दे भेर्याकाशसंयोगवंशदलाकाशविभागशब्दादीनां ज्ञानादावात्म
२२ मनोयोगस्य चाभिघातेन क्रियायाः एवासमवायिकारणत्वेऽन्येषां निमित्त
56 त्वमिति तन्त्रिक त्वव्रणा तु असमवायिकारणभेदघटितत्वान्निमित्तका
रणस्येति चेत् सत्यं किं तु सामान्यसमवायिकारणलक्षणमिदं अन्यच्च कपा
लकुलालसंयोगादेरपि लक्षणत्वमेव नेत्याममपि घटकुलालसंयोगादि
रूपसंयोगजसंयोगासमवायिकारणत्वात् एवमवयववेगादेरपि अवयविवे
गाद्यसमवायिकारणत्वात् परं तु ज्ञानादेः शब्दे आत्मविशेषगुणस्य न किंचित्का
र्यं प्रति ऽसमवायिकारणत्वमिति न भिन्नत्वेन विशेषणीयं निमित्तकारणत्वे
कारणत्वस्यैव भेदो निविष्टो न कारणस्येति चेदत्र ते यावात्मविशेषगुणभिन्न
त्वे सति स्वकार्यसमवायिकारणनिरूपितसमवायिकार्यसमवायान्यतरसंबंधाव
यत्वे सति जातिमत्कारणत्वं असमवायिकारणत्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं कपा २२

57 त्मकविशेषगुणे निमित्तकारणेऽतिव्याप्तेः प्रत्यासन्नं तच्च गुणकसमवायिकारणसमवेतेपर
माणुपरिमाणेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणपदं अत्रापि प्रकृतकार्य्यस्येति बोध्यं तेन घटरूप
समवायिकारणसमवेते रसे स्वसाक्षात्कारकारणे नातिव्याप्तिः अत्र समवायिकारणेऽसम
वायिकारणस्य द्विधा प्रत्यासत्तिः एका समवायरूपा अन्या एकार्थसमवायरूपा यथा घट
स्य समवायिकारणे कपालेऽसमवायिकारणस्य कपालसंयोगस्य समवायः यथा घटरूप
समवायिकारणे घटे तदसमवायिकारणस्य कपालरूपस्य एकार्थसमवायः एक
स्मिन्कपालपदार्थे घटकपालरूपयोः समवायस्य सत्वात् नन्वेवं घटं प्रति निमित्त
कारणे कुलालकपालसंयोगेऽतिव्याप्तिः तथा पटकारणे तुरीतन्तुसंयोगे तथा ज्ञानस्य निमि
त्ते वाय्वाकाशसंयोगे तथा ज्ञानसुखादिनिमित्तेऽदृष्टे तथाभिघातादिनिमित्ते वेगादौ
चातिव्याप्तिः कार्य्यसमवायिकारणे घटकपालेषु समवेतानामेव तेषां कारणत्वा
त् न च तेषामपि लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं घटे कपालद्वयसंयोगस्य पटे तन्तुमात्रवृत्ति

गो॰ प्र॰
३

58

तंतुसंयोगइत्यादिना ॥ असमवायिकारणे समवायप्रत्यासत्तिरसमवायिनः एकार्थसम
वायप्रत्यासत्तिस्थले उदाहरति एवं तंतुगतरूपमिति प्रत्यासन्नपटस्य समवेतमात्रपट
तामनमेणांकते नन्विति समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावादिति तंतुरूपस्य पटसमवे
तत्वाभावादित्यर्थः एकार्थसमवायोपिप्रत्यासत्तिपदेन संगृहीत इत्यभिप्रायेण समा
धत्ते मैवमिति पटरूपस्य समवायिकारणं पटः तस्य समवायिकारणं तंतु तत्र प्रत्या
सन्नस्यापि समवेतस्यापीत्यर्थः परंपरयेति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः प्रत्यासन्नत्वा
त संबंधत्वादित्यर्थः प्रत्यासत्तिरिति प्रकृतलक्षणघटकेति शेषः कार्य्येकार्थेति
कार्येण सहैकस्मिन्यदार्थे प्रत्यासत्तिः समवायाद् इत्यर्थः यथा एकस्मिन्तंतौ पटे
न सह तंतुसंयोगस्य कारणे कार्थेति स्वकार्य्यसमवायिकारणेन सह एकस्मिन्न
र्थे प्रत्यासत्तिः एकपदार्थे समवायः अत्रेति तंतुरूपपटरूपस्थले इत्यर्थः पटरूपस्य
समवायिकारणं पटः तेन सह तंतुरूपस्य एकस्मिन्तंतौ समवायात् इति भावः अत्रेदो ३॰

स्वजन्यप्रत्यक्षे निघटो द्रव्यमित्याकारकद्रव्यत्वप्रत्यक्षस्य अद्रव्यत्वरूपविषयजन्यतया द्रव्यत्वविषयकतया मस्त्वपदेन द्रव्यत्वे गतोऽस्वजन्यस्वविषयकप्रत्यक्षे घटो द्रव्यमित्याकारकप्रत्य
न समवायिकारणे आत्मनि समवायसंबंधेन विद्यमाने द्रव्यत्वे आत्मविशेषगुणान्यत्वस्य स्वकार्यसमवायिकारणात्मनिरूपितसमवायस्य च सत्वे प्रत्यक्षे कारणतायास्सत्वो
द्रव्यत्वे स्वप्रत्यक्षासमवायिकारणत्वापत्तिरित्यर्थः ५

59 लेरूपादावव्याप्तिवारणायात्मपदं आत्ममनोयोगेऽव्याप्तिवारणाय विशेषपदं अदृष्टादावतिव्या
प्तिवारणाय प्रथमं सत्यंतं पूर्वोक्तदंडचक्रसंयोगस्यापि कार्यत्वमिति स्वपदं कार्यसमवायिकारण
पदे पूर्वोक्तकार्यघटासमवायिनि कपालसंयोगेऽव्याप्तेः समवायेति घटरूपासमवायिकारणक
पालरूपेऽव्याप्तिवारणायैकार्थसमवायेति असंभववारणायान्यतरेति घटकारणे दंडादाव
तिव्याप्तेर्द्वितीयं सत्यंतं स्वजन्यप्रत्यक्षसमवायिकारणात्मसमवेतद्रव्यत्वादावतिव्याप्ति
वारणाय जातिमदिति वस्तुकारणपदं पूर्वोक्तकार्यं अजनितपटादिकार्यस्य तंतुसंयोगादे
ण प्लक्षणत्वेनादृशकार्ये वि प्तितत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं वा अंशे तच्च तंतुसंयोगत्वादिकं
णकार्यसमवायस्तु भेदेन बोध्यः तेन घटरूपं प्रति घटस्यानासमवायित्वे असमवायिकारण
विशेषलक्षणं तु अवयवमात्रवृत्तिसंयोगत्वे द्रव्यासमवायिकारणस्य वा ध्वाकाशसंयोगाभि
न्नो काशसमवेतकारणत्वं श ब्दासमवायिकारणस्य आत्ममनोयोगत्वे आत्मगुणासमवा
यिकारणस्येत्येवमन्यत्रापि वि शेषलक्षणमूह्यं उदाहरणे तंतुसंयोगलक्षणसत्वं दर्शयति

गो॰प्र॰ ति असमवायिरूपायाः क्रियायाः कालोपाधिविधया निमित्तत्वं न स्यात् आत्मप्रत्यक्षं प्रतिसम
31 वायिकारणस्यात्मनो विषयतया निमित्तत्वं न स्यात् ध्वंसस्य समवायिकारणसमवायिकारण
60 योरप्रसिद्ध्या तद्भिन्नस्याप्रसिद्धेः प्रतियोग्यादीनां निमित्तत्वं न स्यात् इत्येवमादिषु बहुषु अव्या
प्तेरिति चेत् अत्रोच्यते मूले कारणपदत्रयं भावप्रधानं तथा कारणत्वपरं तथा च समवायिका
रणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नं यत्कारणत्वं तन्निमित्तकारणत्वमित्यर्थः समवायिकारणत्वादि
भेदश्च सामान्यतो ज्ञातः दण्डादिनिष्ठं यत् घटादिपूर्ववृत्तित्वं तस्य समवाय्यसमवायिकारणता गो॰क॰
भिन्नत्वान्न दोषः अवच्छेदकभेदात् संबंधभेदाच्च कार्यकारणभेदः ईश्वरस्य तु घटसंयो
गं प्रति समवायेन जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वरूपेण समवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं
तु जन्यमात्रं प्रति ईश्वरत्वेनेति कारणत्वयोर्भेदसत्त्वान्न दोषः एवमन्यत्राप्यूह्यं ध्वंसं प्रति घटा
देर्यत्कारणत्वं तत्र सामान्यतो यत् समवायिकारणत्वलक्षणाक्रांतं तंतुत्वादिनिष्ठं पटादिकारण 31
त्वं यच्चासमवायिकारणत्वसामान्यलक्षणाक्रांतं तंतुसंयोगादिनिष्ठं पटाद्यसमवायिकारणत्वं

समवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नत्वे सति कार्यसमवायिकारणनिरूपितसमवाये कार्य
समवायान्यतरसमवायामपत्वविशिष्टज्ञानेतिमत्कारणत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नत्वे सति दानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं निमित्तकारणत्वमि
त्यर्थः २

भयत्रत्यासत्त्योरन्यतरत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणे उपादानं सप्रयोजनमनुक्तमेव केचित्तु कार्य
61 कारणभावनिरूपकत्वेन कार्यकारणयोरनुगमं कृत्वा तदेकार्थसमवायः प्रत्यासत्तिपदार्थ
इत्याहुः तन्न कार्यकारणभावनिरूपकतया अतिप्रसक्तत्वेन विवक्षितार्थाभावात् अनं
तरं निमित्तकारणं लक्षयति यत्रेति समवायिभिन्नं असमवायिकारणासमवायिकारणभि
२५ न्नं यत्तन्निमित्तकारणमिति ननु शक्यते घटं प्रति निमित्तकारणस्य दंडादेः स्वगुणान्प्रतिस
मवायिकारणत्वात्तथा घटनिमित्तस्यमे उत्तरदेशसंयोगस्य समवायिकारणत्वात् तुरीतंतु
संयोगस्य पटनिमित्तस्य तुरीपटसंयोगस्य समवायिकारणत्वात् एवमन्येषु च ऽऽषु निमि
त्तकारणेषु अव्याप्तिप्रसंगात् नैव यत्कार्यं प्रति यन्न समवायिकारणं नाप्यसमवायि
किंतु तत्कारणं तत्कार्यं प्रति तन्निमित्तं दंडादीनां कार्यांतरं प्रत्येव समवायित्वऽसम
वायिकारणत्वं। घटं प्रति निमित्तमेवेति वाच्यं एवं सति ईश्वरघटसंयोगं प्रति कपाल
घटसंयोगं प्रति च समवायितया ईश्वरादेर्निमित्तत्वं न स्यात् उत्तरदेशसंयोगं प्र

गौ.प्र. गात् ध्वंसान्यत्वेनानाकार्य्यकारणभावेषु विशेषणं गौरवात् अभावस्य समवायो न स्वीक्रियत
३२ इति भावः कारणलक्षणोपसंहारं करोति तदेवमिति कथमिति व्यापारवत्त्वेन झटिति फलोप
62 धायकत्वेनेत्यर्थः प्रमाणलक्षणमुपसंहरति तेनेति मद्गुरुमतमनुकथयति यच्चेति अनधिगतत्व
र्वमतात्तार्थविषयत्वं गृहीतग्राहकस्मृतावबाधितार्थविषयकमित्यर्थः स्मरणेऽतिव्याप्तिवारणा
गाप यानधिगतेति स्मरणस्य पूर्वोपस्थितविषयत्वान्न दोषः अगृहीतत्वं च तच्छरीरघटकं चेदनवोध्यं
न्यथा अनादिसंसारे सर्वस्यैव गृहीतत्वात् असंभवः स्यात् भ्रमवारणायाबाधितेति अत्रय
थार्थविशेषणं न देयं वैयर्थ्यात् तन्मते शुक्तौ इदं रजतं इत्यादौ याथार्थ्यस्थले इदमिति ग्रहणात्मकं पु५
रजतमिति स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमगृहीतभेदकं तत्रेदमित्यस्य लक्ष्यत्वात् स्मरणेऽतिव्याप्तेरसं
भवादिति कश्चित् तन्न भट्टैरन्यथाख्यातेः स्वीकारात् ज्ञानद्वयमत्र न देयं ननु यथार्थेच्छायाम
तिव्याप्तिरिति वाच्यं इच्छाया ज्ञानमात्रविषयत्वेनागृहीतग्राहकत्वाभावात् तेनात्रापि ज्ञानघटि
तलक्षणकरणं तन्मते ज्ञानत्रयुक्तं गोबुद्धिप्रसंगे रितिमेतव्यं ईदृशं प्रमात्वं ईश्वरस्य ज्ञाने ३२

मीमांसकमते।

यद्यपि प्रतियोगितासंबंधेन नाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेतकार्य्यत्वसंबंधेन नाशः कारणं न तत्र कार्य्यतावच्छेदकसंबंधकोटौ ध्वंसान्यवृत्तित्वं
निवेश्य ध्वंसान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन नाशं प्रति स्वप्रतियोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसंबंधेन नाशः कारणमिति कार्य्यकारण

६ 63 तद्भिन्नत्वमवत्येवेति न दोषः प्रकृतकार्य्यं प्रति समवायित्वादेरनभिधानात् तेन निमित्तकारण
स्य दंडादेः समवायिकारणभेदेपि दंडत्वनिष्ठनिमित्तकारणत्वसमवायिकारणत्वयोर्भेदसत्वान्ना
सांगतिः तु पधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् ततश्च कारणत्वं व्यापकं निमित्तकारणत्वादिकं व्याप्यं
वोध्यं एतेन निमित्तकारणत्वकारणत्वयोः पर्य्यायतेति परास्तं समवाय्यसमवायिकारणत्वे
त्वेप निमित्तं व्यापकेन किंतु निमित्तत्वं समवाय्यसमवायिकारणत्वव्यापकमिति वोध्यं परमाणुपरि
माणभिन्नानामेवस्त्वविषयप्रत्यक्षत्वादिकार्य्यं प्रति निमित्तत्वादिति सुध्येयं भावानामेवेति अ
भावभिन्नानामेव कार्य्यपदार्थानां त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तरूपं नाभावस्येत्यर्थः ननु
नाशं किमभावस्य कारणमेव नास्तीत्याशंक्याह अभावस्येति ध्वंसरूपस्येत्यर्थः अन्येषाम
भावानामनादित्वान्निमित्तमात्रं न भाववत्समवाय्यसमवायिकारणेपीत्यर्थः हेतुमाह नस्ये
ति असमवायात् समवायाभावादित्यर्थः समवायस्येति ध्वंसस्यापि समवायस्वीकारे कपालत
समवेतकार्य्यनाशं प्रति कपालनाशस्य हेतुतया कपालनाशात् घटध्वंसनाशे घटोन्मज्जनप्रसं

भावस्वीकारे ध्वंसान्य कपालसमवेतकार्य्यता नाशं प्रति ध्वंसस्य नस्य [illegible] घटसमवेत नाशं प्रति कपालनाशः कारणं घटनाशः कारणमिति एवं सत्यान तत् आभाव नाशं कार्य्य

तावच्छेदके ध्वंसान्यत्वनिवेशे यद्यपि गौरवं तन्नास्ति तथापि संबंधकोटौ ध्वंसान्यवृत्तित्वनिवेशनेन गौरवस्यानपायइति ध्येयम्॥ अस्य पर्यायः द्वितीयपर
नष्टघटस्य पुनरुत्पत्तिप्रसंगात्। दर्शितलिखितमनोरथप
देतस्योपरि॥१

गौ.प्र. प्रमेदं इति ज्ञानज्ञानेऽव्याप्तिः यद्यपि यौगपद्यभ्रमात् नन्व धारावाहिकस्थले सर्वेऽपि वेज्ञानाविषयो
३३ नेरोत्तरज्ञानानां विषयत्वात् उत्तरज्ञानानां प्रमात्वमिति वाच्यं ज्ञानतायां प्रमाणाभावात् ज्ञा
तो घट इति प्रतीति विषयतया ज्ञाने विशिष्टविषयत्वे नाप्युपपत्तेः अन्यथा इदं रजतमित्यादि
64 प्रतीतेरिष्टत्वात्कृतत्वाद्येऽपि पद्यार्थस्फुरित्यापत्तेः प्राभाकरास्तु अनुभूतिः प्रमेति वदन्ति
तन्न तन्मते स्मृतेरपि अप्रामाण्योक्त्वापत्तेः प्रत्यक्षरूपतया तत्रातिव्याप्तेः अस्मन्मते भ्रमे
ऽतिव्याप्तेश्च निर्विकल्पकमेव प्रमेति सौगताः तन्न सविकल्पकस्यापि संवादिप्र
वृत्तिजनकतया प्रमात्वात् अथ सर्वेषु प्रकृष्टं कारणमिति करणलक्षणं कृते तेन अका
रणपदार्थो निरुक्तः प्रकृष्टत्वं चेत्कारणतावच्छ्यापेक्षणीयत्वे तदा तत्सर्वेषामेव कारणा
नामस्तीति मत्वाशंकते नन्विति फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं प्रकृष्टत्वमित्यभिप्रायेणाह साध
मपीति उपसंहरति अत इति इंद्रियसंयोगादेरेवेति फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति
मते व्यापारवत्कारणं करणमिति मते इंद्रियादिः प्रमाणमिति बोध्यं प्रत्यक्षेति अत्रेमुक्ति

संभवादित्यंतमित्यापत्तौ हेतुरितीति नचैतस्मिन्नेनान्वयि द्वितीयादिज्ञानानाम
मप्रामाण्यसंभवादिति न चैतत् निषेधहेतुः प्रवृत्तिरिति प

65 व्याप्तिस्वसमानाधिकरणज्ञानांतराग्रहीतार्थग्राहकत्वात् अन्यथा सर्वस्यैव ज्ञानस्याद्यक्षणेऽस्व
यंगृहीतार्थस्य द्वितीयादिक्षणे ग्राहकत्वात् असंभवापत्तेः परंतु नैरीश्वरस्यानंगीकारात् त
न्मते नेश्वरज्ञानेऽतिप्रसंगः इति बोध्यं अत्र प्रमाणपदं भावसाधनं प्रमेत्यर्थः तादृशप्रमाकरणं च
प्रमाणं बोध्यं गृहीतेति पूर्वज्ञानविषयीभूतविषयामित्यर्थः अप्रामाण्येति अप्रामाण्यप्र
प्रमात्वे न चेष्टापत्तिः तत्र प्रथमज्ञानस्यैव प्रामाण्यमस्तु द्वितीयादिज्ञानानामप्रामाण्ये संभवादि
सफलत्वे तिवाच्यं संवादिनी प्रवृत्तिर्हि प्रमाफलं तच्च द्वितीयादिज्ञानानामप्यस्तीति तेषामप्रमात्वक
ल्पने बीजाभावादिति भावः अन्यान्येति न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न गोचर इति युक्तेः
सर्वस्यैव धारावाहिकज्ञानस्य पूर्वज्ञानाविषयीभूतस्वाधिकरणक्षणविषयत्वात्तदंशेऽगृ क्षणांशे
हीतग्राहकत्वमिति न चेत्यर्थः क्रियादीति क्रियाविभागः पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्प
त्तिः तेषां क्षणचतुष्टयोत्पन्नानामेककालताको क्रमो न स्यात् भेदग्राहकस्यासत्त्वादित्यर्थः इदमु
पलक्षणं सूचीकृतपत्रभेदस्थले एकपत्रभेदानंतरक्रियाविभागादिक्रमात् चतुर्थक्षणेऽन्यप
त्रेषु छिद्रोत्पत्तिः शेषः २

नेन इंद्रियत्वावच्छिन्नकारणतायां प्रत्यक्षनिरूपितायामभावात् कार्य्यतावच्छेदकाभावात् न तावच्छेदकं इंद्रियत्वादिकं कार्य्यतावच्छेदकं इंद्रियत्वावच्छिन्नकारण
तानिरूपितस्य कार्य्यतायाः ... प्रत्यक्षत्वजातिमात्रवृत्तितया ... नाधिकवृत्तित्वात् नापि प्रत्यक्षत्वं तदवच्छेदकं ... कार्य
... तस्मात् वच्छेदकत्वे जन्यत्व ... कालिकसंबंधेन घटत्वपटत्वादिमत्वरूपेणाव ... कार्य्यकारणभावानन्त्यप्रसंगात्

गौ॰प्र॰ ३४ त्रिष्ट इति प्रमाणप्रसंगादवसरसंगत्या व्याप्तिरूपणसंगतिश्च षड्विधा तदुक्तं सप्रसंगउपोद्घातःहेतु 66
तावसरस्तथा निर्वाहकैकार्य्यत्वे षोढा संगतिरिष्यते स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसंगसंगतिः चिंतां प्रकृ
तसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः इत्युक्तत्वात् चिंताकालीनप्रकृतसिद्ध्यनुकूलत्वमुपोद्घातः
हेतुताकारणत्वं कार्य्यत्वे अवसरः पूर्वमुक्तः एकनिर्वाहकत्वमेकं प्रति प्रयोजकत्वं एककार्य्य
त्वमेकप्रयोज्यत्वं एतस्यासंगाद्यन्यतमत्वं संगतित्वं अनंतराभिधायिनिष्टो ध्यापकाभाव
प्रतियोगिधर्म्मविशेषवत्त्वं वा भवतिव प्रसंगाद्यभावे वक्तुरप्रस्तुताभिधायितया निंदेति कृतं
पर्य्यवसितेन साक्षात्कारीति साक्षात्कारिप्रमानिष्टतावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणता
शालित्वमर्थः अनुमानादिवारणाय साक्षात्कारीति आत्मालोकादिवारणाय जातिरिति
प्रमालक्षणोक्तरीत्या अन्यत्सर्वं ज्ञेयं प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणानुकूलां जन्यप्रत्यक्षप्रमालक्षय
ति इंद्रियजन्येति अत्र जन्यसामान्यसामान्यस्यत्वं इ. मनोयोगादिवारणत्वं इ. मनोजन्यतयाऽतिव्याप्ति
वारणाय इंद्रियत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालित्वमिति लक्षणं वदंति वस्तुतस्त्व

नत्स्यात् साक्षात्कारी भीत्यनुभवसिद्धायाः प्रत्यक्षत्वजातेरलौकिकप्रत्यक्षे साक्षात्कारत्वाभावेन तस्मात् इंद्रियजन्यत्वं न्यूनतयावच्छेदक
त्वासंभवाच्चेत्यत आह वस्तुतस्त्विति ।

धी

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानंतरं बहुवादिसंमतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यत इति चिंतामणिप्रकाशिका कार्यं प्रत्यक्षोपजीवकस्यानंतरं निरूपणे हेतुत्वप्रतिपादनं यद्यप्युप
जीवके तत्र निरूपणानंतरं निरूपणविषयीभूतमिति व्याप्यव्यापकभावमंतरा न घटते प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽनंतराभिधाननियामकत्वमप्येतावदुपमानुमानोप
जीवकत्वं प्रत्यक्षस्यानुमानोत्थापकं निरूपणे नियामकमनुपजीव्यमिति तत्कथमुपजीवकत्वेऽपि निरूपणेति नियामकत्वं मनवती तस्य प्रत्यक्षोपजीवक

हेतुभूतपदार्थतत्त्वसाक्षात्कारसजातीयतया सर्वमित्यपेक्षया प्रत्यक्षप्रमाया अभ्यर्हितत्वेन 67
तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यादौ निरूपणं नत्वनुमानं प्रत्युपजीव्यत्वात् प्रथमं निरूपणे पु
नः उपजीव्यनिरूपणानंतरमेवोपजीवकनिरूपणमिति नियमाभावात् क्वचित्कार्यनिरू
पणानंतरं कारणनिरूपदर्शनात् यथानुमितिलक्षणानंतरमनुमानलक्षणं परंतु यत्र का
र्यनिरूपणानंतरं कारणनिरूपणं क्रियते तत्र कारणत्वं संगतिः यत्र कारणनिरूपणा
नंतरं कार्यनिरूपणं क्रियते तत्र कार्यत्वं संगतिः कारणत्वमेव उपजीव्यत्वं उपजीवकत्वं का
र्यत्वं यथा प्रत्यक्षस्य कारणस्यानंतरं कार्यस्यानुमानस्य निरूपणे उपजीवकत्वं संगतिः अनुमिति
करणव्याप्तिज्ञानस्याक्षादेः प्रत्यक्षप्रमाकरणेंद्रियजन्यत्वात् एवं कार्यरूपायाः अनुमितेर्निरूप
णानंतरं तत्करणस्यानुमाननिरूपणे उपजीव्यत्वं संगतिः अनुमानानंतरमुपमानाभिधाने
अवसरः संगतिः प्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ अवश्यवक्तव्यत्वं अवसरः अति प्र
सिद्धत्वाद्धेतोः शिष्यस्यानुमाने जिज्ञासोदयात् तन्निवृत्तावुपमाननिरूपणानंतरं शब्दाव
मानं निरूपणे प्रयोजकीभूता संगतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वरूपे सत्येतावन्मात्राभिधाने तत्संक्षिकोतात्पर्यमिताशायेनारूपरं त्विति

विशेषणविशिष्टविशेष्य
मानत्वहितं नि त्यर्थः २

तत्र संबंधस्य विषयत्वेतत्त्वस्येव न तद्विषयत्वस्य ज्ञानत्वम
तत्त्वसंबंधानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकमिति न सर्वोचीनं ८

गौ. प्र. गृह्णातु यामुपनीतभानमिदं ननु स्मृतिकालीनानुभूतिस्मरणसामग्रमभावादिति बोध्यं इंद्रियाणामिति
३५ 68 प्राप्यसंबद्धविषयसन्निकर्षलक्ष्याप्रत्यक्षजनकत्वनियमादित्यर्थः योजनीयोनमिति योजनावेशि
ष्ट्येन ज्ञानं विशिष्टविषयकनिर्विकल्पकमित्यर्थः निष्प्रकारकं ज्ञानमिति कथंतु संवेद्यानवगा
हि ज्ञानं निर्विकल्पकमिति गोवृद्धिनोक्तं तन्न निर्विकल्पकेपि संबंधस्य विषयत्वात् घटघट
त्वसमवायानामेवसामग्रीवलान्निर्विकल्पके विषयता परंतु पूर्वविशेष णतानामभावान्न
विशिष्टबुद्धिः वस्तुमात्रेति विशेष्यविशेषणसंबंधरूपं यद्विशंकलितवस्तुतन्मात्रावगाहि निर्विकल्पकवस्तु २
ननु विशेष्यत्वप्रकारत्वादिविलक्षणविषयताशालीत्यर्थः किंचिदिति विशेषरूपेणवक्तु
मशक्यपरं अन्यथा किंचिदिदंमित्यस्यापीदं त्वाविशिष्टज्ञानरूपतयाऽसंगतेः योजनात्म २५
कमिति युज्यते संबध्यते विशिष्टतया विषयीक्रियते अनेनेति योजनं विशिष्टज्ञानं तदात्मकं
तत्त्वरूपमित्यर्थः तथाच विशिष्टविषयकं सप्रकारकं वा सविकल्पकमिति लक्षणं बोध्यं
अत्रापि संबंधविषयकं सविकल्पकमिति गोवर्द्धनेनोक्तं तन्न निर्विकल्पकेऽतिव्याप्तेः ज्ञा
नोपादानमिति आत्मनिष्ठसाधनताज्ञानं ज्ञानबुद्धिः क्रियते त्यज्यतेऽनेनेति ज्ञानं एवमग्रेऽपि ३५

ननु यदसाधारणं वानुमित्यादिकारणं तदज्ञानाकरणमिति तत्तद्यत्स्यानुमित्यादावतिव्याप्तिरिति मौ... नीयं ज्ञानव्यापारवत्करणकान्यत्वे सति... तं ज्ञान
त्वे सति तदपेक्षात्तत्र तावतिव्याप्तिवारणाय ... अनुमित्यादेः परामर्शादिज्ञानव्यापारवत्करणकत्वान्नातिव्याप्तिः न च तत्त्वसाक्ष्यां कालिकव्याप्तिरिति वाच्यं

ज्ञानव्यापारव त्करणकत्वाभा वात्मा न साक्षा ज्ञानि प्रत्यक्षत्व प्रत्यक्षज्ञानत्व ... विवक्षित ... त न वेदज्ञानोपा नादिकं ... तं निर्विक ल्पकरूपज्ञानक रणकत्वात्तस्य विकल्पकस्य ज्ञानव्यापारव त्करणकत्वा दिति वाच्यं ज्ञानं निर्विकल्पकं करणमित्युक्ते ज्ञानोपादानादि व्यवस्थादि

साधारणजन्यताविवक्षिता सा चेंद्रियनिष्ठप्रमाकारणतानिरूपितजन्यतावच्छिन्नकार्यताशा 69
लित्वरूपेति नातिप्रसंगः अनुमित्यादौ तु मनस्त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकजन्यतान
त्वावच्छिन्नकार्यताशालित्वरूपेति नातिप्रसंगः नचेश्वरप्रत्यक्षस्याजन्यत्वात्तत्राव्याप्ति
रिति वाच्यं तस्य प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणाघटकत्वेनालक्ष्यत्वात् अत एव इंद्रियार्थसन्निक
र्षोत्पन्नं ज्ञानमिति सूत्रेप्येवमेव लक्षणं इंद्रियलक्षणे त्वग्रेवक्ष्यते प्रत्यक्षसामान्यलक्षणं तु
ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमित्यादिकारणाय ज्ञानाकरणकमिति तत्र व्याप्तिज्ञानादेः क
रणत्वान्नातिव्याप्तिः निर्विकल्पकरूपप्रमेति निर्विकल्पकस्यापि भ्रमभिन्नत्वरूपं प्रमात्वम
स्तीति प्रमालक्षणे दृष्टिते आत्मा मनसेति ज्ञानमात्रं प्रति आत्ममनोयोगः कारणं एवं त्वङ्
मनोयोगोपि बोध्यः यदभावात्सुषुप्तिप्राक्काले उत्पन्नज्ञानादिविशिष्टात्मप्रत्यक्षसामग्री
सत्त्वेपि सुषुप्तिकाले न ज्ञानमुत्पद्यते सुषुप्तिकाले हि मनस्त्वचं विहाय पुरीतति प्रवर्तते ।
न तु सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमित्यादिबोधः कथं जायते दुःखाभावरूपस्य सुखस्य
ज्ञानाभावस्य च अनुमिततत्त्वेन स्मरणसंभवादिति चेन्न अनुमित्यादिरूपोपनायकवत्त्वाज्ञा
रूपतया तेषु व्याप्त्यनुषक्त्वादि जाते निर्विकल्पकत्वाद्युपाधिसाधारणतया ज्ञानकरणकान्यभिचारित्वादिति भावः ज्ञानाकरणकमिति

धाणजप्रत्य
क्षविषयत्वात्। चाक्षुषप्रत्यक्षज्ञाने सौरभवृत्तित्वादसौ समवायः न लौकिक
प्रत्यक्षजनकः ४

गौ.प्र. नांऽत्रालौकिकचाक्षुषविशेषे चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षः इन्द्रियाणां सन्निकर्षं विना प्रत्यक्षाजनकत्वादती
३६ तानागतादि धूमे चक्षुःसंयोगादेः सन्निकर्षस्यासंभवात् ज्ञानलक्षणा तु ज्ञानस्वरूपा प्रत्यासत्तिः पर्य
70 घाहचन्तु भूतसौरभस्मरणं सुरभि चंदनमिति चाक्षुषोपनीतभाने चक्षुषः सौरभेण सह सन्निकर्षः
यद्यपि चक्षुःसंयुक्ते चंदने सौरभस्य समवायो वर्त्तते तथाप्ययोग्यवृत्तित्वात् नासौ ग्राहकः अन्यथा चक्षुःसंयुक्तसौरभसमवायस्य प्रत्यक्षजनकत्वे अङ्गीकारे ४
चाक्षुषप्रत्यक्ष त्वापत्तेः ५ गुरुत्वादेरपि तथात्वापत्तेः एवं योगिनां देशकालविप्रकृष्टपदार्थप्रत्यक्षे योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः यो
गः समाधिः पौनःपुन्येनात्मध्यानाभ्यासः तेन जन्यः एतदुदाहरणमात्रं प्रदर्शितं विस्तरस्तु अनु
मानचिंतामणिदीधितिविवेचनेऽनुसंधेयः यथा चक्षुषेति तथा च द्रव्यचाक्षुषत्वेन कार्य्यता चक्षुःसं
योगत्वेन कारणतेति भावः एवं द्रव्यस्पार्शनत्वेन त्वक्संयोगत्वेनापि कार्य्यकारणभावो बोध्यः अयुते
ति अयुतसिद्धयोः संयोगसंबंधत्वाभावादित्यर्थः एवं मनसेति आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति आत्म
मनःसंयोगत्वेन हेतुतेति भावः घटरूपादिकमिति द्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवायत्वेन
द्रव्यसमवेतस्पार्शने त्वक्संयुक्तसमवायत्वेन तथाविधरासने रसनासंयुक्तसमवायत्वेन तथावि ३६
समवायसंबंधेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगेन द्रव्यसंयोगः कारणं अत्र कारणतावच्छेदके
संबंधगौरवं यदि तदा द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः समवायेन कारणमिति बोध्यं ५

अयं सर्पः मदीयदुःखजनकः सर्पेतरसजातीयत्वात् अन्यतरवत् हानादिः
ननु हानबुद्धेरनुमानजन्यात ...

सविकल्पकसर्पज्ञानोत्तरं हानबुद्धेर्दर्शनात् सविकल्पकानंतर्यं ...
बुद्धिरज्ञातसर्पत्वात् ...
ज्ञानं स्यादिति ... इत्यर्थः
... तदभिमानः ... अभिमानाज्ञान ...

यत्वं इष्टसाधनताज्ञानमुपादानबुद्धिः तदुभयातिरिक्तं ज्ञानमुपेक्षा अत्रेदं बोध्यं सर्पादिसविकल्पकान 71
न्तरमेव हानबुद्धिर्जायते अज्ञातसर्पदंशस्य बालकादेस्तद्दर्शनात् किंतु दुःखजनकीभूततद्द
ंशकर्तृताप्रमितिविषयस्य सर्पेतरसजातीयत्वेनानुमितिरूपं हानादिज्ञानं तत्र सविकल्पकज्ञानस्य पक्ष
ज्ञानतयोपयोगित्वं प्रत्यक्षेणस्वक्षमकालभेदाग्रहात् सविकल्पकानंतर्याभिमानः अत एव ज्ञानाकर
णकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्राचीनः अन्यथा ज्ञानकरणतया अत्रैवाव्याप्तेः एतदस्वरसेनैव सिद्धांतमत
माह कश्चिदिति सविकल्पकानां तादृशीनां निर्विकल्पकानामित्यपीत्यर्थः सन्निकर्षादीत्यादिपदा
न्निर्विकल्पकपरिग्रहः अवांतरव्यापार इति व्यापार इत्यर्थः साक्षात्कारिप्रमेति लौकिकप्रत्यक्षहे
तुरित्यर्थः प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकं च तत्र लौकिकत्वादिकं च विषयिताविशेषः लौकिके
च षोढेंद्रियसन्निकर्षः कारकं अलौकिके तु त्रिविधेंद्रियसन्निकर्षः यथा सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायो
गजधर्म्मश्चेति तत्र सामान्यलक्षणंस्वरूपं यस्याः प्रत्यासत्तेः सा तथा इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकार
रूपा यथा चक्षुःसंयुक्तो धूमः तद्विशेष्यकं यद्धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारो धूमत्वं तत्स्वाश्रयाणां सर्वधूमा
धूमत्वादि

(left margin:) ... अयं सर्पः ... हानादिः ... मदीयदुःख ... जनकत्वात् ... पत्वात् ...
(right margin:) ज्ञानविषयकानुमितौ ३
ज्ञानबुद्धेरनुमितित्वात् ... सविकल्पकज्ञान करणतया ... ज्ञानात्मके तोऽव्याप्तिः

[illegible]

गौ.म. गः आत्मसमवेतप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवाय एव हेतुरस्तु घटचाक्षुषादेः चक्षुःसंयुक्तकपालि
३१ कासमवेतकपालसमवायादेरेव संभवात् किं चक्षुःसंयोगादेरपि कारणत्वकल्पनयेति संयो
72 गस्यत्वेऽव्ययं संयुक्तसमवायस्यत्वेऽवच्चारः इति षण्णां वैयर्थ्यं न चात्ममानसस्यत्वे द्रव्यप्रत्यक्षत्वे
कार्यतावच्छेदकं इन्द्रियसंयोगत्वं कारणतावच्छेदकं तेन घटादिप्रत्यक्षस्यत्वेऽपि संयोगस्य हे
तुतेति वाच्यं द्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य नित्येश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यत्वविशेषणावश्यकत्वे परस्परवि
शेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभावद्वयं जन्यत्वस्य नियमादिघटित कारणजन्यत्वादिनि॰
तया इन्द्रियत्वस्यापि प्रवेशे नातिगौरवात् लाघवेन मनःसंयोगत्वेनात्ममानसत्वे नैव कार्यका
रणभावकल्पनात् इति चेन्मैवं चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतयोग्यवृत्तिसमवायस्यै
द्रव्यप्रत्यक्षे चाक्षुषा वात्र हेतुत्वमिति वाच्यं अन्यथा परमाणुरूपादिघटितसन्निकर्षेण नीलत्वादिचाक्षुषत्वाप
त्तिः तथा वायुघटितसन्निकर्षेण कर्मत्वादिचाक्षुषत्वापत्तिः न च स्वसमवायिसमवेतस
मवायेन महत्त्वादेरपि हेतुत्वान्नेत्यपि वाच्यं नीलत्वजातेरेकतया घटरूपघटितसंबंधे ३१

ऽऽसन्निकर्षेणोद्भूतरूपसमवेत
भूतकस्यैव हेतुत्वात्।
नीलत्वादेर्न चाक्षुषत्वं।
महत्त्वे २

73 घ्राणेन्द्रिये घ्राणसंयुक्तसमवायत्वेन कार्यकारणभाव इति भावः एवं मनसेति आत्मसम
वेतमानसे मनःसंयुक्तसमवायत्वेन हेतुतेति भावः परिमाणादिग्रह इति परिमाणगमोत्कर्षा
दिग्रह इत्यर्थः अधिकमिति संयुक्तसमवेतसमवायातिरिक्तमित्यर्थः संयुक्तसमवाये संयुक्तसम
वेतसमवाये इत्यर्थः तस्य जातिग्राहकत्वात् परिमाणग्रहात् परिमाणवृत्तिविशेषाग्रहादि
त्यर्थः परिमितमिदमिति सामान्यतः परिमाणग्रहस्य दूरादपि संभवात् वस्तुत्वेति स
र्वविषयावच्छेदेनेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वोक्तौ विधिगमनाविरहाद्वस्तुत्वे यत्वं वोध्यं सा
मान्यविषयकमिति द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वेन हेतुता
एवं तथाविधस्पार्शने तथाविधत्वक्सन्निकर्षत्वेन एवं घ्राणजरासनयोस्तथा आत्मसम
वेतसमवेतमानसत्वेन मनःसंयुक्तसमवेतसमवेतत्वेन कार्यकारणभावो बोध्यः नन्व
त्र सन्निकर्षत्रये त्रयोदश कार्यकारणभावा [illegible] क्ताः संयोगत्रयो ऽन्ययोस्तु द्वान त्र
सामिरेव निर्वाहो भवति किमर्थं वैयर्थ्यं तथाहि तृतीयसंनिकर्षस्थलोक्ताः पंच आत्मसमः संयो

द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे संयं [illegible] प्रत्यक्षे
वृत्तिकरणीयाः

गौ॰म॰ र्यवत्सन्निकर्षो नोद्भः उद्भूतत्वमनुद्भूतत्वाभावत्वं अनुद्भूतत्वं जातिविशेषः चक्षुरादीनामुद्भूतरू
३८ पाभावान्नचाक्षुषत्वं एवं सति वायुरपि स्पार्शनप्रत्यक्षविषय एव उद्भूतस्पर्शादिघटितत्वाच्च साम
74 ग्रीसत्त्वादिति मीमांसकमतानुयायिनः नैयायिकास्तु आत्मान्यद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वाव
च्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपवत्त्वेन कारणता तेन वायोर्नाद्दश रूपाभावान्न प्रत्यक्षत्वं भवन्मते रूपस्यै
व चाक्षुषत्वे कार्य्यतावच्छेदकमिति आकाशादिस्पार्शनवारणाय द्रव्यस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति
स्पर्शस्य हेतुत्वे कार्य्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवात् मन्मते रूपाभावादेवाकाशादेः प्रत्यक्षत्वा
भावः इत्येक एव कार्य्यकारणभावः इति लाघवं न चात्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्येश्वरज्ञानवृत्तितया जन्य
त्वेन विशेषणेन वा विगौरवमिति वाच्यं इंद्रियसन्निकर्षादिजन्यतावच्छेदकस्यैवात्रैवं ज्ञानस्य वि
शेषणस्य कार्य्यतावच्छेदकमध्यनिवेशात् तथा मीमांसकमते द्रव्यचाक्षुषत्वे मूर्त्तचाक्षुषत्वे वा द्र
व्यस्पार्शनत्वं मूर्त्तस्पार्शनत्वं वा रूपादिकार्य्यतावच्छेदकमिति विनिगमनाविरहात् कार्य्यका
रणभावाधिक्यमिति वायोरप्रत्यक्षत्वमेवेति वदंति वायुस्पर्शस्तु नैयायिकमतेपि प्रत्यक्षः त्वकू

सामान्यद्रव्यप्र
त्यक्षत्वापेक्ष
या इंद्रियजन्य
प्रत्यक्षत्वे वि
शेषणत्वादिति
इ॰ज्ञाते
नि

75 नतस्यापि सत्वात् घटीयगुरुत्वघटितसंबंधेन गुणत्वादेश्चाक्षुषत्वापत्त्या योग्यवृत्तीति तथा
त्वे सति त्रसरेणवादेश्चाक्षुषं न स्यात् चक्षुःसंयुक्तपरमाणुसमवेतद्व्यणुकसमवायस्य निरूपकरू
पत्वाभावेनाहेतुत्वात् तत्र चक्षुःत्रसरेणुसंयोगाहेतुत्वरवरूपं वाच्यः एवं त्रसरेणुरूपादिग्रहे संयु
क्तसमवायोपि परमाणुद्व्यणुकानंगीकारेण त्रुट्यावेव विश्राम इति नव्ये तु स्फुटतरं तथा। एवं च
तुरणुकादिस्पार्शनाद्यर्थं त्वक्संयोगादेरपि हेतुतोहनीयेति। गंधगौरवादिरप्यते अत्र द्रव्यचा
क्षुषे इंद्रियसंयोगावच्छेदेन विषयालोकसंयोगस्य कारणत्वं समवायसंबंधेन द्रव्यसमवेतरू
पादिचाक्षुषे स्वसमवायिसमवेतत्वेन द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादिचाक्षुषे स्वसमवायिस
मवेतसमवेतत्वेन बोध्यम् एवं द्रव्यस्पार्शने उद्भूतस्पर्शस्य समवायेन हेतुत्वं बोध्यं स्पर्शादि
स्पार्शने स्वसमवायिसमवायत्वेन स्पर्शत्वादिस्पार्शने स्वसमवायिसमवेतसमवायेन तथात्वे
प्रभायास्तु न स्पार्शनं उद्भूतस्पर्शाभावात् इति कस्यचिन्मते प्रभायामतींद्रियत्वमेव न तद्रूपस्यैव
प्रत्यक्षत्वमिति तथा द्रव्यचाक्षुषे उद्भूतरूपस्य समवायेन कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषे स्वे
तं

ननु भूतले घटाभाववद्भूतले घटो नास्तीत्याकारकयोः अभावप्रकारकाभावविशेष्यकयोर्विशेषणताविशेष्यतारूपविभिन्नसंबंधो विषयो वक्तव्यः स्या
त्तः भूतले घटाभाववद्भूतले घट इत्यनयोः प्रतीत्योः संयोगात्मकसंसर्गविषयकत्वस्यैव दर्शनेनोक्तेस्यते सुवं धर्मेदकल्पनाया अन्याय्यत्वादि

गो·प्र· योगि घट इत्याकारिकायां घट एव विशेष्यः तत्वोयमुक्तं भूतले विशेष्यमिति येनैवं इह भूतले इत्यादि तत आह व

३९ 76 नाप्रतीतिविषयमात्रं दर्शितं प्रतीतिस्तु घटाभाववद्भूतलमित्याकारिकाप्याह्योति न दोषः वस्तुत स्तुतस्त्विति

तानसेयंता स्तु अत्र विशेषणतानत्वाभीयप्रकारता किंत्वभावस्य वृत्तितानियामकः स्वरूपसंबंधविशेषः स च भू

नी माधासो तलप्रकारके अभावप्रकारके वा बोधे अभावस्य भूतलवृत्तित्वे नियामकः एक एव न तु भूतलं घट

प्रकारताशा वद्भूतलवृत्तिर्घट इति तानयोः संबंधभेदो विषय इति किंतु प्रकारताविशेष्यतयोर्भेदस्तथैव दत्रा

नीयः प्रकारता सामर्थिः पि तथा चात्र विशेषणपदमाधेयपरं विशेष्यपदमाधारपरमिति मंतव्यं यद्वाग्रेति शेषवृत्त

भावस्यावरणत्वेन कार्यतायाम् असमवेतविशेषणतात्वेन हेतुतेति भावः एवं यदा शुष्कत्वेकत्वा

भावो गृह्यते तदा ग्राह्यासमवेतसमवेतविशेषणताबोध्या एवंकारनिष्ठत्वेत्वाभावे गत्वा

भावो गृह्यते तदा ग्राह्यासमवेतविशेषणं विशेषणतावोध्यः एवमन्यत्राप्यूह्यं यं च विधेति

संयोगे तु पूर्वमुक्तं तदतिरिक्तं पंचविधसन्निकर्षा इत्यर्थः न तु विशेषणतातिरिक्तपंच ३९

विधसंसर्ग इति व्याख्येयं यतः कंबुध्वंसे च ध्वंसत्वाभावग्रहे ओत्रविशेषणविशेषणताकारतां

77 संयुक्तमहत्त्वसमवायस्य सत्वात् यथा वायुः तथाग्नौष्मा तथा महत्त्वमपिद्रव्यलौकिक
प्रत्यक्षे समवायेन कारणं द्रव्यसमवेतत्वादिस्थले संनिकर्षः पूर्ववद्बोध्यः यदा श्रोत्रेंद्रिये
णेति शब्दस्य श्रावणत्वेन श्रोत्रेंद्रियसमवायत्वेन कार्यकारणभावः यदा शब्दसमवेतमिति शब्द
समवेतस्य श्रावणत्वेन कार्यता श्रोत्रसमवेतसमवायत्वेन कारणतेति भावः यदा चक्षुःसंयुक्तेति विशे
षणता द्विविधा साक्षात्परंपरया च यदा श्रोत्रेंद्रियेण शब्दाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रवृत्त्यभावस्य श्राव
णत्वेन कार्यता श्रोत्रविशेषणतात्वेन हेतुतेति साक्षाद्विशेषणता स्फुटतयेषे स्ववृत्तिविशेषपरंप
रा विशेषणतामध्ये संयुक्तविशेषणतायामिदमुदाहरणं द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्त
विशेषणता कारणं एवं त्वाग्दृशाभावस्पार्शने त्वक्संयुक्तविशेषणता एवं घ्राणजे तादृशाभा
व साक्षात्कारे घ्राणसंयुक्तविशेषणता तादृशाभावे रासने रसनासंयुक्तविशेषणता आत्मवृ यथात्मनि घटाभावः ३
त्त्यभावमानसे मनःसंयुक्तविशेषणता कारणमिति संयोगादिस्थले पंचपरंपरया विशेषणता
भूतलं विशेष्यमिति नन्विदं भूतले घटो नास्तीति पूर्वोक्तिप्रतीतौ एतद्भूतलवृत्त्यभावप्रति

तो॰प्र॰ शक्यत्वात् पिशाचस्यातीन्द्रियत्वात् पिशाचभेदस्तु प्रत्यक्ष एव घटे तोयादि पिशाचाभिन्नः
४॰ स्यादुपलभ्येत स्तम्भवदित्यापादयितुं शक्यत्वात् तस्मादन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणस्यैन्द्रि
78 यप्रत्यक्षयोग्यताऽपेक्षिता अत्यंताभावस्य तु प्रतियोगियोग्यतेति बोध्यं तेन वायौ रू
पाभावः परमाणौ महत्वाभावः चाक्षुषः गगने स्पर्शाभावः स्पार्शनः गुडे तिक्त
रसाभावो रासनः जले गन्धाभावो घ्राणजः आकाशे शब्दाभावः श्रावणः कालादौ स्फ
र्शाभावो मानसः अधिकरणानां तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वे विप्रतियोगिनां योग्यत्वा
त् एवं सति अत्यंताभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यता अन्योन्याभावस्यानु
योगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यता यथा रूपाभावघटादौ किं तद्रूपाभावश्चाक्षुषे वेद्यते रसे
रूपस्याभावे रूपभेदो रसनेन्द्रियेणैव गृह्यते तथैव योग्यानुपलब्धिसत्वादित्यादि स्वयमूह
नीयं एवं समवायोऽपि द्रव्यवृत्तिसमवायश्चाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तविशेषणतया रूपस
मवेततत्त्वाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतया हेतुरित्यादि बोध्यं वैशे ४॰

79 एवं संयुक्तसमवायस्य लौक्योऽतिरिक्तं पंचेंद्रियसंबद्धविशेषणतायं चकं एवं संयुक्तसमवे
तसमवायेपि पंच तेन संयोगादित्रयेपंचदशविशेषणता समवायादिषु तिस्रः तेन सन्नि
कर्षषट्के अष्टादशत्वेप्यवांतरगुरुः पुनरष्टादशता यथा भूतलसंबद्धाभावे घटत्वा
भावग्रहे चक्षुः संयुक्तविशेषणता विशेषणता हेतुरिति एवं क्रमेण परंपराविशेषणतानां
चतुर्भेदाः संतीति संक्षेपतः संयुक्तविशेषणतात्वेनैक्यान्नेषोढा सन्निकर्षः किं विरोधः
अत्रत्वाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणं योग्यानुपलब्धिः प्रतियोग्युपलंभाभावः
साच तथा प्रतियोगिसत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोग्युपलंभाभाव इत्यर्थः यद्यत्र घटः स्या
त्तर्ह्युपलभ्येत तस्मादितर्कविषयीभूतो यः प्रतियोग्युपलंभस्तदभाव इति यावत् स च तर्कः तु
घटेंद्रियसन्नि चक्षुः प्रकाशे यदा घटतत्सन्निकर्षव्यतिरिक्तयावच्चक्षुरादिकारणसत्वे अन्यथालो
कादियत्किंचित्कारणसत्वे तदभावादेव प्रतियोगिसत्वेप्युपलंभस्यापादयितुमशक्य ३
त्वात् तेन पिशाचाभावो न प्रत्यक्षः यद्यत्र पिशाचः स्यादुपलभ्येतेति प्रसंजनयितुम

घटेंद्रियसन्निकर्षातिरिक्तयावद्यथा तुषकार ऽऽलोकेभावाद्देव २
ल्पतितेषामहेतुत्वेस्यापने नापि प्रागभावो न प्रत्यक्षः [illegible]

गौ॰ प्र॰ ति अनुगताकारावगाहित्वस्य प्रत्यक्षप्रमात्वाभावव्याप्यत्वे कार्य्यकारणभावमूलकानुकू
४१ लतर्कं स्मारयति अर्थजस्येवेति व्यक्तिमात्रजन्यस्येत्यर्थः नन्वनुगताकारोपि प्रत्यक्ष
80 प्रमां जनयतु व्यक्तिवदित्यत आह अर्थस्येति परमार्थसतो व्यक्तिरूपस्यैव तज्जनक प्रत्यक्षप्रमाजनकत्वात् २
त्वात् प्रमाजनकत्वात् ज्ञानस्य जनकादिति पाठे प्रमारूपज्ञानस्येत्यर्थः तथा च
घृत्स्नेत्त्सेरोकामिति प्रमाणेनानेकदेशकालानवस्थायिनः वस्तुनः परमार्थस
त्वं प्रमापितं तदाह स्वलक्षणमिति प्रमापितत्वादिति भावः नत्विति परमार्थसदि
त्यनुषज्यते नस्येति प्रमाणेन निरस्तो न विषयीकृतो विधिभावो विधित्वं भावत्वं
सत्त्वरूपं यस्य तत्तथा तस्येत्यर्थः यत्सदित्यादिप्रमाणेनानेकदेशादिवृत्तेः क्षणि
कत्वाभावेन निराकृतसत्त्वस्यान्येभ्योऽघटेभ्यो व्यावृत्तिमे[illegible]दः तदात्मनो घ
टत्वादेस्तुच्छत्वात् प्रमाणाविषयत्वेनालीकत्वादित्यर्थः स्वसामान्यस्यापी[illegible]
ति यत्सदित्यादिनानुमानस्याप्रयोजकत्वादिना दूषितत्वात् घटेतरभेदस्य घट ४१

81 षिकमते तु समवायस्यातींद्रियत्वं अवाप्तेति इंद्रियजेत्यर्थः अर्थमात्रजन्यज्ञानं प्रत्यक्षप्रमा
तद्द्विकेवलं वस्तुमात्रविषयकं निर्विकल्पकं सविकल्पकं तु न तथा घटत्वादिरूपानर्थ
जन्यत्वादिति सौगतः शंकते नन्विति परमार्थसत् अलीकमि [illegible] न्यंयत्वं घटादिबु
क्ति तद्द्वैलक्षण्यस्य तत्स्वरूपो विषयो यस्य तादृशं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमा भवत्वित्यर्थः हे
तुगर्भविशेषणं तदुक्तं कल्पनापोढमभ्रांतं प्रथमं निर्विकल्पकमिति कल्पनापोढमि
ति सामान्याविषयकमित्यर्थः सविकल्पकमिति सामान्यविषयकमिति सविकल्पक
मिति योजनीयं तथाच सामान्यविषयकं सविकल्पकं कथं प्रत्यक्षं न प्रत्यक्षमित्यर्थः
कुतः अनुगताकारावगाहित्वात् शाब्दलिंगवत्तज्जन्यज्ञानवदित्यर्थः तेनानुगता
कारावगाहित्वात् सामान्यविषयकमिति अभेदे हेतुत्वासंभवदोषो निरस्तः इदंबा
धमात्रकथनं प्रयोगस्तु तन्मते अवयव [illegible] एव यदनुगताकारावगाहि तन्न प्रत्यक्षप्र
मा यथा शाब्दलिंगजन्यज्ञानमनुगताकारावगाहि चेदं विवादाध्यासितं सविकल्पकमि

न १) प्रकारकत्वं पक्षधर्मताविषयकत्वमिति वाच्यं

गौ॰म॰ एतद्याभासेत इति व्याप्तिप्रकारकं भवतीत्यस्मिन्ने तथा पक्षधर्मतापक्षवृत्तित्वं धूमस्य पर्व
४२ तसंबंधित्वं तदंयत्र विषयीभूतमिति भवति व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताविषयकमिदं
82 ज्ञानं ननु धूमो वन्हिव्याप्यो घटे वान्पर्वत इति ज्ञानेऽनुमित्यजनकेऽतिव्याप्तिः अपप पाप्सिन्न इ
त्र व्याप्तिप्रकारकत्वे तत्रैव धर्मिणि पक्षधर्मताविषयकत्वमपि वाच्यं तेनात्र धर्मिभे
दान्नदोषइति चे तथापि धूमो वन्हिव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्ति इति ज्ञानेऽतिव्याप्तिः द्रव्य
त्वेन रूपेण तस्यैव ग्रहणात् नचैकरूपेणापि तथेति वाच्यं धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवा
न्पर्वत इति ज्ञाने नैयायिकमतेऽनुमित्यजनकेऽतिव्याप्तेर्वन्हिव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञा
ने धूमपरामर्शे किंचिदवच्छेदकाविषयेऽव्याप्तेश्चेति चेन्न अत्रोच्यते व्याप्तिनिरूपि
प्र ३ तविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वमत्र विवक्षि
तं धूमो वन्हिव्याप्य इत्यादौ तु धूमे व्याप्तिनिरूपितविशेष्यतामुख्यैव तथा पक्षनि
रूपितापि मुख्यैव प्रकारतो वास्ति ननु धूमनिष्ठविशेष्यताप्रकारतयोः परस्परम १

83 त्वेरूपत्वे घटभिन्नत्वरूपप्रतियोगिज्ञानं विना घटेंद्रियसन्निकर्षोत्तरं घटत्वविशि
ष्टबुद्धिर्नस्यात् अभावरूपत्वेपि वा न तुच्छत्वं तस्यापि प्रामाणिकत्वादिति भा
वः वस्तुभूतत्वात् प्रमाणसिद्धभावरूपत्वादित्यर्थः ॥ इति श्रीकवितार्किकचक्र
वर्तिगौरीकांतकृते तर्कभाषाविवृतौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तिमागमत् ॥ ० ॥

॥ ८ ॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः शारदायै नमः गुरुभ्यो नमः ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां न
मः ॐ ॥ संप्रति क्रमप्राप्तमनुमानं लक्षयति लिंगेति लिंगस्य व्याप्यस्य परामर्शः
पक्षवृत्तित्वज्ञानं लिंगत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः तेन वन्हिव्याप्यधूलीपटलवानयं पर्व
त इति परामर्शस्य पर्वते वन्हिमानिति भ्रमानुमितिजनकस्यैव धूलीपटले वन्हि
व्याप्यत्वाभावेपि नासंगतः तथा च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वमिति पर्यव
सितं तच्च वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानरूपं अत्र वन्हिव्याप्तिधूमे प्रका

ज्ञातस्या नौतिप्रतिबंधित्वात्तु ज्ञायमानस्य करणत्वमानका
लिंगपरामर्शो विषयीभूतलिंगमिति स्वार्थः २

गौ॰४२ छिन्नत्वाभावात् नहि ईश्वरज्ञाने सत्यपक्षरूपमनुमितिर्भवत्येवेति नियमः तस्य साधारणकारणत्वा
ग्रं॰ त् तथाच तत्कारणायेज्ञानपदं जन्यज्ञानपरमिति बोध्यं केचित्तु परामर्शरूपमालंलिंगं धूमादि
84 कमनुमितिकरणमिति वदन्ति तन्न अतीतानागतधूमपरामर्शादनुमित्युत्पादस्थले व्यभि
चारात् अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः अस्यभावसाधने नानुमितिपरत्वे उक्तलक्षणेऽसंभवो भवे
दिति तत्पदस्य करणव्युत्पत्त्यानुमितिकरणपरत्वं दर्शयति येनेति तेनानुमितिकरणत्वं
लक्ष्यतावच्छेदकमिति भावः एवं सत्यसंभवो नास्तीति दर्शयति लिंगपरामर्शेति ननु लिं
गपरामर्शो हेतुज्ञानं तच्चायं धूम इत्यादिज्ञानरूपं प्रत्यक्षमपीत्यत व्याप्तिरित्यत आह त
थेति वह्निव्याप्येत्यत्र लिंगं धूमादेर्ज्ञानं पुनरत्र विवक्षितमिति शेषः तच्चोक्तव्याप्तिप्रकार
कपक्षधर्मताज्ञानरूपं एतेन तत्पदेन स्ववोक्तानुमितिकरणपरामर्शेऽनुमितित्व
ति इत्यादिहेतोर्न साध्याविशेषत्वं ननु अनुमितिः का यत्कारणमनुमानमिति अपेक्षा गौ॰२
यामाह व्याप्यादीति नन्वयमग्निरित्यादिप्रत्यक्षमप्यग्न्यादिज्ञानं भवतीति तत्रातिव्याप्ति
रित्यत आह तत्करणकेति हियस्मात्तस्यानि ज्ञानस्य कारणं धूमज्ञानं धूमपरामर्श इत्यर्थः २

इत्यादौ नाम्प्यनुमितिजनकत्वात्तत्र व्याप्तिवारणाय इ व्याप्तिनिरूपि ४

85 वच्छेद्यावच्छेदकभाव: वह्निव्याप्यवानित्यादौ व्याप्तिविशेष्यतापन्नस्यैव पर्वतांशे प्रका
रत्वमिति भवति विशेष्यतावच्छिन्नप्रकारता अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंध विशेष: इ
दं च पक्षविशेष्यकज्ञानाकारकथनं व्याप्यविशेष्यकज्ञाने च वह्निव्याप्यो धूम: पर्वतवृत्तीत्यादिके
अत्रापि वह्निव्याप्यो धूम: पर्वतवृत्तिर्धूम इत्यादिवारणाय व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
वच्छिन्नपक्षवृत्तिप्रकारताप्रतियोगिकविशेष्यताशालित्वं वाच्यं तथा चैतदुभयसंग्रहाय व्याप्ति
प्रकारतावच्छिन्नपक्षधर्मताविषयताकत्वमनुमानत्वं बोध्यं अत्र व्याप्तिपदमन्वयव्यतिरेकव्या
प्त्यन्यतरपरं तेन नैकव्याप्त्युपादाने अन्यव्याप्तिप्रकारकज्ञाने अव्याप्ति: अन्वयव्याप्तिज्ञानमेवा
नुमितिहेतुरिति मते त्वन्वयव्याप्तिपरं व्याप्तिद्वयलक्षणं वक्ष्यते एतादृशलिंगपरामर्शसत्त्वे बाधा
दिवशाद्यदि नानुमितिर्जायते तदाप्यरण्यस्थदंडादिवत् स्वरूपयोग्यतया तन्न लक्षणत्वमेवेति ना कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात पा ४
तिव्याप्ति: फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति करणलक्षणाभिप्रायेणेदं लक्षणं व्यापार
घटितकरणलक्षणवादिमते तु व्याप्तिज्ञानं करणं लिंगपरामर्शो व्यापार: अनुमिति: फलं ईश्वरी
यलिंगपरामर्शस्यात्र न लक्षणत्वं ईश्वरस्यानुमितेरसंभवात् अस्मदाद्यनुमितिं प्रत्यपि फलायोगव्यव

गौ॰ अ॰ व्याप्तिबलेनेति व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वनिष्ठविशेष्यताकज्ञानेन हेतुनार्थस्य साध्य
४४ 86 स्य गमकमनुमापकं कारणीभूतज्ञानविषयतयानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः अर्थागमकत्वं
पक्षादेरपीत्यत उक्तं व्याप्तिबलेनेति न च पक्षधर्मताबलेनेति किं नोक्तमिति वाच्यं परामर्शीय
हेतुपक्षधर्मताज्ञानपरतया गौरवेति पादद्वयिष्यमाणत्वात् लिंगपदस्यापि पक्षधर्मतापर
त्वेन लिंगपरामर्शोनुमानमित्यत्रानन्वयापत्तेः व्याप्तिप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमित्येताव
न्मात्रस्य घटो वन्हिव्याप्य इत्यादिभ्रमविशेष्यके दाविदपि वन्हेरननुमापके घटेऽतिव्या
पकत्वाद्गमकमिति तथा चानुमितिकरणीभूतव्याप्तिप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वं लिंग
त्वमिति सिद्धं यत्तु व्याप्तिमत्त्वं लिंगत्वमिति गोवर्द्धनेनोक्तं तन्न वन्हिव्याप्यधूलीपटलवान्प
र्वत इति भ्रमोक्तिपरामर्शीयलिंगे धूलीपटलेऽव्याप्तेः न च तद्लस्य लिंगत्वमिति वाच्यं तथा सति पर्वतो
वन्हिमानिति भ्रमानुमितिकरणे तत्रैव परामर्शे अनुमानलक्षणातिव्याप्तेः व्याप्तिप्रकारक अ॰
ज्ञानविशेष्यत्वं तु धूलीपटलस्याप्यस्ति ननु व्याप्तिप्रकारेत्यत्र का व्याप्तिरित्यत आह यत्र ३
धूम इति सहचरस्य भावः साहचर्यं सामानाधिकरण्यं यत्र धूमस्तत्राग्निरिति सामानाधिकरण्य॰

वह्निव्याप्यादीति ४

87 तथा च धूमादिपरामर्शजन्यं यद्वह्न्यादिज्ञानं तदनुमितिरिति तत्र प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तिः तेन
धूमपरामर्शजन्यपर्वतो वह्निमानित्याकारकानुभववृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमि
तिलक्षणं संपादितं पर्वतो वह्निमानिति शाब्दधीनं तज्जन्येति न दोषः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्व
तो ऽयमिति शाब्दबुद्धौ तादृशपरामर्शात्मकतदादिपदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यायामतिव्या
प्तिवारणाय पर्वतो वह्निमानित्याकारकेति उद्बोधकविधया धूमपरामर्शजन्यपर्वतो वह्निमानि
ति स्मरणे ऽतिव्याप्तिवारणायानुभवेति ज्ञानत्वादिजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तेः प्रत्यक्षा
वृत्तीति एतेन वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया पर्वतो वह्निमानि
ति प्रत्यक्षहेतुत्वादित्यतिव्याप्तिरपि निरस्ता शाब्दानुमित्यन्यतरत्वमादाय शाब्दे ऽतिव्या
प्तिवारणाय जातिपदं समवेतपरं एतादृशजातिरनुमितित्वं परोक्षत्वजातेरंगीकारे तु ता
मादायोपमित्यादावतिव्याप्तिवारणायानुभवपदं प्रत्यक्षपदं हित्वा परोक्षस्मरणपदे
देये तथा च धूमपरामर्शजन्यपर्वतो वह्निमानित्याकारकपरोक्षवृत्तिस्मरणावृत्तिजातिम
त्त्वमर्थः परोक्षवृत्तीत्यनेन प्रत्यक्षत्वस्य स्मरणावृत्तीत्यनेन परोक्षत्वस्य ज्ञानत्वादेश्च वारणं

ना

गो०४५ तिधूमस्यावृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः न वार्द्रेंधनत्वेन तादृशाभावप्रतियोगिनः आर्द्रेंधनस्यार्द्रे
आ४५ धनजलोभयत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिधूमादेर्वृत्तित्वादतिव्याप्तिः वन्हिव्यापकस्य जलत्वा
88 देरभाववति धूमस्य वृत्तित्वादतिव्याप्तिः अतो यावद्धर्मभावविशेषणं प्रतियोगिविशेष
णत्वे एकघटवति यावद्घटाभाववद्वन्हिव्यापकानां यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वस्य धूमाधिकरणे सत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नस्य हेतोरधिकरणवृत्तित्वमभावस्य बोध्यं तेन समवायेन धूमाधिकरणे यो धूमावयवस्त
द्वृत्त्यभावप्रतियोगिनो वन्हिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्याभाववति ह्रदे वन्हेरवृत्तित्वे
पि नाव्याप्तिः न वा गुणवान् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणगुणनि
ष्ठाभावप्रतियोगिद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वेपि गुणस्याव्याप्तिः तदभावाधिकरणे साध्यस्य सा
धनतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वं बोध्यं तेन धूमवान्वन्हेरित्यत्र वन्हिव्यापकार्द्रेंधनाभावस्य गो आ०४
गोलके कालिकविशेषणतया वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः एवमन्यत्राप्यूह्यं एतेन साध्यवन्निय

अभेदेनान्वयबोधः १
द्रव्यवत्प्रकाशत १

89 स्यैव प्रदर्शनपरं न तु लक्षणानिविष्टं नियमपदस्य कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायेन धर्मिपरतया निय
तसाहचर्यं व्याप्तिरित्यर्थः नियतत्वं च स्वाभाविकत्वमनौपाधिकत्वमिति यावत् अत एवाग्निवत्त्व
ते धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव संबंधो न त्वौपाधिक इति अनौपाधिकत्वं च स्वव्यापकयावदभाव
वद्वृत्तिसाध्यकत्वं तथा च स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगियावदभावाधिकरणवृत्तिसाध्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः धूमव्यापका ये जलत्वायोगोलकत्वादयस्तेषां प्रत्येकमभाव
वति पर्वतादौ वर्त्तते यो वह्निस्तेन सह धूमस्य सामानाधिकरण्यं भवत्यनौपाधिकं सोपाधौ तु
साधनस्याव्यापकमार्द्रेन्धनं तदभाववत्ययोगोलकादौ धूमस्यावृत्तित्वात् सोपाधिकत्वमेव
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकार्द्रेन्धनसत्त्वात् एवं प्रमेयत्वस्याव्यापकमाकाशादिकं तद
भाववति वाच्यत्वादेर्वृत्तित्वात् इदं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादावप्यनौपाधिकत्वं अत्र येन संबं
धेन येन रूपेणैव स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तेन संबंधेन तेन रूपेणैव तेषामभावो
बोध्यः तेन संयोगेन वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिनः आर्द्रेन्धनस्य समवायेनाभावव

धूमो नालिंगं केऽधूमो व्याप्तिबलेनार्थगमकः व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वादिति लिंगस्य हेतोः साध्याभेदात्मकस्य दोषवाप...

गौ॰म॰ नमेव व्याप्तिबलग्रहार्थ इति भावः । अनंतरेति तृतीयांतात्सार्वविभक्तिकस्तसिल्प्रत्ययः । अने लिंगत्वव्याप्यत्व साध्यमिति च
४६ नानंतरेणैकेन व्याप्तिबलेनेत्यर्थः । धूमो नालिंगं लिंगत्वव्याप्यवत्ताभावमित्यर्थः । तेन लि
१० गपदस्य व्याप्तिबलेनार्थगमकत्वमित्युक्तलिंगपरत्वे हेतोः साध्याविशेषदोषो निरस्तः
तृतीयमिति द्वितीयमौत्सर्गिक वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानरूपपरामर्शस्थितत्वे द्वितीय
मपि बोध्यं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्यर्थः । यथाश्रुते तृतीयत्वमुपपाद्य
तु प्रथमं व्याप्तिज्ञानं दर्शयति प्रथममिति । अत्र स्वाभाविकसंबंधव्याप्तिग्रहे अनौपाधि
कत्वज्ञानं हेतुः तेषु च साध्यसाधनसहचरितानां पदार्थानां मध्ये केषांचित्साध्यव्यापका
नां साधनाव्यापकताग्रहात् केषांचित्साधनाव्यापकानां साध्याव्यापकताग्रहाद्वा भव
ति तावद्ग्रहस्तु सहचारदर्शनेन भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा यावता भूयोदर्शनेनानौपा
धिकग्रहो भवति तावदेव भूयोदर्शनपदेन विवक्षितमिति आचार्यमताभिप्रायेणाह म
हानसादाविति स्वाभाविकमनौपाधिकं संबंधं सामानाधिकरण्यं केवलसामानाधिकर ५

घटो गगनाद्यभाववान् पृथिवीत्वादित्यादावपि२

91 महत्त्वत्र नियमघटकस्य व्याप्तिपरतया तात्पर्याय इति परास्तम् यत्तु गोवर्द्धनेनोक्तं साध्यसामाना
धिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वमात्रे तात्पर्यं तदवच्छेदकत्वं तु साध्यसामानाधिकरण्या
नाधिकरणावृत्तित्वे केवलान्वयिस्थलेपि साध्यसामानाधिकरण्यानधिकरणं गगनाद्येव
प्रसिद्धमिति तन्न इदं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्या
नधिकरणकालादिवृत्तित्वादव्याप्तेः यद्यप्यत्रोक्तं वृत्तिमदभिधेयत्वमेव तत्रावच्छेद
कमिति तदप्यतमशुद्धं हेतुतावच्छेदकस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे वाच्ये
अन्यथा पृथिवी गुणवत्त्वादित्यादौ पृथिवीसमवेतगुणत्वादेरवच्छेदकत्वादतिव्याप्तेः
एवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः द्रव्यत्वसमानाधिकरणानधिकरणगुणत्वादौ
सत्तात्वस्यावृत्तेः सत्तायास्तु साध्यसामानाधिकरण्याधिकरणतया न तद्भिन्नत्वमिति नाऽनधिकर णत्वे२
सुधीभिरवधेयं तस्मादिति मणिकृतापीव न त्वरूपसत्त्वाभिप्रायः गङ्गातु म
मप्रमासाधारणे तेन घटत्वं नित्यवृत्ति वृत्तिमत्त्वाद्ः तथा च स्वविशेषणतया व्याप्तिरा
व्याप्तिः

अनुमानमेव प्रमाणं वा अस्त्विति अयं गुण इयं क्रिया वा किं विहितं वा अस्तिताः गुणत्वात् क्रियात्वात् रूपादिवत् वायुवत् ना दिवत् इत्येवं प्रयोगे गुणत्वक्रियात्वयो
रपि किंचिद् व्याप्तिः तत्र संबंधे उपाधि शंकायाः सोपाधिकसंबंधरूप व्याप्तितानां संबंधेनानां मानानां भवाद्व्याप्त्योः सं बंधे उपाधि त्वेन शंकया मानानामतीन्द्रिय

गौ॰ भ्र॰ ड्रियकः शंकितुमशक्यत्वात् इति अतीन्द्रियपदार्थेषु खलु धूमसंबंधोपाधित्वशंका भविष्यतीति नन्वतीन्द्रियपदार्थ
४७ वह्निदार्थ अनुमानमेव प्रमाणं वाच्यं तत्राप्यतीन्द्रियधर्मान्तरशंकया धर्मिज्ञानमेव न संभवति कुतः शंके
92 ति भावः योग्यस्येति व्यतिरेकनियम इति शेषः यत्र तु योग्यानुपलब्धिर्नास्ति तत्र उपाधिरुपलभ्य
तइत्याह यत्रेति आर्द्रेन्धनसंयोगः संयोगसंबंधेनार्द्रेन्धनवत्त्वमित्यर्थः यद्वा आर्द्रेन्धनात्संयो
गः कालसंबंधो यस्य स आर्द्रेन्धनप्रभव वह्निरित्यर्थः तेन न साध्यसमव्याप्तत्वहानिः पूर्वं यद्यनुपलं
लंभादित्युक्तं तदेव विवृत्य दर्शयति नचेहेति केवलानुपलब्धेरभावसाधकत्वात् प्रतीतिसत्त्वप्रसं
जनप्रसंजितप्रतियोग्युपलंभाभावरूपा योग्यानुपलब्धिमुदाहरति यद्यभविष्यदिति तर्कस्याविप
र्ययपर्यवसायितां दर्शयति नतइति तर्केति योग्यानुपलब्ध्या सहकृतेन प्रत्यक्षेणोपाध्यभावो निश्चीयत
इत्यर्थः संस्कारेति संस्कारजन्यस्मरणसहकृतेनेत्यर्थः एवमपीति भूयोदर्शनेति भूयोदर्शनसहकृत
द्युपाध्यभावग्रह एवोपयोग इत्युक्तं तथापि तद्द्वारकव्याप्तिग्रहेऽपि योगिनां दर्शयितुं भूयोदर्शनो इ॰ भ्र॰
पादानमिति बोध्यं धूमनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्यं उपाध्यभावविशिष्टमिति तज्ज्ञाने प्रतिबन्धे

त्वशंकाया असिद्धि रिति भावः २ यामिद मितो ऽसि द्धिरितित वो पाधि

उपाध्यभावत्वात् २ उपाध्यभावत्व ६

93 एवमाह स्य पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सत्त्वेपि व्यभिचारोपलब्धेः स्वाभाविकमिति दर्शयि
तुमाह यत्र धूम इति अनौपाधिकत्वस्थानं विना केवलं भूयोदर्शनेन व्याप्तिग्राहकमिति द
र्शयितुमाह यद्यपीति न स्वाभाविको नानौपाधिक इत्यर्थः उपाधिं दर्शयति शाकेति शाक
पाकजत्वस्येत्यर्थः उक्तमेवोपपादयति तथाहीति प्रयोजकमिति ज्ञापकमित्यर्थः मित्रात
नयत्वे गौरमित्रातनयवृत्तित्वात् श्यामत्वस्यापकं नेति भावः शाकाद्याहारपरिणतिविशेष
स्य प्रयोजकत्वे किमायातमत आह प्रयोजकश्चेति तथा चोपाधिसत्त्वे अनौपाधिकसंबंधरूप
व्याप्तेरभावान्न भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः प्रकर्षेण योजयति स्वनिष्ठां साध्यव्या
प्तिं साध्यसाधने संक्रामयतीति प्रयोजक उपाधिः एतन्मते साध्यसमव्याप्तस्यैवोपाधित्वात्
तदुक्तं उपसमीपं स्वीयं धर्ममादधातीति स्फटिके जपाकुसुमवदित्युपाधिः ननु वह्निभू
योदर्शनसत्त्वेपि मित्रातनयत्वश्यामत्वयोरौपाधिक एव संबंधः नहि वह्निधूमयोस्तथास्त्वा
मित्यत आह नचेति उपाध्यभावमेवोपपादयति अस्ति चेत् योग्य ऐंद्रियं अयोग्यो अतीं

गौ॰
अ॰ ४८
95

नेति साधकेति साधकमानाभावेन भावकोटेर्बाधकाभावेन चाभावकोटेर्निश्चयाभावान्मानादिस
र्थः न्यायेति युक्तिसिद्धत्वादित्यर्थः अनुमितिहेतुत्वादिति परामर्शद्वारेति भावः संबंधिदर्शन
विधयाहस्तिपकादिवत्संस्कारोद्बोधकत्वेन धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मारकतां दर्शयति धूमद
र्शनेइति ततीयमिति वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याकारकमित्यर्थः उपसंहारेत्तरमाशंकां
तरे समाधानं कृतमिति शिष्यबुद्धिदार्ढ्यायपुनरुपसंहरति तदेवमित्यादिना स्वप्रतिपत्ति
हेतुत्वमित्यस्यानुमात्वनिष्ठानुमितिजनकत्वमित्यर्थे परार्थानुमाने अतिव्याप्तिस्त्वा
पिपदस्ताज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यलिंगपरामर्शत्वं स्वार्थानुमानत्वं बोध्यं विशिष्टेनेति उ
पाध्यभावस्मरणादिविशिष्टेनेत्यर्थः संदिहानइति पक्षतासंपत्त्यर्थमिदं अनवच्छिन्नेति
विशेषणांतरस्याप्युपलक्षणं विलक्षणमित्यर्थः धूमदर्शनाच्चेति व्यापिकमेतत्तेन नक्व
चित्स्वकारणांतरेण व्याप्तिस्मरणोपि नव्यतिः नेत्यति व्याप्तिस्मरणादित्यर्थः धूमोस्तीति अ
त्रपर्वते वह्निव्याप्यधूमोस्तीति जानातीत्यर्थः तस्मात्लिंगपरामर्शादित्यर्थः अत्रपर्वते

गौ॰
७

ननुनिरुपाधिकवन्हिसंबंधोव्याप्तिरितियुक्तं तत्रधूमाव्यापकवन्हिव्यापकोपाधेरप्रसिद्धत्वात् तद्भावविशिष्टवन्हिसंबंधरूपव्याप्तिरप्रसिद्धेत्याशंक्यधूमाव्या
पकत्वे वन्हिव्यापकत्वोभयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेपि वन्हिव्यापकस्य स्वाभावव च्छिन्नत्वसंबंधेनविद्यमानत्वोपाधिपदार्थस्तथानाहरत्व्यभिचारितोसंबंधेनतदभावस्याधा
भावरूपता वन्हिव्यापकवन्हिसामग्र्यादेः स्वाभावव च्छिन्नत्वसंबंधेन प्रमेयत्वादौ विद्यमानत्वात् =धिपदवाच्यत्वं स्वाभावव च्छिन्नत्व

हेतो॰ २
95

ष्टतातानतयोपाध्यभावस्तानमपेक्षितमिति ... भावः साध्यव्यापकस्यैव वन्हिसामग्र्यादेर्व्यभिचारसं वंधेनाभावो धूमेवर्तत इति
वंधेन यत्र प्रमेयत्वादौ सत्वं तत्सोपाधिः तेन संवंधेन यत्र धूमादिकेऽभावस्तन्निरुपाधीति व्यवह्रियते व्यभिचारितासंबंधावच्छि
ते पूर्वपक्षमथमं तावदित्यनेनोक्तं तदेवोपसंहरति तदनेनेति तेन न प्रथमपदयोः पौनरुक्त्यं धूमत्तां न्नवन्हिव्या
वन्हिव्याप्यो धूम इति ...तानमित्यर्थः गत्वत्रेति व्याप्यविशेष्यकं पक्षविशेष्यकं वा तात्पर्यं कोरणापकतावच्छेर
मित्यभिप्रायः पक्षविशेष्यकं तु वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इति बोधः पक्षधर्मतातानस्योपयोगं दर्शय कावच्छिन्नप्रतियोगिताका
ति एतच्चेति इहेति तस्मादिति यस्मात्पक्षे साध्यसिद्धिः पक्षधर्मतातानं विना न संभवति तस्मा दिभावविशिष्ट
त्यर्थः लिंगपरामर्शादीनुपसंहरति अयमेवेत्यादिना व्याप्तितानोपयोगितां दर्शयितुमाशंकते न वन्हिसामानाधिकरण्यरूप
न्विति सिद्धभावरूपायाः पक्षतायाः उपयोगितां दर्शयितुमाशंकते अथव्याप्तीति नानुपलब्धइति पव्याप्तिल
नुपलब्धेऽनुपलब्धिविषयीभूते वाधित इत्यर्थः निर्णीत इति सिसाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनि क्षणेतत्पति
र्णयविषय इत्यर्थः सिसाधयिषायां सत्यां साध्यनिश्चयसत्वेऽप्यनुमितेरुदयात् न्यायेऽनुमानं दिशेष प्रायेणाहसा
तानं तानेन रूपव्याप्तिस्मरणं विना दिशिष्टपरामर्शानुत्पत्तेरनुमितेरनुदयं दर्शयिष्यन्नाशंकते अथपदमिति १ ध्यव्यापकस्य

वन्हिव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति व्याप्यविशेष्यकं वन्हिव्याप्य धूमवान्पर्वत इति पक्षविशेष्यकं ४

गौ॰ अ०५८ 96

गार्थो दर्शितः धूमवत्त्वमिति ननु पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञावाक्यादेव वह्निप्रमोत्पत्तौ हेतुवा
नादेः किंप्रयोजनमिति चेन्नैवं वादिवाक्यश्रोतृत्वनिर्णयाभावादेव प्रामाण्यसंश
याद्धि तद्विषयसंशयात् ननु हेतुस्त्रिविधो भवति केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी अन्वय
व्यतिरेकी चेति तेष्वयं हेतुः कतम इत्यत आह सर्वेति अन्वयव्यतिरेकसहचाराभ्यां
गृहीतव्याप्तिहेतुरन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः अन्वयव्याप्तिरिति अन्वयसहचारगृहीतव्याप्ति
रित्यर्थः व्यतिरेकव्याप्तिरिति व्यतिरेकयोः साध्याभाववद्धेत्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्ति
रित्यर्थः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा यद्वा व्यतिरेकसहचारगृहीतव्या
प्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः अनौपाधिकत्वांशग्रहएव व्यतिरेकसहचारस्योपयोगात् यत्र वह्न्यभा
वस्तत्र धूमाभाव इति चेन्निरूपितं तदा वह्निव्यापको धूमाव्यापकः कथं तस्याप्तिरिति चेन्नो
दयति अन्वयव्याप्ताविति व्यापकाभावे व्याप्याभावस्याव्यापकत्वादितिभावः यादृशि
ति यस्याभावस्य व्यापकत्वं यस्य व्याप्यत्वमित्यर्थः तयोर्भावयोः प्रतियोगितानिरूपकत्वे अ० ६

श्रा।

97 ति अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वं क्वचित्पक्षविशेष्यकत्वं यथा पर्वतोऽग्निमानिति उभयत्रापि
साध्यस्यैव विधेयता विशेषणविशेष्यभावस्तु असंसर्गाग्रहादिघटितसामग्रीभेदादिति बो
ध्यं परमिति परस्य वादिनो मानसपरामर्शानुकूलशाब्दबोधमुत्पादयितुमित्यर्थः पंचेति
अवयवाः प्रतिज्ञादयो वाक्यानि पंचावयवरूपानुमानवाक्यमनुमानानुकूलवाक्यमित्यर्थः
इदं च जल्पादौ बोध्यं न तु बुभुत्सुशिष्यादीन् प्रति तु विनाप्यवयवान् वह्निव्याप्यधूमवा
न्पर्वत इत्यस्मादुक्तशाब्दादपि शाब्दपरामर्शोत्पत्तिसंभवात् तदिति शाब्दाधीनलिंगपराम
र्शत्वं परार्थानुमानत्वमित्यर्थः पंचावयवानुद्दिशति पर्वतोयमिति पंचरूपोपपन्नादि
ति पंचरूपाणि पक्षसत्त्वादीनि तत्र तथा चायमित्युपनयात् पक्षे सत्त्वं सपक्षे सत्त्वं यथा महा
नसमित्युदाहरणैकदेशेन यो यो धूमवानिति व्यापकतार्थकवीप्सावत्त्वाद्विपक्षे वह्निमद्भि
न्ने असत्त्वं तस्माद्वह्निमानिति निगमनभागद्वयेनासत्प्रतिपक्षत्वाबाधितत्वयोर्लाभः पंचा
वयवोपपन्नादिति पाठे प्यवयवमेवार्थः तेनेति परस्य वादिनः प्रतिपत्त्यर्थत्वात् परार्थमिति के

यथा महानसो वह्निव्याप्यधूमवान् । सोयं पर्वतस्तथा वह्निव्याप्यधूमवानित्यर्थः ४

गो.सू. व्यतिरेकव्याप्तिसमयबंधे वा उभयोरुदाहरणं समयबंधे वा व्यतिरेकव्याप्तिरुदाहरणीयैवेत्याशयात्तिन्नत्वि
५ ति अन्वयव्याप्तिरेव प्रदर्शितेत्यत्र सर्वोपि हेतुत्वेनान्वित उपसंहरति तदेवमिति अन्वयव्यतिरे
९८ क्यनंतरं केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति कश्चिदिति केवलेति पक्षतावच्छेदकाभाववदवृ
त्तिर्हेतुः केवलव्यतिरेकीत्यर्थः जीवदिति शवशरीरे बाधवारणाय जीवदिति जीवा
त्मनि बाधवारणाय शरीरपदं चेष्टावत्त्वेन रूपेण शरीरत्वदवयवपरं अन्यथा शरीरावय
वस्य पक्षत्वे हि भावे तत्रैव व्यभिचारसंदेहात् सात्मकत्वमिति जीवात्मनिष्ठज्ञानाद्य
वच्छेदकमित्यर्थः प्राणादीत्यादिपदात्मनः प्रभृतिसंग्रहः प्राणादिविजातीयसंयोग
वत्त्वादित्यर्थः प्रथमद्वितीयमासिकगर्भस्य शरीरस्य ज्ञानाद्यवच्छेदकत्वाभावात् प्रा ज्ञानवत्त्वे विशाय प्राणेत्यस्यार्थः
णेति मृतशरीरे विधमनं जपात्म प्राणवायुसत्त्वाद्वाहीति यत्सामान्ये नेति नन्वत्र साध्यस्य
सर्वमसात्तत्वात्कथं तत् व्यतिरेके साधनाभावव्याप्यत्वग्रहः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावस्या
पि तथात्वादिति चेन्नैवं पक्षैकदेशेत्वी यच्छरीरे अनुमातुः साध्यनिश्चयसत्त्वात् नचैवम

ऽप्रसिद्धत्वात्

११ नसंबंधिनोरभावयोरित्यर्थः तस्मात् भावद्वयनिष्ठतादृक् व्याप्यव्यापकभावादित्यर्थः विपरीतः
व्यापकाभावस्यव्याप्यता व्याप्याभावस्यव्यापकतेत्यर्थो बोध्यः तदेवदर्शयति अन्वयइति व्याप्य
व्यापकभावयोःप्रदर्शनंकथंकर्त्तव्यमित्यतआह व्याप्यस्येति इदमुपलक्षणं पक्षेष्टयोगोव्या
प्यस्यतत्पक्षेष्टयोगोव्यापकस्य इत्यपि बोध्यं यथायोयोधूमवान् सोग्निमानिति पक्षेष्टयोगप्रथम सः ४
निर्दिष्टत्वात् धूमस्यव्याप्यतावोध्या तत्पक्षेष्टयोगपश्चान्निर्दिष्टत्वाद्वन्हेर्व्यापकतावगमइति ए
वंव्यतिरेकयोरपियोज्यं धूमस्यव्याप्तिद्वयसत्वेयोयोधूमवानित्युदाहरणे अन्वयव्याप्तिरे
वकिमितिदर्शिताव्यतिरेकव्याप्तेरपि [illegible] दर्शयितुमुचितत्वात् अतआह यत्त्विति वाक्ये
उदाहरणवाक्ये इत्यर्थः चरितार्थत्वा व्याप्तिग्रहस्यजातत्वादित्यर्थः व्यतिरेकव्याप्तेरपिप्रदर्श
गौरवंस्यात् ने आधिक्यंस्यादितिभावः नन्वेकस्यएवप्रदर्शनीयत्वेव्यतिरेकव्याप्तिरेवकिमितिनप्रदर्शिते
त्यतआह तत्रापीति अभावयोःसामानाधिकरण्यग्रहापेक्षयाभावयोस्तद्ग्रहस्यलघुत्वादिति सामानाधि ग्रहस्य२
भावः इदंतुसामान्यसमय [illegible] वंधेउभयव्याप्तिस्फूर्त्तौबोध्यं तेनेतरकेवलव्यतिरेकव्याप्तिस्फूर्त्तौ

ननु व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्ताभावासमानाधिकरणत्वे तु आकाशाभावाभावस्वरूपाकाशे व्याप्तिः आकाशस्य स्वाभावाधिकरणावृत्तित्वात् कथं व्याप्यवृत्तित्वं तदभावाप्रतियोगित्व
माकाशाभावस्येति वेन्नैवं स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणत्वे सति वृत्तिमत्त्वस्यैव व्याप्यवृत्तिपदेन विवक्षितत्वात् तथा चाकाशस्य स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणत्वेपि वृ

गौ॰ अ॰ ति इदं न प्रमाणमिति नेत्यर्थः तस्मात्प्रमाकरणत्वात् तथा प्रमाणमिति व्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः त्तिमत्त्वाभावा

५१ व्यवहारयति शब्दप्रयोगादिरूपइत्यर्थः साध्याभेदेति तथा च सति हेतुनिश्चयादेव साध्यसिद्धेः सि न्न व्याप्यवृत्ति त्वमिति भावः ५

100 द्धसाधनमिति भावः केवलान्वयीति वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं इदं संयो

गाभाववदाकाशाभावादित्यादि संग्रहाय वृत्तिमदत्यन्ताभावविशेषणं आकाशाभावस्ययो

ऽभावे आकाशस्वरूपोऽसौ न वृत्तिमान् वृत्तिमत्त्वं चात्र व्याप्यवृत्तिमत्त्वं विवक्षितं तेन न संयो

गाभावासंग्रहः विशेष्यो विशेषपदार्थ इत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकिहेतोरेवं पंचरूपोपपन्न

त्वमुपेक्षितं अन्ययोस्तु केवलरूपोपपन्नमिति दर्शयितुमाह एतेषामिति नत्वेकैकमिति प्रमि

तिविषयीभूतपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगितेयान प्रमापितमित्यर्थः साध्यविपरीतेति साध्यास

मानाधिकरणसाधकमित्यर्थः नास्त्येवेति विशेषदर्शिनामिति भ्रमः तेन विशेषादर्शने द्रव्यत्वं

पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य धूमे सत्त्वेपि न क्षतिः दृष्टाविशेषहेतोरेवा १८

१०४

ए कौ नो सिद्धसाधनस्य।

10 शत: सिद्धसाधनमिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तस्या दूषणत्वात् नच
केवलव्यतिरेकिन्यवहानि: सर्वविरुक्तस्य तस्याद्रुतत्वात् नदोषमिति इदं शरीरं प्राणादि
मन्नभवतीत्यादिनेत्यर्थ: तथेति सात्मकमित्यर्थ: ननु स्वीयशरीरमेव दृष्टान्तोस्त्वित्यत
आह जीवच्छरीरं चेति पक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वे सति निश्चितसाध्यकत्वं दृष्टान्त
त्वमिति भाव: इदं त्ववधेयं यत्रायं घट इतरेभ्यो भिद्यते एतत् घटत्वादिति व्यतिरेकी त
त्रैतादात्म्येनैव एतत् घटभिन्नानां पदार्थानां मेतद्घटत्वाभावव्याप्यतया व्यापकाभावे
नैतद् घटत्वाभावाभावेनैतद् घटत्वेन व्याप्यानामेषां व्याप्यता घटकता
दात्म्येन संबंधेनाभावो भेदरूप: प्रसिध्यति परं तु प्रथमं विशेष्यतयैवेतरभेदोऽभास
ते एतद्घटवृत्तितरभेद इति विशिष्टज्ञानकारणविशेषणज्ञानाभावेनेतरभेदप्रकारक
ज्ञानासंभवात् तेनैव विशेषणज्ञाने न पश्चात् घटविशेष्यकोबोधो जायत इति नपुनरि

पत्वघटपदत्वे
नैतद्घटत्वाभ
रीत्याव्याप्यत

गौ॰ग्र॰ नाधर्मितोपस्थितिनिर्धर्मिकसंशयाभावात् येन संबंधेन संशयस्तेन संबंधेन पक्षतात्वाभावसाध्य
पर॰ धर्मेत्यत्र धर्मपदं भ्रान्त्या समवाये न वह्निसंदेहविषयस्य महानसादेः संयोगेन वह्निसाध्य
102 मेपक्षतास्यात् एवं संदेहविषयतावच्छेदकरूपमेव पक्षतावच्छेदकमेनत्वाभावधर्मीति
त तेन पर्वतत्वेन वह्निसंदेहे द्रव्यत्वेन न पक्षता ननु गृहमन्तरेच्छयानस्य संदेहमन्तरेणापि
पक्षता गगनमेघवद्गर्जितादित्याद्यनुमितिस्तत्र पक्षेऽव्याप्तिः नचात्र साध्यसंशयो साध्य
निश्चयाभाव एव विवक्षितः तथाच साध्यनिश्चयाभाववान्पक्षः मुक्तंचैतत् साध्यनि
र्णये सत्वेऽनुमितेरदर्शनात् नहि रथ्याव्यवहितदेशस्थः चीत्कारेण हस्तिनमनुमिनो
प्रत्यक्षे ति तथा हस्त्यप्रत्यक्षेऽपि न स्वसंसक्तो हितिवाच्यं साध्यनिश्चयसत्वेपि सिषाधयिषासत्वेऽ
नुमितिदर्शनाद्यथा प्रत्यक्षादिसिद्धेऽप्यनलेऽनुमानरूपेण साध्यनिश्चयसत्त्वेपि सिषाधयिषा— ग्र॰
या स्थितिः सकलैरनुमितिरूपमननमितिवेदत्रवदंति सिषाधयिषा ११

अनुमितिजनकी
भूतज्ञानपरामर्शात्मकं तस्य विष

103 भासत्वादित्युक्तेः आद्यसपक्षसत्त्वरूपस्य तावन्प्रयोजनं दर्शयति अनेनेति हेत्वंशे स्यादि~~[illegible]~~
जनकीभूतज्ञानविषयतयानुमितिप्रयोजक इत्यर्थः सिद्धिः संभावनेत्यर्थः केवलव्याप्तिज्ञानस्या
नुमितिहेतुत्वात् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां मिलिताभ्यामेव पक्षे साध्यसिद्धिरिति भावः अन्यथेति पक्ष
संबद्धसाध्यसिद्धेरनुद्देश्यत्वे इत्यर्थः सिद्धेरिति निश्चयादित्यर्थः अनुमानस्य विपक्षसंबंधं विना
साध्यमात्रनिश्चायकत्वे व्याप्तिज्ञानादेव कल्पसिद्धेः परामर्शस्य वैफल्यं पक्षसंबंधिसाध्यविशेषा
नुमापकत्वेनुभवति साफल्यमिति भावः अन्यथेति एकरूपस्याप्यसत्त्व इत्यर्थः तत्र पक्षसत्त्वाभावे स्व
रूपासिद्धिः सपक्षसत्त्वाभावे त्वसाधारणः एवं विपक्षाव्यावृत्तत्वे व्यभिचारि अबाधितविषय
त्वाभावे बाधितः एवमन्यत्र सत्प्रतिपक्षितो हेत्वाभास इत्यर्थः केवलान्वयीति केवलान्वयि
साधक इत्यर्थः एवमग्रेपि संदिग्धेति साध्यं धर्मो यस्य साध्यधर्मा पक्षस्तं संदिग्धपदेन कर्म
धारयः तेन न धर्मादिनिष्ठ केवलात इति पाठेनिरस्त्रविरोधः एवमग्रेपि धर्मसंदेहविषय

गौ॰ऋ॰ जकेलिखोध्यं । अत्र पादे ह्यासिद्धिसत्त्वे परामर्शसत्त्वेऽप्यनुमित्सां विना नानुमितिरतस्तादृशासिद्धि
५३ भावो मताः । तेन द्रव्यं वह्निमत्त्वाभावाप्रमेयो वह्निमान्पर्वतो द्रव्यवान् पर्वतस्तेजस्वान्नित्या
104 दिसिद्धिनिरासः नीलपर्वतो वह्निमानिति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुसिद्धेर्नैव
सता ... वच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु उभयथापि सिद्धिमात्रं प्रतिबन्धकं न
चायास्तु ... सत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिः सैव विशेष्यपादे पातेन यत्किंचित्स्थाने आपत्ता
मिनु४ मिति पर्वतेतरास्मिन् वह्निमनुमामीति ह्येवं तरेणानुमितिर्जायेतामित्यादेर्निरासः सिद्धि
परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानं जायतामित्यादीच्छायास्तु संग्राह्यत्वमेव पर्वतीयवह्न्य
तिरिक्तानुमितिर्जायतामित्यादेस्तु विचारणीयमिति विस्तरभिया विरम्यते निश्चितसा
ध्येति पक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वे सति विशेष्यतायामिः तेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धव १२

105 याः अभावविशिष्टाया साध्यनिश्चयरूपासिद्धिस्तदभाववान्पक्षः सिषाधयिषा साधनेच्छा
अनुमितीच्छेतियावत् तदभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्वैशिष्ट्यं सिद्धे विशेषणतासं
बंधेन ताद्दृशसिद्धेरभावस्य विशेष्यतासंबंधेन तद्वत्ता च पक्षत्वं विशेषणं तया अनुमि
त्साभावविशिष्टसिद्ध्यभावस्य त्रिधा यत्रानुमित्सासिद्धी तिष्ठतस्तत्रानुमित्साभावरू
पविशेषणाभावकृतः यत्रानुमित्सासिद्धिश्च न तिष्ठतस्तत्र सिद्धिरूपविशेष्याभाव
कृतः यत्रानुमित्सास्ति सिद्धिर्नास्ति तत्रोभयाभावकृतः यत्रानुमित्सा नैव नास्ति
सिद्धिरस्ति तत्र न पक्षता तत्र चेदनुमित्सा जायते तदा पक्षता भवत्येव यथा वह्नि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति वह्निमानिति च सिद्धिपरामर्शो मकसमूहालंबनात्मक
प्रत्यक्षे तेन नांतरं पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामिति यत्र सिषाधयिषा तत्रानुमित्स्यै
सिषाधयिषाभावः सिद्धिविशेषणं तथा चानुमितौ सिद्धिः प्रतिबंधकानुमित्सा तत्रोत्ते

गो॰ अ॰ बोध्यः अन्यप्रयुक्तमिति कस्यचिदुपाधेरंगीकारे तस्य व्यापकत्वार्थं साध्यसमशालिकत्वस्यापि स्वीकारा
५४ पत्तेरित्यर्थः न च चरमशब्दस्य त्वमुपाधिरस्तु शब्दसमशालिकत्वस्योभयवादिसिद्धत्वादिति वाच्यं तस्या
106 प्युपान्त्यशब्दनाश्यत्वेन चरमशब्दनाशक इति तस्यापि न समशालिकत्वमित्यभिप्रायात् नप्रयोजकं
न व्याप्यमित्यर्थः अप्रयोजकमिति स्वनिष्ठसाध्यव्याप्तेर्नैतो संक्रामिकमित्यर्थः साध्यव्यापक इति
साध्यसाधनपदे तत्त्वाभिमतपरे सोपाधिस्थले साध्यत्वसाधनत्वयोरभावात् तत्र यद्रूपावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं बोध्यं तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ महान
सत्वावच्छिन्ने वह्निव्यापके धूमाव्यापके चेंधनजनत्वे च नातिप्रसंगः तस्य महानसत्वावच्छि
न्नधूमं प्रत्यपि व्यापकत्वात् एवं घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यत्र च बहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मा
वच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापके उद्भूतरूपे तथात्वे च विभुत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापके
आत्मत्वे चोपाधौ नाव्याप्तिः तेन रूपेण साधनाव्यापकत्वात् न च पर्वते तरत्वेऽति व्याप्तिः १२

107 त्वादित्यादौ घटस्य न सपक्षत्वं विपक्षत्वं त्विति साध्यवत्त्वेनानिश्चितत्वे सति साध्याभाव
वत्वेन निश्चितत्वं तेन संयोगाभावे साध्ये ऽव्यस्य न विपक्षत्वं यत्तु निश्चितव्याप्यवृत्तिसा
ध्याभाववत्त्वमिति तन्न व्याप्यवृत्तित्वस्य साध्यविशेषणत्वे संयोगी सत्त्वादित्यादौ सा
ध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन विपक्षाभावप्रसंगात् अभावविशेषणत्वे संयोगे साध्ये ऽ
व्यस्यापि विपक्षत्वापत्तेः संयोगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वात् चाधिकरणभेदेनाभाव
भेदाभावात् हेत्वाभासा इति एतेषां लक्षणादिकं हेत्वाभासपदार्थे दर्शयिष्यते सरोजे
ति सरोवरजाते इत्यर्थः तेन न पौनरुक्त्यं सत्त्विति गगने ऽरविंदं नास्त्येवेत्यर्थः अन्य
था ऽप्रतियोगिनो ऽप्रसिद्धस्य निषेधयितुमशक्यत्वात् प्रमाणाभावमात्रादिति मात्रप
देनोपाधिनिरासः सोपाधौ तु न तादृशप्रमाणाभाव उपाधिमस्त्यपि तु केवलं प्रमाणा
भाव इत्यर्थः यथा घ्यन इति असाधारणकोटिः नौवेदुभयवादिसिद्धवरमङ्गले

गो. उ.
५५
108

ॐश्रीमहागणपतयेनमः ॐ श्रीमच्छङ्कराभ्यान्नमः ॥ उपमानंनिरूपयति अतिदेशेति स्म
रणसहकृतत्वव्यापारविधया गोसादृश्यमिति इदं च यत्किंचिद्धर्मस्य दर्शनाय तेन वैधर्म्योपमा
नेनाव्याप्तिः लक्षणं तु अयंगवयपदवाच्य इत्याकारिकां कांचिदुपमितिव्यक्तिमभिप्रेत्य तद्व्य
क्तिसमवेतानुमित्यसमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वं उपमितिकरणत्वमुपमानत्वं बोध्यम् अ
नुमितिलक्षणोक्तरीत्या पदव्यावृत्तिरनुसंधेया अत्र तादृशजातिरुपमितित्वं उपमिनोमी
त्यनुव्यवसायसिद्धं करणं तु क्वचित्साधर्म्यविशिष्टज्ञानं क्वचिद्वैधर्म्यविशिष्टज्ञानं अति
देशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति मतेन तु अतिदेशवा
क्यार्थस्मरणं करणं तत्र साधर्म्योपमानं दर्शयति यथेति यथा गौरिति इदमेवातिदेशवा
क्यं स्मरन्निति भविष्यत्समीपवर्तमानत्वस्मरे[illegible]व्यन्नित्यर्थः सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनानु उ. १
सैवोबोधकतयाऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिजनकत्वात् तुल्यकालानुपपत्तेः नद्यावाक्यार्थस्मरणेति

स्थापना। यत्तु सर्वोक्तानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः तस्य घटादेः साध्याव्यापकत्वात् अंकुरादौ साधनाव्यापकत्वात् तव नवांकुरादौ सकर्तृकत्वस्य पक्षसाध्यसंदेहे सोपाधेः सा
ध्याव्यापकत्वसंशयात् सोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यम् तथापि संदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् न चैतावता शङ्कोपाधिसंदेहात् हेतो व्यभिचारसंदेहः पक्षी यव्याभिचारसंदेह
एवं सबन्धप्रतिबन्धकः इति वाच्यम् पक्षेतरत्वे सेमयो व्यभिचारसं[illegible] यस्याविघातिबन्धकत्वादत एवानुकूलतर्काव रहदशायां पक्षेतरत्वं सदिग्धोपाधिरित्यपि

हेतोः साध्यव्याप्यताग्राहकतर्कसाचिव्यात्साधनव्यापकतायां गृहीतायां साध्यव्यापक 109
त्वेन साध्याव्यापकत्वग्रहात् धूमाव्यापकस्याकाशादेर्वारणाय साध्येत्यादि विशेषणं व
न्हिव्यापकप्रमेयत्वादेर्वारणाय साधनेत्यादि निषिद्धत्वाभावादिति वेदनिषिद्धत्वाभावादि
त्यर्थः अत्यन्तप्रयुक्तेति अन्येन निषिद्धे नप्रयुक्तासंक्रमिताया व्याप्तिस्तामुपजीवति तन्मका
रकधूमविशेषमावरणवतीत्यर्थः घटेति साध्यविपर्ययेति साध्याभाववदित्यर्थः अनित्यत्वेने
ति नित्यत्वाभावेनेत्यर्थः एवकारमव च्छेदार्थं दर्शयति न नित्यमिति सपक्षः इति केवलव्यति
रेकि सद्धेतुवारणाय नित्यधर्मेति नित्यधर्मप्रयत्नानन्तुविधायित्वे न दृष्टत्वादित्यर्थः
अनित्यधर्मः सोयमिति प्रत्यभिज्ञाना विषयत्वे तद्दृष्टत्वादित्यर्थः कृतकत्वादिति
कार्यत्वादित्यर्थः केन प्रन्हेणेत्याकांक्षायामाह स्पार्शनेति अनुमानपरिच्छेदः
समाप्तः श्रीमद्राधाकृष्णप्रसादात् ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमो ॐ श्रीराधेकृष्ण श्री ओम्

अप्रवृत्तितोत्तरत्वसंबंधेनस्वादानाभावे ५ — व्याप्तिज्ञानाद्यः २

गौ. ३. त्वं च प्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति केवलव्यतिरेक्यनुमानमेव शक्तिग्राहकमस्तु किं प्रमाणान्तरेणेति वाच्यं ५कारणकल्पाप्तिः ५
५६ सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमेव शक्तिग्रहस्यानुभवविकलत्वात् व्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विलं-
बसंभवात्। गवयमुपमिनोमि नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायाच्च। अत्र यथा अप्रवृत्तितोत्तरत्वसंबंधेन त- ५अवदत्यादिदं
110 न्नेदतिदेशवाक्यार्थस्मृतिविशिष्टोऽयमितित्वावच्छिन्नं प्रति तन्नेदतिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वेन सा- तत्तदतिदेश- रूपवाक्यार्थज्ञान
अनुमाना दी० ५ मान्यतः कारणता बोध्या अन्यथा व्यभिचारात्। न चोपमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यलौकिकत्वापत्तिः विशेषा- स्य कारणता बोध्या
दतिरिक्तस्य तस्यालौकिकत्वात्। विजातीयात्मनःसंयोगस्य हेतुत्वसंभवाच्चेत्यलं विस्तरेण। उप-
मानपरिच्छेदः समाप्तः। ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः॥ ॐ शब्दप्रमाणं लक्षयति आप्तेति
शब्दः शब्दप्रमाणमित्यर्थः आप्तपदार्थमाह आप्तस्त्विति यथाभूतस्य यथास्थितस्यार्थ-
स्य प्रकृतवाक्यार्थस्येति यावत्। उपदेष्टा तात्पर्यवान्। प्रतिपादनेच्छावानित्यर्थः तथा च प्रकृ-
तवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छावानाप्त इत्यर्थः अत्र यथा चाक्षुषं प्रति उद्भूतरूपवत्कारणमित्युक्ते २
उद्भूतरूपस्यापि कारणत्वं लभ्यते तथा तादृशेच्छावदुपादानजन्यं वाक्यमित्युक्ते तादृशेच्छा

।।। स्वव्यापारीभूततादृशवाक्यार्थस्मरणसहकृतमित्यर्थः उपमानं उपमानलक्षणं वक्तुं उ
पमितिः केत्यत आह गोसादृश्येत्यादि संज्ञेति गवयपदस्य गवयत्वविशिष्टे शक्तिरूपसंबंध
ज्ञानमित्यर्थः एवंप्रकारकगवयपदवाच्यमजानन् वोष्ट्रग्रीवं कंटकभक्षकं वृकाद्भिन्नमपसदं पशुमेनामि
ति पश्यन् ततः वैधर्म्यप्रतिपादकातिदेशवाक्यार्थस्मरणात् करभपदस्योष्ट्रे शक्तिग्रहः तत्र
वैधर्म्योपमानं बोध्यं ननु गवयादिपदशक्तिग्रहार्थमेवोपमानं प्रमाणान्तरमुररीक्रियते तत्तु
शब्देनानुमानेन वा गतार्थं तथाहि गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यस्यैव गोसादृ
श्यविशिष्टपशुर्वाच्य इति शक्तिग्राहकत्वसंभवात् अथवा गवयत्वविशिष्टोऽयं गवय
पदवाच्यः गोसदृशत्वादित्यनुमानस्यैव तत्संभवादिति चेन्नैवं तत्स्वरूपेण पूर्वं गवय
त्वस्याग्रहीतत्वात् गवयत्वज्ञाने शक्यतावच्छेदकत्वस्यैवासंभवात् न च गोसादृश्यमेव ग
वयपदशक्यतावच्छेदकं गवयत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वात् गवयपदात् तथा ननु भवत्वेवं न
तु गवयत्वविशिष्टदर्शनानंतरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं तदितरांशे प्रवृत्तिनिमित्तकं

रणा। ५१

गौ॰ सू॰ पदं गंगायां घोषः इत्यत्र तीरप्रतिपादनेच्छोच्चरिते आकांक्षादिषु तुल्यासत्तिकत्वात् अन्वयानतु
५७ भावको गंगापदे इति व्याप्तिवारणाय वाक्यान्तर्गतपदसमूहपदं नच यत्र जलानयनतात्पर्येण
112 के पि गामानयेति वाक्ये तात्पर्यभ्रमात्पश्चान्न यमबोधो जातः तत्रैवेश्वरेच्छाजन्यत्वान्नेत्यतिव्या
प्तिरिति वाच्यं यदर्थप्रतिपादनेच्छाहि यदर्थविषयकप्रतीतिरिष्टा तत्र प्रतीतौ तात्प
र्यभ्रमाजन्यत्वेन विशेषणात् तात्पर्यं च वक्तुरेव तथाविधेच्छा तथा च तत्रेश्वरानयनबोध
स्य तात्पर्यभ्रमजन्यत्वात् न तद्विषयकेश्वरेच्छाजन्यत्वान्नेत्यतिव्याप्तिः अर्थपदस्यात्र वाक्यार्थ=
जन्यप्रतीतिविषयपरत्वया पदार्थपदार्थसंसर्गोभयोरुपादानं ते नैकतरमात्रविषयोपादानेऽन्य
तात्पर्यविषयमादाय नातिप्रसंगः एतेनात्र लक्षणे आसत्तिपदं व्यर्थं तथा लक्षणमध्ये आकां
क्षासत्तिपदे नोपादेये पदसमूह इति तदपि व्यर्थं किं तु योग्यताज्ञानत्वं शाब्दप्रमाण
त्वमधिकप्रपंचस्य बालबोधार्थत्वमिति मूर्खप्रलपितमपास्तम् घटः कर्मत्वमित्यादिषु के
वलेषु एकपदार्थे इतरपदार्थाबाधिरूपायोग्यतायाः सत्वात् इति व्याप्तिसमूहपते न त

113 जन्यतापि वाक्ये लभ्यते तथा च प्रकृतवाक्यार्थप्रतिपादनेच्छाजन्यत्वे सति आकांक्षायोग्यतास
त्तिमत्पदसमुदायः शाब्दप्रमाणमिति लक्षणार्थः जलानयनादिपरस्य गामानयेत्यादिवाक्यस्य
धेन्वानयनादावप्रमाणत्वात् तथा संभवतात्पर्यकस्य ब्राह्मणो विद्येति वाक्यस्य नियमे [illegible] अप्रमा
णत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं तथा चोक्ततात्पर्यविषये शाब्दः प्रमाणमिति तथा चोक्तप्र
कृतवाक्यार्थो धेन्वानयनं तत्प्रतिपादनेच्छाजन्यत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः एवं संभवतात्पर्य
कस्य नियमप्रतिपादनेच्छाऽजन्यत्वान्नातिव्याप्तिः तथा च यदर्थप्रतिपादनेच्छाजन्यं यद्वाक्यं
तत्तस्मिन्नर्थे प्रमाणमित्यर्थः पर्यवसन्नः संवादिशुकवाक्ये तु तादृशेश्वरेच्छाजन्यत्वान्नाव्याप्तिः
घटकर्मकानयनकृतिप्रतिपादनेच्छाजन्ये घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति वाक्ये योग्यतासान्निध्ये ध्ये
मत्पदसमूहे निराकांक्षे इति व्याप्तिवाक्यप्रविष्टाकांक्षापदं तथा समुद्रमध्यस्थजलप्रतिपादनेच्छा
जन्ये पयसा सिंचतीति साकांक्षासन्नपदसमूहे इति व्याप्तिवारणाय योग्यतापदं एवं घटानयनप्रति
पादनेच्छाजन्ये घटमित्यनेनतरं बहुकालोच्चारिते आनयेत्यत्र साकांक्षयोग्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्ति
रिति ३

गौ॰ ग्रा॰
११८
114

बोधहेतुत्वं एवं सति यत्र केवलं धारमिति निरूप्यते तत्र केवलं पिधेः निपदस्यैवा आकारेण के
वलं विधानरूपस्यार्थस्येति बोध्यं अन्यथा देवदत्ताय मोदकः इत्यादौ रोचते इति पदार्थाकारं वि
ना इच्छाविषय इति पदार्थमात्राध्याहाराच्चतुर्थीविभक्तेः साधुत्वोपपत्तिर्न स्यात् पदजन्य
त्वेव पदार्थस्मृतेः वृत्तिरूपसंबंधेनोद्बोधकविधया लक्षणस्य नोहि हि तत्रापि पकस्य द्वशी मनस्येताव
त् अन्यथा समवायेन घटपदादाकाशोपस्थितेरापत्तेः शाब्दबोधहेतुतास्यात् वृत्तिश्च द्विधा
शक्तिर्लक्षणा च अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिः तदतिरिक्तेच्छा परे यथा
गंगापदस्य प्रवाहे अयमेव मुख्यार्थः नानार्थशक्तिग्रहश्च व्याकरणादिना भवति तदुक्तं
शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तौ शक्यसंबंधो ल
लक्षणा यथा गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदात्तीरोपस्थितौ शक्यस्य प्रवाहस्य तीरेण सह
संयोगरूपः सामीप्यरूपो वा संबंधः त्रिविधो जहत्स्वार्थादौ मुख्यार्थस्य त्रिविधोगमनान्वये २

115 स्मादिन्द्रियेणानांबालबोधनार्थत्वेवदना तद्दर्थबोधरहितेनस्वस्यबालादवप्रकृष्टत्वमंगीकृतंवक्त्रि
ज्ञत्वात्तत्पदस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानमर्थः वाक्यपदं च ज्ञप्रमाणपरं तथा च यथार्थवाक्यार्थज्ञा
नजन्यः शाब्द इत्यर्थः इतिव्याचक्षते इदंत्ववधेयं ज्ञायमानः शाब्दः करणमितिमतेनेदं लक्षण
परिचमौनिम्लौकशाब्दबोधानुरोधात् पदज्ञानं करणं तद्दलाहेश्च वाक्यजन्यज्ञानत्वं लक्ष
ते णमवगन्तव्यं इदमपि व्यापारवत्कारणं करणमितिमते फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमि
तिमते तु नाद्दश्च वाक्यज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वं लक्षणं बोध्यं पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वा
वच्छिन्ननिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताशालिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं शाब्दप्रमात्व
तत्करणत्वं तु प्रमाणत्वमितितु संक्षेपः पर्यायः अत्रैव पदजन्यैवपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधेका
रणं किं पदवृत्तीत्सु क्रमेणैव यथाशीत कलापस्य क्रमेण यत्र तत्रोपस्थितावपिकलापं पदवृत्तीति शाब्द
बोधानुदयात् घटः कर्मत्वमित्यादिपदोपस्थापितानामन्वयबोधाभावे न पदविशेषजन्योप
स्थितित्वेन शाब्दबोधं प्रतिहेतुत्वस्यावश्यकत्वे सुदूरपराहतमेव प्रत्यक्षाद्युपस्थितीनां शाब्द

गौ·त्र· नन्विह समसंगतं नहि कारणत्वं संसर्गः तृतीयाविभक्तिः स्वपदार्थत्वात् तस्य कारणत्वस्य तु पदार्थ
५८ स्यैकनिरूपकत्वरूपः संसर्गः तत्कथमुक्तं कार्यकारणभावलक्षणः संबंध इति चेत्सत्यं विभक्त्य
र्थस्य साक्षात्प्रकारत्वेनान्वयेपि विभक्त्यर्थद्वारा नामार्थधात्वर्थयोरपि अन्वयोस्तीति दर्शयितुं तदभि
116 धानात् नामार्थधात्वर्थयोस्तु साक्षाद्भेदेनान्वयो नास्त्येव विभक्त्यर्थद्वारा तयोरपि अन्वयोस्ती
ति दर्शयितुं साक्षात्पदमुपात्तं स्तोकं पचतीत्यादि क्रियाविशेषणस्थले नामार्थधात्वर्थयोरभे
देन साक्षादन्वयदर्शनात् भेदेनेति विशेषणं असत्येव्यापारितानीति एकैकपदं विशिष्य व्या
रितानीत्यर्थः कश्चित्तु अकारप्रश्लेषमनंगीकृत्यैककर्त्तृकानीति व्याचष्टे सांनिध्याभावादिति
अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावादित्यर्थः वैदिकस्थले उदाहरणं दर्शयित्वा
लौकिकस्थले उदाहरणं दर्शयति नदीनीरइति आसत्यभावे यत्रनान्वयस्तत्रैवासत्तिसद्भावे
सोइति आसत्तेरन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थमाह यथा वेति आकांक्षानामान्वयः तयाचपरस्पर
मन्विताः पदार्थ एव साकांक्षास्तत्कथमुक्तं साकांक्षाणि पदानीत्याशंक्यते नान्वितिव्या २

बाधकालीनेच्छाजन्यं सा नमाप्ता र्थ्यमि॰

117 ऽनुपपत्त्यभावेऽपि तात्पर्यविषयीभूतस्य तदितरस्याधारत्वस्य गमनान्वयस्यानुपपत्त्या
छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेन लक्षणेत्यलं बहुनाऽऽशंसिके न परस्पराकांक्षेति यथा गामि
त्युक्ते आनयेत्याकांक्षा आनयेत्युक्ते गामस्येदं वेत्याकांक्षेति गामश्वं पुरुषमिति वाक्ये परस्परसाकां
क्षं न तथा गौरश्व इत्यादेः परस्परमाकांक्षेति भावः। अग्निनेति अत्राप्यत एवेत्यनुषज्यते योग्यतेति
एकपदार्थस्यापरपदार्थसंसर्गवत्त्वं योग्यता तस्याश्च संशयनिश्चयसाधारणं ज्ञानमात्रं शाब्द
बोधहेतुः ननु एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गाभावरूपाया अयोग्यताया निश्चयाभावः कारण
मुक्तं न च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ योग्यतानिश्चयसत्त्वेपि आहार्ययोग्यताज्ञानादेवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूप
कालंकारस्थले शाब्दबोधदर्शनात् तथा च यथा पयसा सिंचतीत्यत्र सेकपदार्थस्य पयोनिष्ठ
करणत्वपदार्थेन सह निरूपकत्वरूपसंबंधोऽवगम्यते न तथाग्निनिष्ठकरणत्वेन सह संस
र्गीन जलसंयोगरूपस्य सेकस्याग्निकरणत्वाभाववाहितिभवत्यग्निना सिंचतीति वाक्यम
योग्यमितिभावः। एतदेव दर्शयति न ह्यग्निरिति प्रतिपादितमिति प्रतिपादनीयमित्यर्थः। तेनेति

गौ॰ श॰ श्चितः उपचारित्वं तु परस्परपदार्थयोः समानमिति कथं पदार्थैर्मुख्येनापदेलाक्षणिकेत्यत आह प
६९ देति अर्थान्तरेति स्वार्थान्वयप्रतियोग्युपस्थापकस्यपदान्तरस्य जिज्ञासाजनकीभूतज्ञानविषय
त्वेनेत्यर्थः आतत्जिज्ञासोत्पत्तिमत्र पूर्वोक्तानुसारेण बोध्या उपचारादिति एतत्कल्पे लक्षणा पूर्वो
118 क्तकल्पे विलक्षणा किं तु पूर्वोक्तकल्पमुख्यसाकांक्षार्थप्रतिपादकत्वेन अत्र तु लक्षणाकारान्तरेणे
ति विशेषः अत्र कल्पे साकांक्षपदप्रतिपाद्यत्वमर्थानां साकांक्षत्वमिति दर्शयति एवमिति ए
वंक्रमेण साकांक्षपदप्रतिपाद्यतया अर्थाः साकांक्षा उच्यन्त इत्यर्थः वस्तुतस्तु परस्परस
परस्परव्यतिरेकेण तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधजनकत्वाभाववत्त्वं तत्पदं तत्पदसाकांक्षमि
त्याकांक्षालक्षणमावश्यकं आतत्जिज्ञासायाः सर्वत्रानियतत्वात् तथा च पदमेव मुख्यं
साकांक्षं अत एव तत्रैव प्रयोगवाहुल्यमिति मतं मुख्यो योग्यतात्तु पदार्थानामेव परस्पर
यापदानां तद्धत्त्वमित्याह परस्परान्वययोग्या इति अर्था इति पूर्वोक्तानुषंगः केचित्तु तत्र के
एवमर्था इत्यनन्तरं साकांक्षा इति पदं नास्ति तन्मते एवमित्यादिकं योग्या इत्यनेनान्वितं य ४

धाराकांक्षितत्वादिति तदन्वितत्वादित्यर्थः वस्तुतस्तु घटमानयेत्यादौ कर्मविशेषस्योक्तुः
119 क्रियाविशेषस्यावगते वक्तुर्वाकांक्षासत्त्वात्तदन्तत्वात्तत्पदार्थधर्मस्त्वाह नचेति अर्थात्क्रमे
णमुख्यसाकांक्षत्वपदानां तुल्यलाक्षणिकमित्याह सत्यमित्यादिना स्वपदेति स्वोपस्थापक
पदेत्यर्थः अन्यो न्येति स्वान्वयप्रतियोगिपदार्थोपस्थापकपदस्मारकवस्तुविषयकेच्छाजनकीभू
तोपस्थितिविषयत्वेनेत्यर्थः भवति च घटमित्यादिना कर्मविशेषोपस्थितौ तदन्वयप्रतियोगि
क्रियाविशेषोपस्थापकस्यानयेत्यादिपदस्यावगतिज्ञातुरिच्छेत्येवं क्रमेण पदार्थानामेव साकां
क्षत्वं मुख्यमित्यर्थः पदानां लाक्षणिकसाकांक्षत्वमाह तद्वारेणेति तत्तद्घटितशाब्दसंबंधे
नेत्यर्थः तदेव विशिष्य दर्शयति तत्प्रतिपादकानीति साकांक्षार्थप्रतिपादकानीत्यर्थः अन्य
थान्तद्वारेणेत्यस्य साकांक्षार्थप्रतिपादनद्वारेणेति व्याख्यानेनैव नकुरुत्यापत्तेः उपपद्यते तद
ति साकांक्षपदेन लक्षणयेत्यर्थः नन्विदं वाक्यं साकांक्षमिदं निराकांक्षमिति भूरिशः प्रयोगा
देतद्रूपतेनार्थे तथाचलाघवादाकांक्षापरसेच्छात्वविशिष्टेच्छाजनकेनुरुध्येः साकांक्षस्यात्मेवो

मो॰ग्र॰ हेत्वाह अर्थांतरविषयांचेति जनयतामिति जनकीभूतज्ञानविषयतयाप्रयोजकानामित्यर्थः प्रतीयमा
६१ नेति प्रतीयमानो ज्ञायमानः परस्परान्वय एकपदार्थे अपरपदार्थसंसर्गो येषां तादृशा एवयोग्यार्थाः प्र
120 प्रतिपादकानामित्यर्थः एकपदार्थे अपरपदार्थान्वयरूपायायोग्यतायाः ज्ञानमेवोपयुक्तमिति दर्शयि
तुं प्रतीयमानपदोपादानं पदं चेति सम्यकू ऋप्यते वितर्क्यते शाब्दबोधविषयीक्रियते अर्थोनेनेति स
मूहः शक्तिः वर्णानांसमूहः शक्तिमत्वं पदत्वमित्यर्थः पदपदंधूमपरं अन्यथा कचटतपेत्यादिनिर
र्थकवर्णानांसमूहे अतिव्याप्तिः विह्त्वाद्यर्थशक्ते कचकारादौ ककवर्णेषु अव्याप्तेश्च ननुपदा
नांसमूहो वाक्यमित्युक्तं समूहत्वंच बहूनामेककालस्थायित्वं तच्चाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां
पदानां न संभवतीत्यत आह समूहश्चेति विषयीभावो विषयत्वं तथाचैकज्ञानविषयत्वं समू
हत्वमित्यर्थः ननु वर्णानां द्वितीयक्षणानंतरमेव नाशात् त्रिचतुरादि वर्णघटितपदस्यैकस्यैवनै
ककालावस्थायित्वं सुतरांबहुतरवर्णघटितानां बहूनां पदानामित्यत आह एवं चेति क्रमकाभावि ५

121 यास्तु तं लक्षयति तद्द्वारेति योग्यार्थप्रतिपादकत्वयेत्यर्थः सन्निहितत्वमिति आसत्तिरित्यर्थः एकेनेति ए
कत्वमविवक्षितं एककाले बहुपुरुषोच्चारितकोलाहलव्यावर्त्तनाय क्रमोच्चारणपरं अत एव काव्ये
पानंतर्यस्य आख्यातभिन्नं पूर्वश्लोके तेपि शाब्दबोधः अंतरितत्वं व्यवधापितत्वपरं तेन लिप्यादिना प्र
तिपादितमौनि वाक्यादपि शाब्दबोधः तथा चाव्यवहितत्वाथान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदोपस्थिति
कत्वमासत्तिरित्यर्थः अत एव व्यवहितान्वयश्लोकादौ योजनायां कृतायां यत्पदोपस्थितिः तत्पद
व्यवहितत्वरूपासत्त्यभावात् भवति शाब्दबोधः यथा किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमं न
नु मुंच हृदयनाथं कंठे मनसस्तमो रूपकोपस्यत्र ननु बहुगुणं हृदयनाथं पादगतं किमिति न पश्यसि इम
कंठे गृहाण मनसस्तमोरूपं कोपं मुंचेत्येवमुच्चारणं विनापि लिप्यादिना योजनायां कृतायां पश्चान्तरोपस्थिते
रव्यवहितत्वप्रतिसंधानात् भवत्येवैतत् पद्यादपि शाब्दबोधः वाक्यलक्षणमुपसंहरति तेनेति अर्थप्रति
पादनद्वारेति जनयतामित्यत्रान्वेति पदस्यैव साकांक्षत्वमिति मते पदांतरेति अर्थस्यैव मुख्यसाकांक्षताप

गौ.वृ. मित्यर्थः तदनुगृहीतेन तदनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेनेत्यर्थः तथा च तुमस्यापि विभक्त्यादेः
५२ लोपविधायकत्वेनानुभवादेव संस्कारादिसंभवेदित्यर्थः कश्चित्तु पदव्युत्पादनेनास्यापि विवरणं
122 समयग्रहेति तथा च शक्तिग्रहाधीनसंस्कारसहकृतेनेत्यर्थ इति व्याचष्टे तदयुक्तं शक्तिग्रहाधी
नसंस्कारादेः शाब्दबोधं प्रत्येव पदज्ञानसहकारित्वात् न तु श्रवणेंद्रियजन्यपदज्ञानं प्रति तु श्र
वणेंद्रियसहकारितायां मानाभावात् अगृहीतशक्तिके नापि पदस्य श्रवणाच्च तदसाविति
सन्निधीयमानं चरमवर्णरूपं अक्षरं हि न ह्येकं सर्ववेदवर्णात्मकं एतादृशानेकवर्णविषयिणीपद
प्रतीतिरूपनीतभानात्मिका तादृशं न श्रोत्रेण जन्यत इत्यन्वयः प्रतीतिश्चाव्यवहितोत्तरत्व
संबंधेन घविशिष्टकारविशिष्टटकारवान् नकार इत्याकारिका बहिरिन्द्रियस्थले उपनीतविषयता दो
न येव भासत इति नियमात् यादिव सर्वेषां वर्णानां समूहालंबनरूपं ज्ञानमपेक्षितं तत्र तत्कालोत्तर
कालिकमानसोपनीतभानं बोध्यं मानसत्वेनियमः इत्युक्तेः परं तु गंगेशकारस्य न संमतमिदं यत्ने २

123 टपहादीनां स्थिराणामेककालेऽनुभवात् युगपदुत्पन्नानामाशुतरविनाशिनामपि भेर्यादि
घोषाणामेकदाग्रहात् उभयोरुपादानं अनेकवर्णानुभवाद्धिति आवर्णालौकिकप्रत्य
क्षरूपस्यानुभवस्य विषयजन्यतानियमात् वर्णरूपविषयनाशे तदसंभवादित्यर्थः अनुभू
येति स्थितस्येति शेषः तेनेन समानकर्त्तृकत्वहानिः संस्कारसहकृतेनेति सविषयकमात्र
स्योपनीतभानप्रत्यासत्तित्वपक्षे अन्यथा तु संस्कारपदं संस्कारजन्यस्मरणपरं अस्य वर्ण
संबंधेनेति तत्समवायेनेत्यर्थः एतेन विशेष्यवरमवर्णालौकिकप्रत्यक्षसाम[illegible]विशिष्टस्योप
बोधकसत्वम पिदर्शितं व· नीतवर्णोपस्थापनायकसंबंदर्शितं ननु दृष्टिप्रक्षेपसादोकर्मेतावोधकोमपदस्यालुप्तत्वेनानुभवा
भावात् संस्कारानुत्पत्तौ श्रोत्रेंद्रियेण कथमुपनीतभानमपि भवेदित्यत आह पदव्युत्पादनेति
समयपदस्य शक्तिग्रहोऽस्मादिति समयग्रहः शक्तिग्राहकं तु तत् किं कोशादिकं तेनाह पदेति पदानि
विभक्त्यंतानि व्युत्पाद्यंते साध्वसाधुतया निरूप्यंते अनेनेति तथा व्याकरणरूपशक्तिग्राहकं शास्त्र

गौ॰सू॰ लौकिकप्रत्यक्षविषयतानान्येषामिति भावः पदार्थेति पदार्थानां वाक्येऽप्यस्याप्यानां यः प्रत्ययः शाब्दबोधः त
६२ स्यानुरूपं पस्वरूपं ग्रहीतग्रहणं पदानां स्वजन्यतानविषयीकरणं यस्य सोऽत्र सत्तेनेत्यर्थः अयं भावः पदार्थानां ना
124 वैविध्याच्छाब्दबोधविषयता एका राजपुरप्रवेशन्यायेन अन्या खलेकपोतन्यायेन तत्राद्यपक्षे पदार्थानामअ
वान्तरवाक्यार्थबोधे सति विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधो जायते द्वितीये तु सर्वेषामेव प
दार्थानामुपस्थितौ एकत्र द्वयमिति रीत्या युगपदेव विशिष्टबोधः तथा च यदि राजपुरप्रवेशन्यायेन शा
ब्दबोधस्तथा पदानामपि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति वच्छुबलेन्द्रियेण ग्रहणं यदि च युगपदेव शाब्दबोध
स्तदा पदानामपि युगपदेव श्रावणमिति दर्शयितुमुक्तं पदार्थप्रत्ययानुमर्दितेनेति यथाश्रुते तु वाक्यश्र
वणोत्तरमेव पदार्थप्रत्ययोत्पत्तेर्वाक्यश्रवणं प्रति पदार्थप्रत्ययस्य सोऽत्र सहकारितानुपपत्तेः अनेकपदावगा
हिनीति वाक्यप्रमेर्विवरणं तेन न पौनरुक्त्यं शब्दवोक्तिमुपसंहरति आप्तपुरुषेणोति स्वार्थतात्पर्यव
त्त्वेत्यर्थः आप्तत्वं शब्दोक्तिबोध्यं ननु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सारूपदोषचतुष्टयराहित्यमाप्तत्वं

125 वर्णसंबद्धेनेति श्रोत्रेन्द्रियेणेति वोक्तत्वात् चरमवर्णे लौकिकसन्निकर्षो ऽन्यत्र ज्ञानलक्षणे
ति प्रतीतेः कश्चित्तु युगपत्सर्वसंस्काराद्बोधात् एकदैव समूहालंबनात्मकं स्मरणं पदविषयकमुत्प
द्यत इत्याह वैयाकरणास्तु चरमवर्णोत्पत्तिः स्फोटाख्यो धर्मोस्तीत ब्रह्मदेवानीताबुद्धिः अपि वर्णाः स्फुरंती
त्याहुः सहकारीति पूर्वानुभवजन्यसंस्कारादिवशाद्वित्यर्थः इदं च प्रत्यभिज्ञानानुभवदित्यत्राऽन्वेति पूर्व
स्मिन्नन्वये संस्कारसहकृतेनेति सर्वभुक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेः पूर्वा वृत्त्येति तत्कालसंबंधरू
पात्तत्रेत्यर्थः साक्षेत्तत्कालस्वरूपतयातीतास्फुरत्येव सोयं देवदत्त इति प्रत्यक्षविषयी भवत्ये
व तद्वदत्रापीति भावः वह्वर्णात्मकपदस्थाने पारीतिः सेव बहुपदात्मकवाक्यस्थानेपीत्याह
तत इतिपदानुभवेति सर्वेषामित्युक्तं तत्तद्वर्णविशेष्यकज्ञानोपनीतभानेन मानसोपनीतभानेन
वा पदानुभवे नञ्जनितेत्यर्थः अन्त्यपदेति अत्र पद पदं पदंस्य वर्णपरं तेनांत्यपदस्य वर्णस्यैव वि
षयो लौकिकप्रत्यक्षविषयो यस्य तेन श्रोत्रेन्द्रियेणेत्यर्थः अंत्यवर्णस्यैव तदानीं श्रोत्रसंबद्धतया

गौ.श. यत्तनावच्छेदकाक्रांततया तत्र न व्यभिचारः देहत्वे तथात्ववारणाय देहाजन्यत्वं विशेषणं देहाभिन्नभिन्न
६४ कारणमित्युक्ते सकर्तृकत्वं वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं अत्र च लाघवमानसह
क ३ कारात् ज्ञानादेः सर्वविषयत्वं नित्यत्वमेकत्वं च सिद्धं जन्यज्ञाने प्रति शरीरस्य हेतुत्वात् हिंसाद्युत्पत्तेः
126 चेच्छरीरोत्पत्तेरसंभवात् नित्यशरीरे प्रमाणाभावात् न चात्र शरीरजन्यत्वमुपाधिः साध्यव्यापकताग्राहक
तर्काभावात् हस्तादिक्रियायां साध्याव्यापकत्वाच्च न च शरीराजन्यत्वेन हेतुना सत्प्रतिपक्षः अजन्य
त्वस्यैव व्याप्यत्वे शरीरेति व्यर्थविशेषणत्वात् न च कर्तृत्वं व्यापकं शरीरमिति शरीराभावात् कर्तृत्वा
भावे पक्षे विशिष्टाभावसत्त्वान्न बाध इति वाच्यं शरीराभावेनेश्वरे कर्तृत्वाभावसाधने धर्मिग्राहकत
या सबलीयस्त्वात् न च कार्यत्वमसिद्धं सावयवत्वेन तद्धेतुभवात् क्षित्यादीनां भुत्यादिना का
र्यत्वबोधनाच्च क्षित्यादिकं यदि सकर्तृकं न स्यात् जन्यं न स्यादित्यनुकूलतर्कोऽवबोध्यः अत्र सर्व
स्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनं प्रमाणमिति विस्तरस्त्वस्मत्कृतसद्युक्तिमुक्ता ८
वल्यामनुसंधेयो बुभुत्सुभिरिति आप्तवाक्यत्वादिति यथार्थवाक्यार्थज्ञानवत् प्रतीत न शाब्द[illegible]त्वा

क्षित्यादिपक्षतावच्छेदकत्वे परमाणौ बाधात् कार्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपक्षतावच्छेदकाक्रांतमिति तत्साध्यस्य दृष्टांतत्वानुपपत्तेर्घटादेः दृष्टांततानुपपत्तेः अंकुर
स्यपक्षत्वेऽङ्कुरे व्यभिचारात् ... जन्यपक्षत्वे घटरूपस्य जन्यत्वात् पक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वात्तत्र व्यभिचारः इत्यतस्तत्साधारणाय इदानिमित्तकारण
जन्यत्वपक्ष ... बोध्यं भ्रांतादि अयुक्तायोग्यवाक्यानां योग्यवाक्यपदांतर्गतत्वे योग्यता पदेनैव ज्ञानगोचरत्वे तत् अयुक्तं ज्ञापितमित्य 127
वच्छेदकमित्यु ... र्थः तेन न मो निष्फला केऽप्याप्तिः तदेवं क्रमेण साकांक्षासन्नवाक्यताने शक्तिग्रहीतृशक्तिस्य तो पदा
... निमित्तकार ... र्थोपस्थितिर्ज्ञायते तत्तत्तेषां योग्यताज्ञानं संसर्गविशेषवताश्यार्थज्ञानं समस्तकृतत्वेया शाब्दबोधो जाय
णकमित्यन ... ते तत्र ज्ञायमानं पदं करणमिति मतं दर्शयति शब्दनामकं प्रमाणमिति वाक्यार्थज्ञाने शाब्दबोधे स्वार्थः
... साधारणं समानमेकमित्यर्थः वेदवाक्येष्वपीश्वरतात्पर्यसत्वादिति भावः शब्दस्याप्रामाण्यं वक्तृदोषा
... दानिमित्त ... धीनमतेलोके वक्तृदोषस्यानियततया क्वचित्प्रामाण्यं क्वचिदप्रामाण्यं वेदे तु निर्दोष एक ईश्वर एव
... सर्ववक्तेति तत्र क्वचिदपि नाप्रामाण्यमिति लौकिकवैदिकशब्दयोर्विशेषं दर्शयति लोके त्वय
दानिमित्त ... मित्यादिना आप्तो भवति प्रकृतवाक्यार्थ भ्रमांतो न भवतीत्यर्थः परमाप्तेति अन्यो य आप्तः स हि
... कदाचित्क्वचित् विषये भ्रमादिमान् इति नो महेश्वरस्तु परमाप्तः सर्वदा सर्वविषयक यथार्थज्ञानवत्वे
... मित्तकारण ... न भ्रमादिरहितत्वात् धर्मिग्राहकमाने न तथैव तस्य सिद्धेः नन्वा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वा
... त् घटवदित्यादिना ईश्वरसिद्धेः अत्रेदानिमित्तकारणजन्यत्वपक्षतावच्छेदकं तेनांकुरादेरपि
... त्वाभिप्रायेण ह अत्रेत्यादि १

रात्रिभोजनाभा॰

गो॰ श्री॰ ऽमेतमर्थमेवदर्शयितुं प्रथमतएवाधिकारं कारदर्शयति नन्विति अनुपपद्यमानेति तदभावव्यापकी
६५ भूताभावप्रतियोगित्वे तेन विनानुपपद्यमानत्वे तत्स मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वे तदुपपा
128 दकत्वं तथाचानुपपद्यमानो ऽर्थो दिवाभोजनाभाव ॥ विशिष्टस्य पीनत्वं तत्संपादनस्य तदुप दिवाऽभुं॰ती
पादकस्य रात्रिभोजनरूपपदार्थान्तरस्य ज्ञानं तदेवार्थापत्तिरूपप्रमारूपं तत्करणं तु अनुपपद्य नत्वस्य रात्रि
मानार्थज्ञानं नरूपानुपपत्तिः लक्षणं लक्षयोजयति तथाहीति दृष्टे प्रत्यक्षतो ज्ञाते श्रुते शाब्द भोजनाभावे पपा॰
तानुकं॰ ज्ञाते इत्यर्थः एतेनानुपपद्यमानार्थदर्शनमुक्तं तज्जन्यमुपपादककल्पनमाह रात्रिभोजनमि
ति तथाविधपीनत्वरूपार्थस्यानुपपद्यमानतां दर्शयति दिवाभुञ्जानस्येति रात्रिभोजनमिति रा
त्रिभोजनाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगीत्यर्थः तादृशपीनत्वस्य रात्रिभोजनं विनानुपपद्यमान
त्वे रात्रिभोजनस्य तदुपपादकत्वं स्फुटमेवेति तत्रदर्शितं उपसंहरति अत इति कल्पनाया हेतोरित्य
र्थः प्रस्तुता नन्वेत्यर्थः प्रमाणं प्रमेत्यर्थः अन्यथानुपपत्तेरेवार्थापत्तिप्रमाकरणत्वादसंगतेः हेत्वेप २

124 ित्यर्थः एतेनेश्वरे प्रमाणं तदभावेपि सिद्धं विनेत्यादि वैदिकवाक्यजन्यो बोधो गुणजन्योऽन्यः प्रमात्वा
त् प्रत्यक्षप्रमावत् शाब्दप्रमायां गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं इत्थं चातीन्द्रियविषयकशाब्दप्रवि
त्यनुत्पत्तेर्गुणीभूतयथार्थज्ञानं सर्वस्यैव वक्तुः संभवतीति वेदवक्ता सर्वज्ञ ईश्वरः सिध्यतीति भा
वः तेभ्य इति इन्द्रियादिभ्योन्यत् घटपटादिकं न प्रमाणं न प्रमाणतया व्यवहार्यं प्रमाकरणत्वा
भावादिति शेषः ननु मीमांसकादिभिरंगीकृतं उक्तप्रमाणचतुष्टयातिरिक्तमपि प्रमाणमस्तीति सू
यते तदुक्तं प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः अनुमानं च तच्चाहुः केचिच्छब्दं च ते अपि च
न्यायैकदेशिनोप्येवं उपमानं च केचन अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः अभावषष्ठा ऽनुपलब्धि
ऽन्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः तथा च सर्वप
दार्थतत्त्वं न चतुष्कमेवेति ह्यर्थापत्तिसंभवाभावादेः प्रमाण... प्यादिति तत्राह प्रमाणस्येति सतः संख्या
भेदमात्रेण विद्यमानस्यापि अत्रैव एषु चतुर्षु प्रमाणेष्वेव यथायोगमन्तर्भावात् एवेत्यादिरित्यर्थः

गौ॰ वृ॰ वादिसिद्धस्यैव साध्यसाधकत्वादित्याशि दूषणं परास्तं तत्सुरूपीयप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमेव रात्रिभोजनस्यासिद्ध
२२ मित्यभिप्रायेण समाधत्ते रात्रिभोजनस्यानुमानेति अनुमानप्रयोगमाह अयमिति दिनमात्रभोजिनि पीने
130 व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यंतं दिनभोजनाभाववैशिष्ट्यपदं अहोरात्राभोजिनि कृशे व्यभिचारवारणाय
ﾛ२ विशेष्यं योगरोगाद्यजन्यपीनत्वपरं तेन नाहोरात्राभोजिनो योगिरोगिणोर्व्यभिचारः पीनत्वे स्थौल्ये
शरीरावयवोपचयरूपं हेतोर्व्यतिरेकव्याप्त्यावुदाहरणमाह यत्त्विति नचायमिति नायं दिनभो
जनाभावविशिष्टपीनत्वाभाववानित्यर्थः तस्मादिति तथा रात्रिभोजनवानित्यर्थः अर्थापत्तिरिति अर्थाप
त्तिकेति शेषः अनुपलब्धेरतिरिक्तप्रमाणतां शंकते नन्वभावेति अभावत्वं प्रतियोग्युपलंभाभावत्वमित्य
र्थः अनुपलब्धेरभावग्राहकतामयं कथित्सिद्धेति दर्शयति तथाहीत्यादिना घटानुपलब्धेरिति ननु घटाभा
वबुद्धौ घटोपलब्धेरेव हेतुता अभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेद
कप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् घटत्वप्रकारकज्ञानाभावे घटो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा
नुपपत्तेश्च एवं प्राचीनमते अत्यंताभावबुद्धिं प्रति प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वे प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति नियम १०

त्यायात्साह रात्रिभोजनस्येति तत्पुरुषवर्तित्वे सति तत्पुरुषीयतदानींतनप्रत्यक्षाद्यविषयविषय
131 कत्वात्तत्पुरुषीयप्रत्यक्षादिविषयकसंस्कारवदिति हेतूदाहरणे बोध्ये रात्रिभोजनविषयकेश्वरप्रत्यक्षे
ष्वव्यभिचारवारणाय सत्यंतं ईश्वरप्रत्यक्षयोगिप्रत्यक्षसन्निहितपुरुषांतरप्रत्यक्षादिविषयरात्रिभो
जनविषयत्वादसिद्धिवारणाय तत्पुरुषीयेति तत्पुरुषीयकालांतरीयस्मारणस्यलिङ्गजन्यप्रत्यक्षानुमित्या
दिविषयरात्रिभोजनविषयत्वात् तद्दोषइति तदानीं तनेति नाहं ज्ञापीनत्वादिप्रत्यक्षेव्यभिचारवारणा
यप्रत्यक्षेत्यादि एतस्यैव हेतोर्विशेष्यासिद्धिं परिहरति रात्रिभोजनस्येत्यादिना रात्रिभोजनस्य तत्पुरुषीय
तदानींतनप्रत्यक्षाद्यविषयत्वान्नाहं शुद्रप्रत्यक्षाद्यविषयविषयकत्वमर्थापत्तेर्नासिद्धमिति भावः रात्रिभोज
ने तदानीमिंद्रियसन्निकर्षाभावात् नप्रत्यक्षविषयता पीनत्वानुपपत्तेः सा निरूपाया रात्रिभोजनव्याप्यतया नीरूपतायाः
देवदत्तपक्षे अवृत्तित्वात् अनुमानविषयता शब्दाभावाद्देव न शाब्दबोधविषयता उपमितेः प्रसक्तिरे अर्था
व नास्तीति बोध्यं एतेनार्थापत्तेः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वे साध्ये रात्रिभोजनस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वं पक्षावृत्ति हे
तुः ईश्वरादिप्रत्यक्षसन्निहितनतत्पुरुषांतरप्रत्यक्षादिविषयत्वात् रात्रिभोजनेपीत्यसिद्धं हेतोरुभय

भा/

मौ.म्र. ति घटोपलंभाभावप्रमाणेनेत्यर्थः उभयपक्षादिसिद्धाभावप्रमाकरणताकस्योपलंभाभावस्यैवाभा
६७ वप्रमाकरणत्वेनेंद्रियाणां गौरवादिति भावः आलोकवत् केवलानुपलब्धिमात्रेणाभावग्रा
132 हकं अंधकारे घटानुपलंभेपि घटाभावप्रमापत्तेः किंतु योग्यानुपलब्धिः तथा योग्यत्वं च प्रति
योगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितोपलंभकत्वं उपलंभाभावस्य तादृशायोग्यानुपलब्धिस्तु इंद्रियाणां सहका
रिणी तेषामप्यभावग्रहे अन्वयव्यतिरेकसत्वादिति मनसि निधाय दूषयति नैतदिति अनुपलब्धे
र्योग्यतासंपत्तये प्रतियोग्युपलंभापादकं तर्कमाह यद्यत्रेति नन्विंद्रियाणामधिकरणग्रहे अन्वयव्यति
रेकस्य चरितार्थत्वान्नाभावग्राहकत्वं अभावग्रहे तु अनुपलब्धिरेव कारणं तथा चानुपलब्ध्या घ
टाभावग्रहे सति तथैव प्रत्यासत्त्या घटाभाववद्भूतलमिति चाक्षुषोपनीतभानमस्तु यथा घ्राणेनांध
गृहे नरं सुरभि चंदनमिति चाक्षुषमुपनीतभानं एवं सत्यभावेन सह अतिरिक्तसन्निकर्षाभावेपि नष्टेति
त्यभिप्रायेणाशंकते नन्विंद्रियाणीति संबद्धस्यैवेत्यनेन सह संबंधवतो अर्थस्य विषयस्य ग्राहकाणि प्रत्य ॥
क्षजनकानीत्यर्थः अनुमानं प्रमाणमाह इंद्रियाणीत्यादिना स्वनिरूपितविषयनिष्ठसंयोगा

133 यात् तत्कथमुक्तं घटानुपलब्ध्या घटाभावो निश्चीयत इति चेत्सत्यं किं तु घटवद्भूतलमिति ज्ञानसत्त्वे घटा
भाववद्भूतलमिति निश्चयानुपपत्तेः भूतलत्वावच्छिन्नधर्मिताकदोषविशेषाजन्यलौकिकसन्निकर्ष
जन्यघटाभाववत्त्वानिश्चयं प्रति तादृशधर्मिताकदोषविशेषाजन्यलौकिकसन्निकर्षजन्यघटव
त्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वात् तादृशघटोपलंभाभावस्य तादृशघटाभावबुद्धिं प्रति हेतुत्वमित्यभि
प्रायवता तयोः प्रतियोगितानाद्दिहेतुतायां धर्मितावच्छेदकविशेष्यत्वमिति नियमाभावात् के
प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वे प्रमाणाभावात् भावे वा तादृशारूपेणैव तथात्वात् अत्र तच्छक्तित्वावच्छि
न्नधर्मिताकस्य दोषविशेषजन्यस्य तज्जातींद्रियजन्यबाधाभावकाले लौकिकसन्निकर्षजन्यस्य ध्वंसाद्यभावो बाधः
आहार्यरूपस्य च घटाभावादिनिश्चयस्य च तादृशघटवत्तादिनिश्चयकालेपि दर्शनात् प्रति
बध्यतावच्छेदके तावद्विशेषणानीत्यलं बालकदुरूहेन वस्तुना अनुपलब्धिरिति अत्र सराग्रे
विग्रहाः स्यादावि वजनः विरोधिलक्षणया उपलब्धिविरोधी उपलब्ध्यभावो अनुपलब्धिरित्यर्थः
ननु उपलब्धेरभावो नुपलब्धिरित्यव्ययीभावसमासः तथा सत्यव्ययत्वापत्तेः अभावप्रमाणेने

एकत्वे सति ४

गौ॰ टी॰ ६८ बाधाभावाद् एकत्वमुपपादयति न चेंद्रियाभावयोरित्यादिना संबंधौ संबंधलक्षणाक्रांतावित्यर्थः न तावित्ति
तयोर्भावमात्रधर्मत्वादिति भावः संबंधो न भवतीति संबंधलक्षणानाक्रांतत्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति
134 भिन्नो भवति उभयाश्रितस्यास्य भावे कश्चिदिति उभयाश्रितैकः भिन्नस्तस्यासंभवेति तथा तथात्वाभावा
दित्यर्थः नन्वत्र संबंधिभिन्नत्वे सति [illegible] संबंधिद्वयाश्रितत्वमिति संबंधलक्षणं सिद्धं तत्र विशेषणद्व
योपादानं किमर्थमुभयाश्रितो सौ तदुभयभिन्नो भवत्येव अभेदे आश्रयाश्रयिभावासंभवात् एवमेको
पि भवति अनेकत्वे एकस्याप्युभयाश्रितत्वाभावादिति चेत् उच्यते कपालद्वयाश्रितस्यैकस्य घट
स्य कपालद्वयसंबंधतावारणाय संबंधिभिन्नत्वे सति अत्र संबंधिपदं संयोगरूपसंबंधाभावपरताद सति ५
त्म्यपरं तेन द्रव्यभिन्नत्वे सतीत्यर्थः एवमुभयकर्मजसंयोगस्थले मल्लद्वयाश्रितसंयोगस्य कर्मद्वयस्य मल्ल
द्व[illegible]यसंबंधतावारणाय एकत्वे सतीति घटरूपस्य घटपटसंबंधतावारणाय विशेष्यं अत्र संबंधि
द्वयाश्रितत्वं उभयत्वपर्याप्त्यधिकरणीभूतसंबंधिपर्याप्तमित्येकत्वं एतद्दोषाभावे चैकत्व इति विशे
षणं एवमपि द्वित्वविशिष्टघटत्वादावतिव्याप्तिः संख्यादिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयं एकत्वपदस्य कादिवा । १२

135 द्रियं च सन्निकर्षान्यतमजन्यत्वजन्यप्रत्यक्षसामान्यकानीतिसाध्यार्थः एतेनाभावेपींद्रियस्यविशे
षणतारूपव्याप्तिसत्त्वात् नैयायिकमतेसिद्धसाधनं इंद्रियविषयत्वावच्छेदेनेंद्रियस्यग्राह्यकारित्व
विवक्षायामभावस्येंद्रियविषयत्वेसिद्ध्यसिद्धिव्याघातइतिदूषणमपास्तं छिद्रकारणेवास्यादौव्यभि
चारवारणायहेतौज्ञानपदं प्रत्यक्षपदं तेननानुमित्यादिकरणेव्यभिचारः असिद्धिवारणायविशेष्यं
व्यापारवत्करणपदं आत्ममनोयोगादौव्यभिचारवारणायव्यापारवदिति आलोकवदिति आ
लोकस्यापिसंयोगद्वाराप्रत्यक्षहेतुत्वात् आत्ममनोयोगः शरीरमनोयोगद्वाराप्रत्यक्षहेतुः शरी
रात्मादौव्यभिचारवारणाय यद्वेति अत्रसाध्यंपूर्ववत् इंद्रियत्वादित्येवहेतुः चक्षुर्विवक्षितेंद्रि
यत्वादितिपाठो नाकारः मनसोपिसाध्यवत्वेनव्यभिचाराभावात् दृष्टांतसन्निकर्षत्वसाध्यवत्त्वं
दर्शयति त्वगादीनामिति उभयवादीति नतुत्वगिंद्रियेणस्पर्शाद्यभावस्य नैयायिकमतेग्रहणात्
तादृशसन्निकर्षजन्यत्वजन्यप्रत्यक्षसामान्यकत्वरूपसाध्याभावात् कथमुक्तमुभयवादिसिद्ध
त्वमितिचेत् भावप्रत्यक्षमादायपक्ष्याप्तं अभावप्रत्यक्षत्वोपेक्षसाध्यांशत्वस्यतः इंद्रियसामान्यस्ये
का

नाश्री१

मौ.श्री कारेव ध्वंसस्य समवायिकारणेनाश्यत्वे घटोत्मज्जनादिप्रसंगात् अतिरिक्तपदार्थान्तरकल्पने गौरवात्
६२ अभावत्वस्वरूपे भावाभावी पविशेषणतेति भावः तदेव दर्शयति तस्मादिति अतिरिक्ताव शेषलक्षणा
भावादित्यर्थः स्वीयप्रकारबुद्धिजनकत्वं तत्त्वविशिष्टबुद्धिजनकत्वं तद्रूपं प्रपदभावस्य स्वरूपं तदेव वि
136 शेषणत्वमित्यर्थः घटाभाववद्भूतलमित्यादौ तत्त्वविशिष्टबुद्धिजनकत्वमेव घटाभावस्य विशेषण
त्वेनातिरिक्तमिति भावः ननु मास्तु भूतले न सहभावस्य विशेषणतासंबंधः अतिरिक्तत्वाभावात् व्याप्यव्या
पकभाव तस्य तु संबंधो विद्यते एव भूतले व्यापकत्वादभावस्येत्यत आह एवं व्याप्यव्यापकत्वेति अत्या
(१) इति स्वरूपमेकमेतां दर्शयति स्वेति स्वव्यापकं तेन प्रतिवद्धबुद्धिः विशिष्टबुद्धिः अनिर्व्यापकं इति
बुद्धिरिति यावत् तथा चात्मादीनां व्यापकत्वे विशिष्टबुद्धिजनकत्वरूपं यत्स्वरूपं तदेव व्या
पकत्वमित्यर्थः ननु ताहृशविशिष्टबुद्ध्यादिजनकत्वमेव व्यापकत्वादिकमुक्तं तथा च जन
कत्वस्य जनकातिरिक्तत्वेन व्यापकत्वादिरप्यतिरिक्तत्वमायातमेवेत्यत आह कारणत्वमपीति १२
तत्वादीनां कारणत्वमपि कार्यानुकूलतान्वयव्यतिरेकि स्वरूपं कारणस्य स्वरूपमेव नातिरि
तेरे

137 द्विभिन्नत्वमर्थः वस्तुतस्तु विशिष्टप्रतीतिनियामकत्वं संबंधत्वं संयोगाद्यन्यतमत्वं वा संबंधत्वमिति
निर्वचनीयं संबंधिभ्यामिति स्वाश्रयीभूतद्रव्याभ्यामित्यर्थः संयोगसंबंधलक्षणं दर्शयित्वा विशेषणवि
शेष्यभावेश्वर्वैक्तिसंबंधत्वाभावं संबंधलक्षणाभावेन दूषयति नचेति तयेति संबंधलक्षणाक्रांतः इत्यर्थः
संबंधलक्षणस्य लक्षणमेवात्र नास्ति न भिन्नत्वं नाप्युभयाश्रितत्वं नवा एकत्वमिति तत्र भिन्नत्वाभावं
प्रथमतो दर्शयति दंडपुरुषयोरिति विशेषणविशेष्यभावो विशेषणत्वविशेष्यत्वे ताभ्यां दंडपुरुषा
भ्यामित्यर्थः अभेदमेव दर्शयति नहीति अर्थांतर इति दंडपुरुषसंयोगवद्भिन्नपदार्थो नहीत्यर्थः स्व
रूपमेवेति व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं विषयता विशेषो वा विशेषणत्वं विशेषणत्वरूपान्नातिरिक्तमित्य
र्थः एवं वैशिष्ट्यानुयोगित्वं विषयता विशेषो वा विशेष्यत्वं विशेष्यान्नातिरिक्तमित्यपि बोध्यं प्रकृ
ते योजयति अभावस्यापि विशेषणत्वादिति भूतले घटाभाव इत्यादिस्थाने अभावस्य विशेष्यत्वेपि भूत
लाभावयोर्विशेषणतैव संबंध इति भावः अभावे वृत्तिविशेषणत्वस्याभावातिरिक्तपदार्थत्वेनासंभ
वेतीत्याह नचाभाव इति द्रव्यादीति समवायाभावादेवाभावे द्रव्यादिपंचानामसंभवा[illegible] समवायस्थै

गो.रा. संबंधत्वलक्षणस्यैभयाश्रितत्वभागोऽपि विशेषणतायां नास्तीति दर्शयति नाप्युभयेति विशेषणवि
५ 138 शेष्यभावस्यैकत्वेनोभयाश्रितमपि स्यात् तदेव नास्तीति दर्शयितुम् संबंधत्वलक्षणांतर्गतैकत्वमप्य
त्र नास्तीति दर्शयति नाप्येकमिति यथा घटपटयोर्भावो घटपटत्वमित्यत्र घटत्वपटत्वरूपधर्मद्वयप्र
तीतिस्तद्वदत्रापीति भावः विशेषणविशेष्यभावयोः संबंधवैधर्म्यमुपसंहरति द्वावेतावित्ति एकश्चेति
चकारोऽनुक्तसमुच्चये तेनैतौ संबंधाभिन्नौ उभयानाश्रितौ संबंधिभिन्नो भयाश्रितसंबंध इत्यपि बो
ध्यं अतो विशेष्यविशेषणभावस्य संबंधत्वाभावमुपसंहरति तस्मादिति संबंधलक्षणायोगादित्यर्थः
व्यापकत्वादीनामपि तथात्वमुपसंहरति एवमिति न संबंधा इति विभक्तिपरिणामेनान्वयः ननु तर्हि
प्रामाणिकानां तत्र संबंधव्यवहारः कुत इति चेद्गौणवृत्तेरित्याह संबंधशब्देति गुणयोगमाह
उभयेति उभयनिरूपणीयत्वेन विशेष्यविशेषणादिरूपोभयविषयकज्ञानविषयत्वेन साधर्म्येण ५
मुख्यलक्षयोः सामान्यधर्मेणेत्यर्थः यथा दंडनिष्ठपुरुषसंयोगस्य दंडपुरुषोभयनिरूप्यत्वं तथा दं

139 क्रमित्यर्थः ॥ इदं च कारणत्वलक्षणं प्रागेव व्याख्यातं नन्वभावसंबंधत्वे नाभिमतस्य विशेष्यविशे
षणभावस्य संबंधत्वलक्षणरहितत्वस्थापनाय स्वाश्रयाभिन्नत्वं दर्शयितुमुचितं व्यापकत्व
कारणत्वादीनामतिरिक्तताखंडनं कुत्रोपयुक्तमित्यपेक्षायामाह अभावस्यापीति अभावत्वेना
भावस्य भूतलव्यापकतया व्याप्यव्यापकभावस्यातिरिक्तत्वे स एव भूतलाभावयोः संबंधः स्यात् तथा व्या
पकताविशिष्टबुद्धिजनकत्वस्यैव व्यापकत्वरूपतया जनकत्वस्यातिरिक्तत्वे व्यापकत्वस्यापि तत्त्वाप
त्तेस्तदतिरिक्तताखंडनमिति पूर्वोस्मद्दर्शितफक्किकाभावार्थ एवानेन प्रकटीकृत इति बो[ध्यं] नन्वेवं
व्यापकतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया वा भावत्वादेः सामान्यस्य तेषां संबंधस्य समवायस्य
याभावे स्वीकारेण वा भावैकस्य विलक्षणपदार्थस्य सत्तादिरूपवैलक्षण्यविरोधः स्यात् अत आह नत्वभाव इति अभावे
पदार्थांतरस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात् अभावत्वादिकं तु न सामान्यं किं तु तदभावत्वरूपं व्यापकत्वा
दिवदिति भावः संबंधिभिन्नत्वरूपलक्षणं त्वस्य च कृते अभावं व्यवस्थापि[त]मुपसंहरति तदेवमिति

गौ॰म॰ णतादिविषयकः प्रकारो वर्तेतीत्यनुवर्तते सिद्धान्तलक्षणेनास्वरसस्सूचनम् तथाहि अत्रसाध्यस्याभावगर्भत्वे विनापि
७१ नत्ववृत्तिः आप्तमेवप्रकाशयतीत्यत्र आप्तपदेनलौकिकालौकिकसाधारणनवविधसन्निकर्षविशिष्टस्यै
140 वाभिधानात् अभावस्यापि संयुक्तविशेषणतादिनेन्द्रियसंबद्धत्वात् नच विशेषणत्वस्य संबंधलक्षणाक्रांत
त्वाभावात्संबंधत्वंनास्तीत्युक्तमेवकाव्यम् तादृशमेवसंबंधलक्षणं कर्तव्यमित्यत्रराजाज्ञाद्यभावात्
किंतु विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं संबंधत्वमिति [illegible]वधत्वात् किंच घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीते
र्भूतलत्वाभावसंबंधविषयत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वात् तादृशासंबंधेन भूतलत्वाभावसंबंधलक्षणसत्वे सं
बंधत्वलक्षणस्यैवाव्याप्तिः स्वबके[illegible] नतु तत्र संबंधत्वाभावबोधकं प्रमितिभावः के वितु भवेत्त्वेवा त्वे
तदेवसंबंधलक्षणेन तथापि नक्षतिः विशेषणविशेष्यभावस्यातिरिक्तस्यैवाभ्युपगमादिति वदन्ति
अतएव विशेषणतायाः संबंधत्वपक्षमात्रमाश्रित्याह असंबद्धाभावेति अतिप्रसंगेति घटादिसंबंधा
वाभावेणगृहीते तदासर्वस्याभावग्रहः प्रमारूपप्रतिभूतलेघटत्वाभाववद्ग्रहः स्वबद्धत्वाभावग्रहोपि
प्रमास्यादित्यादिरूपः स्पष्टः विशेषणतयैवेति विशेषणताख्यसंबंधेन संबद्धस्यैवाभावस्यग्रहणमि ॰१५

१५। उनिष्ठविशेषणत्वस्यापीति भावः अभावस्येन्द्रियाग्राह्यत्वं पूर्वोक्तमुपसंहरति तथा चेति सप्तमि
ति भूतले घटाभावं पश्यामीति सार्वलौकिकाबाधितानुभवप्रतीतेरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुवि
धानात् अनुपलब्धेस्तु लब्धत्वेपि चक्षुर्निष्ठापित्वपीतिमाद्रि रूपदोषवशात् पीतः शंख इति भ्रमवत् भू
तले घटाभाववान् शंख इत्यादि भ्रमदर्शनात् च अभावग्रहस्येन्द्रियजन्यत्वे अवधृते भवदुक्तव्याप्तौ
हेतौ व्यभिचारवारणाय साध्ये तादृशसन्निकर्षजन्यत्वजन्यप्रत्यक्षे त्वत्र स्वजन्याभावप्रत्यक्षसामा
न्यकालीनत्वं साध्यं वक्तव्यमिति भावार्थः भावावच्छिन्नत्वादिति भावघटितसाध्यनिरूपित
त्वादित्यर्थः भावघटितं साध्यमेव दर्शयति भावमिति भावं प्रकाशयत्प्रत्यक्षं कुर्वदिन्द्रियं
प्राप्तमेव तादृशसंनिकर्षविशिष्टमेव भावं प्रत्यक्षविषयीकरोतीति नासन्निकृष्टं भावमित्यर्थः ते
न स्वजन्यभावप्रत्यक्षसामान्ये तादृशसन्निकर्षजन्यत्वलाभात् भावगर्भसाध्यता अभावप्रत्यक्षेत्व
यं नियमो नास्तीत्याह नत्वभावमपीति प्राप्तमेव प्रकाशयतीति पूर्वेणान्वयः तर्हि किमभावं न प्र
काशयत्येवेत्यत आह अभावमिति विशेषणविशेष्यभावमुखेन तदाहिनेत्यर्थः आदिपदात् संबद्धविशेष

गौ॰ टी॰ पकत्वावच्छिन्नजनत्वप्रकारकत्वादिकं अवधार्य्य यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वादिना सर्वावधृतप्रामाण्यक
७२ ज्ञानसजातीयत्वहेतुना वाऽनुमीयेत्यर्थः कश्चिदिति अभ्यासदशापन्नज्ञानवानित्यर्थः अभ्यासद
142 शापन्नत्वं वृगृहीतप्रामाण्यकज्ञानान्तरतुल्यत्वं प्रवृत्तिं प्रति प्रामाण्यावधारणस्यैव हेतुताभ्युपगमनिरा
सायाह कश्चिदिति अनभ्यासदशापन्नज्ञानकः इत्यर्थः तत्वं वागृहीतसजातीयज्ञानान्तरप्रामाण्यक
त्वम् संदेहादिति इदं ज्ञानं प्रमा न वा इति संदेहोदित्यर्थः अत्र चावधौ पंचमी प्रामाण्यसंदेहोत्तरकाले
प्रवृत्तेः इति यावत् प्रामाण्यसंदेहस्य प्रवृत्तिहेतुताया अभ्युपगमात् प्रतिलम्भे संवादे प्रमाणान्तरगृही
तार्थस्य प्रमाणान्तरेण ग्रहणं संवादः चाक्षुषादिविषयीकृतस्य जलादेः स्पार्शनादिविषयत्वे सतीत्यर्थः
अवधारयतीति यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना अनुमिनोतीत्यर्थः इदमुपलक्षणं जलाद्यनुपलम्भे वा
प्रामाण्यमप्यवधारयतीति बोध्यं वस्तुगतिरिति नैयायिकमतः इति शेषः एतेन प्रवृत्तिं प्रति प्रामाण्यनिश्चय
स्य हेतुतायां मीमांसकैरभ्युपगतायां व्यभिचारो दर्शितः न च प्रामाण्यनिश्चयस्य निष्कंपप्रवृत्तित्वं कार्य्यतावच्छे
दकं प्रामाण्यसंदेहे सति सकंपप्रवृत्तिरेव जायते तस्मात्प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुतायां कथ १६

143 त्तिकुतोऽसंबद्धाभावग्रह इति भावः त्वयाप्येवं रूपविशेषणतायाः संबंधत्वं स्वीकर्तव्यं अन्यथाङ्कविद्वे
टाभावस्य प्रमाङ्कविद्भ्रम इत्यस्यानुपपत्तेरित्याह समस्त्येति ननु किमित्यत आह यत्रोभयोरिति अत्र वि
शेषणत्वस्य संबंधत्वानंगीकारे समो दोषः अभावप्रमा भ्रमभ्रमव्यवस्थानुपपत्तिरूपः तथा च तस्य तथा
त्वांगीकारे परिहारोपि समानो बोध्यः न पर्य्यनुयोक्तव्यः इदं त्वया किमर्थमुक्तमिति न प्रष्टव्यमित्यर्थः
तस्मादभावप्रत्यक्षेपि न्रूह्यानामेवेंद्रियाणां करणता न तु प्रमाणांतरकल्पनं गौरवादिति भावः एवं
संभवस्यापि न प्रमाणांतरत्वम् तथाहि सहस्रवानित्युक्ते पञ्चशतवत्ताज्ञानं भवति तत्सहस्रत्वज्ञानत्वाप्य
तयानुमितिरूपमित्यनुमानेंतर्भावः तथा वटे यक्ष इत्यादिरूपैतिह्यस्यानिर्दिष्टवक्तृकप्रवादपरंप
रारूपस्य यथार्थत्वेन शब्दप्रमाणमध्येंतर्भावः अन्यथात्वप्रमाणमेवेति बोध्यं प्रमाणप्रसंगात्प्रामाण्य
स्य परतोग्राह्यत्वव्यवस्थापयिष्यन् दुरूहतया शिष्यावधानाय तन्निरूपणं प्रतिजानीते इदमिति
वेदप्रमाणं प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यत्वमित्यर्थः निरूप्यते परपक्षनिराकरणपूर्वकं प्रतिपाद्यते नैयायिकम
तमवलंब्य विचारांगभूतविषये दर्शनं करोति जलादीति तस्येति जलादिज्ञानस्य प्रामाण्यं जलत्ववद्विशे

गो. श्री. माण्यज्ञानमात्रमुक्तेजनकम् अप्रामाण्यनिश्चयसत्त्वे इदं ज्ञानं प्रमाणं नवेति तत्राप्रामाण्यसंदेहेपि प्रवृत्तिद
७३ र्शनात् तथा चाप्रामाण्यनिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानमिदं ज्ञानं अप्रामाण्यवत् अप्रामाण्यप्रकारकमित्या
144 कारकम् नच पूर्वोपदर्शितप्रामाण्यज्ञाना प्रामाण्यनिश्चयापेक्षया अल्पत्वेति नैयायिकानामाशयः
अत्र प्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिमात्रं प्रति हेतुतानं ज्ञाननिश्चयस्यैव तज्ज्ञाने प्रामाण्यनिश्च
यरूपत्वात् अवदुक्तसंशयस्थलेपि अवश्यं प्रामाण्यनिश्चयसत्त्वे अन्यथा ज्ञानस्याज्ञाने ज्ञानधर्मि
कसंशयानुपपत्तेरिति वादिनां मीमांसकानां मतमुत्थापयति अत्र कश्चिदिति कश्चिदित्येकवच
नं तु प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुतावादित्वेन अन्येषामपि मीमांसकानामेकाभिप्रायकं अनुपा
देयमेव वचनतया अनादरसूचनार्थं वा बोध्यं अत्र च जलादिविषयकज्ञानप्रामाण्यस्याश्रयविष
यकप्रथमज्ञाना विषयो न वेति संदेहे परतो विप्रतिपत्तिर्बोध्या ज्ञानत्वादौ भावकोटिप्रसिद्धिः प्रथमत्वं
च स्वाश्रयविषयज्ञानध्वंसासमानकालोत्पत्तिकत्वम् प्रागेवेत्येवकारो भिन्नक्रमः प्राक् प्रामाण्य
मवधार्यैवेत्यर्थः ननूक्त एव प्रामाण्यसंदेहोत्तरकालीनप्रवृत्तिस्थले तन्निश्चयस्य व्यभिचार इ ७

सफल ५

145 भिचार इति वाच्यम् यत्राप्रामाण्यस्य प्रामाण्यस्य वाज्ञानं नास्ति केवलं जलादिविषयकं ज्ञानं तत्रापि प्र
वृत्तिदर्शनात् तथा च जलादिज्ञाने सलिलं इदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञाने सत्वे प्रवृत्त्यदर्शनात्तत्संश
ये सत्यपि प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तित्वस्य प्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते तदभावस्याप्रामा
ण्यसंदेहकाले प्रामाण्यनिश्चयकाले प्रामाण्याप्रामाण्यज्ञानाभावकाले प्रवृत्तिहेतुः प्रामाण्यनिश्च
यकाले अप्रामाण्यज्ञानाभावान्निष्कंपप्रवृत्तिः संशयकाले प्रामाण्यनिश्चयाभावात्सकं
पप्रवृत्तिः वस्तुतस्तु सकंपत्वनिष्कंपत्वे फलसंदेहकालीनप्रवृत्तित्वावृत्तित्वरूपे फलसंदेहसामग्री
तदभावाधीनत्वादर्थसमाजग्रस्ते अपि च प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुत्वे तत्रापि प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुत्वे
अनवस्थापत्त्या अप्रामाण्यनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकता वाच्या प्रामाण्यं च तद्वति तत्प्रकारकत्वं
प्रामाण्यज्ञानस्याप्रामाण्यं प्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वं तस्य निश्चयः प्रामाण्याभाव
वति प्रामाण्यप्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वे सति प्रामाण्याभाववति प्रामाण्यप्रकारकत्वेप्र
कारकतानरूपः प्रतिबंधकस्तदभावः कारणमिति गौरवम् अस्मन्मते त्वप्रामाण्यनिश्चये प्रा

गौ.श. चैर्नोर्घोपस्थापितेनाग्रहणात्तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति संक्षेपः ननु यदि स्वज्ञानविषयकानुमित्यादितः प्रामाण्यग्रहे
२४ पि स्वतस्त्वं तदा नैयायिकमतेप्येतदविरुद्धं इदं ज्ञानं प्रमेत्यादि ज्ञानमतसिद्धप्रामाण्यग्राहकानुमित्यादेरपि तद्
146 ज्ञानविषयकत्वादित्यत आह अस्यार्थ इति अत्र येन सम्बन्धेन तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकभिन्नेनेति विशेषणं दे
यं तेनेदं ज्ञानमप्रमेति तु ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकस्य तज्ज्ञानग्राहकस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेपि न क्षतिः
एवं ज्ञानभिन्नस्य विषयविशिष्टमिति विशेषणं देयं तेन ज्ञानं प्रमेयमिति शाब्दबोधस्य ज्ञानत्वेन रूपे
ण तज्ज्ञानग्राहकस्य तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेपि न क्षतिः अत्रैव कारणं येन व्याप्यव्यापकभावो वगम्य
ते तथा च तज्ज्ञानाप्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वे सति विषयविशिष्टतज्ज्ञानग्राहकत्वं व्याप्यं तज्ज्ञानप्रामा
ण्यग्राहकत्वं व्यापकमित्यर्थः ईदृशं च स्वतस्त्वं मीमांसकमत एव तादृशज्ञानविषयकज्ञानमात्रस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वात् नैयायिकमते तु नास्ति तादृशस्याप्यनुव्यवसायरूपस्य परामर्शाद्यभावेन प्रा
माण्यग्राहकत्वात् तदेव दर्शयति नास्त्विति नन्विदमसंगतं ज्ञानग्राहकान्यस्य प्रामाण्यग्राहकत्वं
केनाप्युपगम्यते येन प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यात् नैयायिकमतेपि प्रामाण्यग्राहकानुमित्यापन्नतया १८

वघटत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकमेव ज्ञानं ३

147 त्पत्तप्त्याह स्वत एवेति अत्र स्व ज्ञाप्यस्वस्वकीयोभयपरत्वं तेन स्वस्मात् स्वकीयाच्च ज्ञानप्रामाण्यनिश्चया
दित्यर्थः अत्र स्वस्मादिति प्रामाण्याश्रयीभूतज्ञानेनैव स्वनिष्ठं प्रामाण्यं गृह्यत इति गुरुमतं तथा हि तन्मते स
ज्ञान र्वस्मिन्नेव ज्ञाने मितिर्मातामेयश्चेति त्रितयं विषयी भवति घटत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकं ज्ञानं हि उत्पद्यते
अत्र प्रामाण्यघटकीभूतघटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोः स्वानिष्ठयोः स्वप्रकाशात्मकेन स्वेनैव प्रामाण्यं नैव
गृहणान्न भवति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहणं अत्र च तद्विशेष्यकत्वे तत्प्रकारकत्वादिकं पूर्वमनुपस्थितमेव भा
सते विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुताया स्वीकारात् इति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनां प्रामाण्यग्र
हणस्य स्वतस्त्वं स्वकीयादित्यस्य स्वाश्रयविषयकज्ञानादित्यर्थः तच्च ज्ञानं मुरारिमिश्रमते अनुव्यव
सायरूपं यथायं घट इति ज्ञाने जाते मनसा घटत्वेन घटमहं जानामीति ज्ञानविषयकं ज्ञानं जन्यते तत्रश्चे
करीत्या प्रामाण्यघटकीभूतपदार्थोपस्थितेः स्वकीयेनानुव्यवसायेन ग्रहणात् प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं
भट्टानां मते स्वकीयार्थापत्तिरूपाद् अनुमितिरूपाद्वेत्यर्थः तथा हि तेषां मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वज्ञाततो
त्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनं तत्र ज्ञाने भासमानेनैव वस्तुमात्ररीत्या प्रामाण्यमपि भासत इति स्वकी

तो॰ ७५ द्ज्ञानाभावादित्यपि वेध्यम् यत्तु प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानाभावेपि कंपित्प्रवृत्तिरिति तदसिद्धम् तथाहि
प्र॰ प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुतया प्रवृत्तिपूर्वं प्रामाण्यज्ञानावश्यकत्वम् तच्च नैयायिकोक्तरीत्या न संभ
148 वति अभ्यासदशायां संभवेपि प्रथमम् अनभ्यासदशापन्नस्थले ऽसंभवात् तज्ज्ञानीयतामांतरे प्रामाण्य
ग्रहेण व्याप्तेरग्रहात् समर्थप्रवृत्तिजनकत्वलिंगिकानुमितेः प्रवृत्त्युत्तरकालत्वादिति प्रवृत्तिपूर्वं नि
यमतः प्रामाण्यज्ञानसिद्धये प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वमभ्युपगमः तत्र गुरुमते ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया ऽद
दतत्प्रामाण्यज्ञानमसिद्धम् इतरमतद्वये तु ज्ञानग्राहकमेव प्रवृत्तिस्वीकारात् ज्ञानग्राहके च प्रामाण्यग्राह
स्यावश्यकत्वात्प्रामाण्यग्रहं विनापि प्रवृत्त्यसिद्धेः एतावता सामान्यतो मीमांसकमतत्रयसिद्धं प्रामा
ण्यग्रहस्य स्वतस्त्वं प्रदर्श्य परोक्षेपि सामान्यतो दूषयितुं प्रथमं भट्टमताभ्युपगतां ज्ञाततां दूषयितुं तन्मत
मुपन्यस्यति तस्मादिति यस्मात्प्रामाण्यनिश्चयं विना न प्रवृत्तिस्तस्मादित्यर्थः प्रवृत्तेः पूर्वमेव प्रा
माण्यमर्थापत्त्या गृह्यत एवेत्यन्वयः तन्मते ज्ञानस्यातींद्रियत्वात् ज्ञानजन्यज्ञातताऽन्यथानुपपत्त्या
ज्ञानविषयेणार्थापत्तिः प्रमाजन्यते साच प्रमाज्ञानं विषयीकुर्वती तद्गतं प्रामाण्यमपि विषयीकरो १८

149 तज्ज्ञानग्राहकत्वादिति चेन्नैवं ज्ञानग्राहकादित्यस्य प्राथमिकादिति विशेषणेन । न च तथाप्यसंगतिः
प्राथमिकभिन्नस्य नैयायिकाभ्युपगतस्यापि प्रामाण्यग्राहकस्य मीमांसकस्य मते तथात्वाभ्युप
गमात् अन्यथा व्याप्तिभंगापत्तेः तथा च तन्निषेधानौचित्यादिति वाच्यम् अन्यादित्यस्य अन्यदेवे
त्यर्थात् तथा च प्राथमिकज्ञानग्राहकान्यमात्रेण प्रामाण्याग्राहकमित्यर्थः प्राथमिकत्वं च स्वो
त्तौ नैयायिकमते तथात्वमिष्टं प्राथमिकेन ज्ञानेन कदापि प्रामाण्याग्रहादिति न कोप्यनुपपत्तिः
यथा ज्ञानधर्मस्य ज्ञानत्वस्य ज्ञानग्राहकज्ञानमात्रग्राह्यत्वं तथा प्रामाण्यस्येति दर्शयितुं ज्ञानधर्मस्येति विशेष
णं पर्यवसन्नम् स्वतस्त्वमुपसंहरति तेनेति प्राथमिकज्ञानग्राहकातिरिक्तमात्रानपेक्षत्वमित्यर्थः प्रा
थमिकज्ञानग्राह्यत्वमिति तु निष्कर्षः प्रामाण्यस्येत्यस्य यथाश्रुते प्रामाण्यग्रहस्येत्यर्थः ननु प्रवृत्तिहेतु
ज्ञानग्रहे सति तेन प्रामाण्यग्रहः न च सर्वत्र ज्ञानग्रहे प्रामाण्यमस्तीत्यत आह ज्ञानं चेति विपक्षे बाधक
तर्कमाह कथमिति ज्ञानग्रहाभावे ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाभावमुपपादयति अनधिगतेति धर्मिज्ञा
नस्य संशयहेतुत्वादिति भावः इदमुपलक्षणं अभ्यासदशापन्नस्थलेपि प्रामाण्यानुमितिरपि न स्यात्

दी० २६
श्रा

पेऽनुपमानत्वे सति तत्कालोपलम्भमानत्वात् तत्कालोत्पत्तिकसंयोगादिवद्वितिलात्यर्थम् घटादे
व्यभिचारवारणाय विशेषणदलम् गगनाकाशादेर्व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम् एवं जन्यता
सिद्धौ ज्ञानके कल्पनीयेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसः ज्ञानजन्यत्वं निश्चीयतेऽनिदर्शयति सचेति
अथवा ज्ञानेनाया अभूत्वा भाविकार्यत्वरूपकादाचित्कत्वरूपेणासहेतुकत्वानुमितावितरबा
धज्ञानहेतुकत्वेऽलाभः सुखादीनां ज्ञानतनाहेतुत्वे व्यभिचारात् ज्ञानतांप्रति यत्कारणमसाधा
रणं तस्यैव ज्ञानमितिसंज्ञेति मात्स्य यस्य सम्यावेतेनेत्सप्यकादाचित्कत्वेनेत्यर्थः तत्स्वबनायैवज्ञा
नेनातेऽपि ज्ञातिरस्यस्य सहेतुकेऽर्थः इतरबाधप्रदर्शनायाह सचेति ज्ञानमात्रं पूर्वमित्यनेन घटादि
रूपहेतुजन्यतामात्रायसिद्धसाधननिरासः यत्सत्वेपि यत्कादाचित्कं तत्तदन्यहेतुसाध्यमित्यभिप्रायः
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टेन ज्ञानेनेत्यर्थः यदन्वयव्यतिरेकविशिष्टं तदेव ज्ञानमुच्यतेऽत्यभिप्रा
यः ज्ञानस्यातीन्द्रियतयान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहासंभवात् अवधार्यतेऽपि इतरबाधसहकृतेनेश्वरो
क्तानुमानेन विषयीक्रियतेऽर्थः एवं क्रमेण ज्ञानजन्यत्वग्रहे तदन्यथानुपपत्त्या पर्यवसितविषयतां २०

150

15। नीत्यर्थः प्रस्तुतयाज्ञनितयेत्यर्थः गृहीतइति गृह्यमाणइत्यर्थः एकदेवोभयोर्विषयत्वेनातीतार्थानन्वयात्
अर्थापत्त्यैवेत्येवकारेणगृह्यतेइत्यनंतरंबोध्यः तेनभट्टमतेनैयायिकानुमितानुमितिगृहीत्वात्प्रामाण्य
स्यनदोषः ततःप्रामाण्यज्ञानाहित्यर्थः ज्ञानमात्रमितिमात्रपदेनप्रामाण्यव्यवच्छेदःगृह्यतेविषयीक्रि
यते अनुव्यवसायेनेतिशेषः ततः अनुव्यवसायानंतरम् फलप्रदर्शनेनेति समर्थप्रवृत्तिरूपफलजन
कज्ञानेनेत्यर्थः अवधार्यतइति अनुमीयते सर्वस्मिन्मीमांसकमतेदूषणीयेप्रथमतोभट्टाभिमतांज्ञातता
दूषयितुमाह ज्ञाततेति ज्ञातता नामकश्चिद्धर्मस्तस्याप्रामाणिकोभवेत्तदातदन्यथानुपपत्त्याज्ञानेगृह्यमाणे
तत्प्रामाण्यमपिगृह्यतेइतिवक्तुंशक्यतेतत्रैवप्रामाण्याभावइतिभावः सम्यक्पयाद्दूषयितुमेवपरमतंवि
विच्यदर्शयति स्वहंकिलेति ज्ञानेजातइति नचतन्मतेज्ञानस्यातींद्रियतयाऽस्मेवकथंनिश्चितमि
तिवाच्यं घटविषयकेछपायत्रघटज्ञानमनुमितंतद नंतरंज्ञाततापत्त्यक्षं तत्रैवज्ञाततांप्रतिज्ञानस्यहेतु
तागृहसंभवात् प्रतिसंधीयतइतिप्रत्यक्षविषयीक्रियतइत्यर्थः तस्यजन्यत्वंसाधयति तेनेति ज्ञानोत्पत्त्युत्तर
कालीनप्रतिसंधानविषयत्वेनेत्यर्थः तथाचज्ञाततायोधर्मोज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालोत्पत्तिकः तत्पूर्वकालानु
त्पत्तेः।

गो. त्र. ओपेणाह स्वभावादेवेति ज्ञाततोत्पत्तिपक्षे दोषमाह इतरथेति न चैतत्तथापि विषयत्वस्वरूपसंबंधस्याभा
७७ वात्कथं विषयत्वमिति वाच्यं तत्राप्यतीतानागतस्वरूपसंबंधसंभवात् मतेन पित्रादिना पुत्रादेः संबंधवत्
152 ज्ञाततापत्त्यधिकरणतयाद्दनुत्वेन संभवति श्चैवहूमित्वाभावात् ज्ञानस्वरूपत्वाद्वा विषयविषयीभावसंबं
धस्येति भावः ननु घटत्वादिधर्मनिष्ठैव ज्ञातता वा आस्वरूपत्वादिरूपपरंपरासंबंधेन तत्संबंधिनि ज्ञानविष
यत्वमिति नातीतादेर्ज्ञानविषयत्वक्षतिरित्यत आह किंचेति तत्रापि ज्ञाततायामपीत्यर्थः प्रसंग इति ज्ञातता
तरस्येति शेषः अस्तु को दोष इत्यत आह तथा चेति स्वभावादेवेति अनतिरिक्तमिति शेषः तेन स्वभावानति
रिक्तं विषयत्वस्वरूपात्मकमित्यर्थः ननु स्वरूपसंबंध इत्यत्र विषयस्वरूपमेव ज्ञानविषयत्वमित्युक्तौ ज्ञानोत्प
त्तेः पूर्वमपि ज्ञातो घट इति प्रतीत्यापत्तिः विषयस्य घटादेः सत्त्वात् अथ ज्ञानस्वरूपं तदा ज्ञानविषयो घट इति सद्व
योगानुपपत्तिः ज्ञानस्वरूपस्यैव विषयताध्यत्वात् ज्ञानस्यातीतदशायां ज्ञातो घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिश्च ज्ञानस्व
धा रूपसंबंधाभावात् तस्माद्विषयत्वमतिरिक्तं वाच्यं अतिरिक्तस्य नित्यत्वे विषयस्वरूपपक्षोक्तदोषाज्जन्यत्वे
वाच्ये तत्र चैकारणाकांक्षायामुपस्थितज्ञानस्यैव तथात्वमावश्यकमिति तदेवास्माभिर्ज्ञाततेत्यभिधीयत इति
तन्मतमभ्युपेत्य तथापि स्वतः प्रामाण्यग्रहो न संभवतीत्याह अस्तु वेति तन्मात्रेणेति अप्रमसाधारणज्ञान
मात्रजन्यज्ञातताया मात्रेणेत्यर्थः इत्थं च ज्ञाततान्यथानुपपत्त्या तदुपपादकं ज्ञानमात्रं कल्प्यते न प्रमेति भावः

153 ज्ञानस्य दुरूपपत्ति एवंचेति ज्ञानज्ञाततयोः कार्य्यकारणभावगर्भेऽस्तीत्यर्थः तत्रार्थापत्तिकारणीभूतामन्यथा
नुपपत्तिं दर्शयति ज्ञानजन्योसाविति घटत्वविशिष्टस्य ज्ञाततावत्त्वे घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानं वि
नानुपपन्नमिति ज्ञाताज्ञातादृशज्ञानविषयत्वं घटस्यार्थापत्त्याविषयीक्रियते तत्र च ज्ञाने प्रामाण्यघटकी
भूतपदार्थोपस्थितेः प्रामाण्यमपि विषयो भवतीति भावः भट्टमतमुपसंहरति तेनेति ज्ञाततयेति कारणं विना
नुपपद्यमानयेति शेषः इदमुपलक्षणम् घटो विशिष्टज्ञानविषयः विशिष्टज्ञाततावत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवम् य
था पटः इत्यनुमितिरपि बोध्या ज्ञातो घटः इत्यादिप्रतीतेर्ज्ञानविषयत्वमेव विषयः इति ज्ञाततायाः प्रमाणाभावइ
त्याह ज्ञानविषयत्वेति न केवलं प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातता सिद्ध्यति किंतु ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्त्यापि ज्ञा
तता सिद्ध्यतीत्याह नन्विति ज्ञातत्वेति अभेदेन विषयविषयिभावेनेत्यर्थः घटज्ञानयोरिति घटे विद्यमाने
पि घटज्ञानस्योत्पत्तिं विना ज्ञात इति नास्ति तयोरभेदे इति ननु विषयतया प्रत्यक्षजनकत्वमेव घटस्य तद्विष
यत्वमस्तीत्यत आह तदुत्पत्त्येति तस्मादुत्पत्त्येत्यर्थः ज्ञानविषयत्वान्यथानुपपत्तिरूपं ज्ञाततायाः प्रमाणं द
र्शयति तेनेदमिति अनुमीयते निश्चीयते अर्थापत्तिरूपत्वात् ज्ञानजनितं किंचिद्धर्माधारत्वं विना घटस्य ज्ञा
नविषयत्वमनुपपन्नमिति तादृशो धर्मो ज्ञातताऽरूपः कल्प्यते इति भावः विषयतास्वरूपसंबंधविशेषस्त्वि

विषय।

·रा· षयत्वापत्तेः तस्मादनुव्यवसायेनैव विशिष्टं ज्ञानमेव गृह्यते इति स्वीकरणीयम् एवं गुरुमते पि व्यवसायस्यैवानुव्यवसा
७८ यरूपत्वात्तेन दोषो तुल्यम् एवमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यसंशये व्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयात् तु व्यवसाय प्रामाण्यनिश्च
154 यासंभवमनुव्यवसायांतरं कल्प्यं तत्राप्य प्रामाण्यसंदिग्धानवस्था प्रसिद्धमेतत् तथा घटज्ञानस्य प्रामाण्ये तेनैव गृह्य घटज्ञानप्रा
माण्यज्ञानस्यापि प्रामाण्ये तेनैव घटज्ञानेनेत्येवं क्रमेणानंतकोटिप्रामाण्यानां घटज्ञानविषयत्वे विषयानंत्यं स्या
गुरुमते सर्वमीमांसकमते पि अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमा न वेति सर्वजनानुभवसिद्धसंशया
नुपपत्तेः संशयानुरोधेन ज्ञानरूपधर्मिज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानरूपधर्मिग्रहे च तत्प्रामाण्यस्यापि ग्रहात् को
टिनिश्चयसत्वेन संशयाभावात् प्रामाण्यनिश्चयस्य तु प्रवृत्त्यैकत्वं नास्तीति प्रागेव दर्शितं एतत्सर्वं मनसि कृत्वैवो
क्तम् ज्ञाने [illegible]मानस्य त्वत्स्वत एव ग्रहोचितो न पुनरनुमानेनेत्यलं बहुना तत्र प्रामाण्यानुमाने हेतोः समर्थप्र
वृत्तिजनकत्वस्य ज्ञाप[illegible]नाय समर्थां प्रवृत्तिं दर्शयति तुमाह जलज्ञानानंतरमिति फलवती फलप्रा
प्तिजननी अफलवती तद्भिन्नेत्यर्थः तत्र तयोर्मध्ये समर्थेति अन्यासमर्थत्वाभावः तथा समर्थप्रवृत्त्यजनने य
कृतासंबंधेन ज्ञानधर्मरूपयेति हेतुरयम् प्रामाण्यमित्यस्य विवरणं याथार्थ्यं यथार्थत्वमित्यर्थः अनुमानमेवाह
विवादेति आद्यमिकज्ञाने प्रामाण्यसाधने अन्वयदृष्टांताभावाद्व्यतिरेकव्याप्तिमुदाहरति यन्नेति न तु व्यतिरे
कव्याप्तिग्रहः एवं कथं भविष्यति साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकस्याप्यसिद्धेरिति चेन्नैवम् यत्रयत्र जलत्वाभाववद्विशे
ष्यकजलत्वप्रकारकत्वादिरूपमप्रामाण्यं तत्रतत्र समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे पक्षे व्यापका
भावस्य समर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्य सत्वात् व्याप्यस्याप्रामाण्यस्याभावरूपं प्रामाण्यं सिध्यतीति नाप्रसिद्धिः अत एव प्र २२

ननु ज्ञाततातविशेषेण प्रमितत्वरूपेण प्रमापि कल्पयितुं शक्यत एवेत्यत आह ज्ञातताविशेषणेनेति ननु ज्ञा
155 ततायां प्रमात्वान्यत्वरूपविशेषोपग्रहात्तस्य तदा हेतुज्ञानादेव साध्यसिद्धेरनुमितिस्यान्नैवः अन्यथा हेतोरेवाज्ञा
नादिति चेन्न ज्ञाततावत्प्रमितताया अखण्डपदार्थरूपत्वात् प्रमात्वेनेति प्रमाव्याप्येनेत्यर्थः कुत इति येनैव
रूपेण गृह्यते तेनैव तत्प्रामाण्यमपीत्येवं क्रमेण तज्ज्ञानग्राहकग्राह्यता प्रामाण्यस्य कुत इत्यर्थः ज्ञाततामात्रेण
ज्ञानमात्रज्ञानेऽपि प्रामाण्याग्रहात् गौ ज्ञानग्राहकत्वस्य प्रामाण्यग्राहकत्वव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः अथ प्रमि
ततान्यथानुपपत्त्या प्रमा कल्पनेऽप्येवमप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमित्युच्यते इति चेदप्रमिततान्यथानुपपत्त्याऽप्रमा
कल्प्यते इत्यप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वं स्यादिति शङ्कोत्तराभ्यामाह अथ केनचिदित्यादिना ज्ञानप्रामाण्य इति प्रमारू
पेण ज्ञानं गृह्यत इत्यर्थः एवमग्रेऽपि एवमिति केनचिज्ज्ञानग्राहकेण गृहीतत्वादित्यर्थः अप्रामाण्यमपीति ज्ञातता
न्यथानुपपत्त्या ज्ञानमात्रग्रहेऽपि कदाचित्प्रामाण्यस्याग्रहादिति भावः परत इत्यस्यार्थमाह ज्ञानेति ज्ञानमात्र
नः ग्राहकादित्यर्थः अन्यथा सर्वस्यैव प्रामाण्यग्रहस्य ज्ञानग्राहकत्वाविशिष्टत्वानुपपत्तेः इदं चास्मन्मतेऽप्यविरुद्ध
मिति दर्शयति ज्ञानेति प्रामाण्यविनेति शेषः तेन ज्ञानमात्रग्राहकादनुव्यवसायादन्येनानुमानेन प्रामाण्यं गृह्यते
इति प्रामाण्यग्रहस्य परतस्त्वमिति भावः एतेनानुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वप्रदर्शनेन नामिश्रमतगुरुमतयोर्दूष
णं हृदि स्थमिति बोध्यं तथाहि अनुव्यवसायो नाम ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षं तत्र घटादेर्व्यवसायोपस्थितत्वाज्ज्ञानमंशे क्रि
यते तत्र ज्ञाने विद्यमानस्यापि घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वरूपस्य प्रामाण्यस्य पूर्वमनुपस्थितेन ज्ञा
माने विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा ज्ञाने विद्यमानत्वात्प्रमेयत्वादेरखण्डधर्मस्यानुव्यवसायादि

गो.श. उभयसहचारस्यैव गृहीतत्वादित्यर्थः अभ्यासदशापन्नस्येति अत एवाभ्यासदशापन्नस्थले प्रवृत्तिः पूर्वप्रमा
०९ त्वं गृह्यते इति भवद्भिरपि स्वीक्रियते सर्वत्रानुमितिरूपः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं देशे गौरवहीनत्वात् अतस्त्वे
156 स्वत एव प्रामाण्यग्रह इति निरस्तम् तज्जातीयत्वेऽपि हेतुत्वसंभवात् उपसंहरति परत इति ननु प्रमाण
वत्तु प्रपञ्चनिरूपणे सर्वाहुल्यमवधृतं भवद्भिः किमिति संक्षेपेणैव निरूपितमित्यत आह वक्तव्यं ध्येयेति पु
ष्कलो नायोल्लेशः संक्षिप्तसारभूतमेतत् भागस्तु उक्तिरूपेण वे किमिति वर्णकं क्रियाविशेषणम् लोकोक्तिरेव
कथमित्यत आह बालेति उक्तं स्तोकोपकृतं रूपारोपयुक्तिकथने सारासारविवेकेन शेषं ग्रहणसाम
र्थ्यरहितस्याभ्युत्सन्नस्य कुत्रापि बोधो न स्यादिति भावः ननु तर्हि भवद्भिरेव किंचित्संक्षिप्तं कल्पितमि
ति तदध्ययनादिना कथं शास्त्रार्थबोधो भवेदित्यत आह यत्नाद्रूपेलिमिति क्रियाविशेषणं शास्त्रस्य
सारभूतमेव वर्णितमिति भावः ॥ ओमिति श्रीप्रमाणपरिच्छेदः ओं श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ओम् ॥
ओं संग्रहस्तु देशान्तरेण प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रमेयनिरूपणे क्रियमाणे शिष्याववोधनाय प्रतिज्ञानीते प्रमाणानीति तत्र प्र
मेयनिरूपणमात्रस्यैव प्रमाणाधीनत्वमिति बोधयितुं प्रमाणानीत्युक्तानीति प्रमाणकथनस्य पूर्वकालतावोधनम् तत्रापि
प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वमिति प्रमेयसामान्यलक्षणस्य स्फुटतया तदभिधाय तद्विशेषजिज्ञासायां प्रमेयविभाजक
त्वं दर्शयति आत्मेति प्रथमोद्दिष्टत्वादात्मानमादौ निरूपयति तत्रेति तेषु मध्ये इत्यर्थः ज्ञानत्वं नाम सामान्यवि
शेषस्त ज्ञानाधिकरणत्वमात्मसामान्यलक्षणम् लक्षणतावच्छेदकं चात्र बुद्ध्यादिमत्वे सति समवायेन बोध्यातेन विशिष्यत्वा

आत्मत्वेन ना

157 प्रथमं जललक्षणेऽप्रामाण्याभावः स्यात्कारिकायां साध्यविशेष्य विशेष्यकैवानुमितिः विशेषणज्ञाना
भावेन साध्याविशिष्टपक्षानुमित्यसंभवात् इतरकालेऽभावरूपप्रामाण्यस्यापि मानसादिबोध्य इत्याशयेन प्र
प्रमाणेऽप्रामाण्याभास इति प्रमाणवदप्रामाण्य इति बुध्यत्यत्या इदं रजतमिति भ्रम इत्यर्थः पक्षसाध्यादिकं विशिष्य प्रति
पादयति अत्रेत्यादिना फलवदिति वस्तुतो यत्समर्थप्रवृत्तिजनकं तदेव ज्ञानकज्ञानत्वेन पक्ष इत्यर्थः याथार्थ
पं५ मिति अयथार्थत्वाभावरूपमित्यर्थः स्वोक्तं युक्तः ननु प्रमाकरणत्वमिति प्रमायाः करणत्वं तत्यो भावः इ
वोत इति न्यायेन प्रमात्वं करणत्वं येनात्राप्रामाण्यमित्यर्थः स्मृत्यामिति स्मृतौ कृपयथार्थप्रवृत्तिजनक
त्वरूपो हेतुर्वर्तते साध्यं च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वगर्भप्रमात्वं प्रमाकरणत्वं वा नास्तीति व्यभिचारापत्तिरित्य
र्थः न वर्तित त्सकारकत्वरूपं यथार्थत्वं तु तत्राप्यस्तीति न व्यभिचार इति भावः इदमुपलक्षणम् प्रमाक
रणत्वरूपप्रामाण्यपक्षे बोध्योऽपि बोध्यः केवलेति यद्यपीदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यनुमा
नस्याभ्यासदशापन्नज्ञानपक्षकस्यान्वयव्यतिरेकित्वमेव सपक्षविपक्षयोः प्रमाभ्रमरूपज्ञानयोर
त॰१ योः सत्वात् तथाप्यनभ्यासदशायां तु रूपेण प्रामाण्यस्याग्रहणात् तत्रान्वयव्याप्तेरग्रहात् केवलव्य
तिरेकव्याप्तेरेव पुरःस्फूर्तिकतया तथाभिधानमिति बोध्यम् तद्दृष्टान्तेन अनभ्यासदशापन्नज्ञान
दृष्टान्तेनेत्यर्थः तज्जातीयत्वेनेति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपजातीयत्वेनेत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकीति

गौ॰ प्र॰ ८० त्मत्वसिद्धिः लाघवस्य तुल्यत्वात् केचित्तु ईश्वरे जीवे चात्मपदस्य तुल्यप्रयोगदर्शनान्नाना शक्तिकल्पने गौरवात् लाघवे
158 नात्मपदशक्यतावच्छेदकतयात्मत्वजातिः सिध्यति कार्यत्वावच्छेदकादिवच्छक्यतावच्छेदकेपि लाघवस्य तुल्यत्वात्
अत एव गुणपदाधिगतो गुणपदशक्यतावच्छेदकतया गुणत्वजातिर्भट्टाचार्यशिरोमणिभिः स्वीकृतेति वदन्ति ॥ नन्वा
त्मत्ववान्निरूपत भेदाग्रहन्तः तथाहि केचिन्मते देह एवात्मा ब्राह्मणोऽहं जानामि मनुष्योऽहं करोमि गौरोऽहं सुखी भाग्यवा
न्मम पुत्रो जात इति प्रतीतेः ब्राह्मणत्वादीनां ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नशरीरवृत्तित्वात् इन्द्रियमेवात्मेत्यपरे चक्षुः पश्य त्य
ति मनो जानातीति प्रतीतेः अन्ये तु सर्व एवात्मा घटपटादिकं स वेद खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः तस्मादत्र केन मत्यात्मत
त्त्वमवद्भिर्मन्तव्य आह देहेन्द्रियादीति एतत्साधकमनुमानं वदन् प्रतिसन्धेयात्काविद्युक्तिरुच्यते देहस्यात्मत्वे वा
ल्येनुभूतस्य यौवनादिस्मृतिर्न स्यात् बालशरीरनाशाद्वर्तमानशरीरे अनुभवाभावेन स्मरणासंभवात् न च
बाल्ययौवनयोरेकमेव शरीरं वाच्यम् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोन्नयनात् सर्वपरिमाणस्य स्वाश्रयनाशनाश्यो
त्पत्त्येवापरपरिमाणोत्पत्तेः ननु देहावयववृत्तिरेव संस्कारोऽस्त्विति वाच्यम् तदा देहावयवेन हस्तादिनानुभू
तस्य पदार्थस्य हस्तादिशोदेशकरणं न स्यात् नापि बाद्ये ज्ञातस्य स्तन्यपानादाविष्टसाधनताज्ञानं विना तत्र प्रवृ
त्तिर्न स्यात् तद्देहे अनुभवाभावात् अस्मन्मते तु जन्मान्तरीयानुभवजन्यसंस्कारात्स्मृतिः अत एव नेन्द्रिया १ प्रमे
णां तथात्वे चक्षुषानुभूतस्य घटादेश्चक्षुर्नाशे सति कथं ध्येयस्मृतिविषयत्वाभावापत्तेः सर्वस्यैवात्मत्वे ताना

159 दिनात इति तानाशे नातिप्रसंगः एतदभावे च सामान्यपदं सामान्यस्य समवेतत्वात् नन्वात्मत्वजातौ किं मानं अहं सुखी
त्याद्यनुगमप्रतीतिरिति चेन्न परात्मनोऽप्रत्यक्षतया एकव्यक्तौ तादृशानुभवस्य साधकत्वात् अन्यथा घटत्वादा
वप्यनुगतबुद्धिसत्वेन तथात्वापत्तेः न च सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः ईश्वरात्मनि कादाचि
त्कसुखाद्यभावेन तत्र तदसिद्धेः न चारण्यस्य दुःखादिविशेषस्य सुखादिस्वरूपयोग्यतानित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलाव
श्यभावनियमात् न चात्मत्वं जीवात्मवृत्त्येव शरीरादिप्रवृत्त्यवच्छेदकस्यैवात्र लक्ष्यत्वे नेश्वरस्येति वाच्यम् मोक्षजनकी
भूततत्त्वज्ञानस्य विधेयतया उपास्यत्वेन तज्ज्ञानकतया चेश्वरस्यैवात्र प्राधान्येन लक्ष्यत्वात् तस्माज्ज्ञानाश्रयत्व
मत्वं ज्ञोपाधिर्वा आत्मत्वं कथमुक्तं सामान्येनेति चेदत्रोच्यते सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस
आतेश्वरवृत्तित्वं स्वीक्रियते लाघवात् जीवेश्वरसाधारणात्मतत्त्वज्ञानत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावो विरहात
नतु जीवात्मतत्त्वज्ञानत्वेनेश्वरात्मतत्त्वज्ञानत्वेन च हेतुताद्वयं गौरवात् विशेषहेतुतायां तु तत्तन्मुक्तिं प्रति तादृशाव
कि द्वयस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुतोभयवादिसिद्धा तादृशोभयात्मतत्त्वज्ञानस्य मुक्तिं प्रति हेतुतायां चेश्वरप्रकरणे तमेव
विदित्वातिमृत्युमेतीति तथात्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्या ई° ३
दिश्रुतिरेव प्रमाणं न च सुखसमवायिकारणत्वादेरीश्वरवृत्तित्वे नित्यस्येत्यादिव्याप्तिभंग इति वाच्यम् तादृशा
श्लोमानाभावात् धर्माधर्मरूपसहकारिविरहेणैवेश्वरे सुखाद्यभावोपपत्तेः यद्वा द्व्यणुकारंभकपरमाणुवृत्तिक्रिया
साधारणविलक्षणक्रियाप्रतिप्रयत्नवदात्मसंयोगस्येश्वरसंयोगसाधारणस्य हेतुत्वेन तदवच्छेदकतावच्छेदकतया

गौ.प्र.गा मवृत्तित्वप्रतीतिरेव भ्रमरूपा तु विनिगमकाविरहादिति वाच्यम् शरीरादिभेदेन अस्य भिन्नानामनुपप
८५ 160 त्तेरेव विनिगमकत्वादिति संक्षेपः नन्वेवं स्वात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि नात्मत्वस्य सामान्यतासिद्धिर्व्यक्ति
167 भेदग्रहाभावादत आह विप्रतिपत्ताविति परदेहे आत्मसंशये इत्यर्थः यद्वा वादिविवादे ततः सर्वत्र दे
हाद्यतिरिक्तात्मसंदेहे इत्यर्थः इदं च पक्षतासंपत्तये भिहितम् बुद्ध्यादीति बुद्ध्यादेः पक्षे गुणलिङ्गकः
गुणपदस्य धर्मपरतया गुणत्वलिङ्गकानुमितिविषय इत्यर्थः यथा बुद्ध्यादयो द्रव्याश्रिता गुणत्वाद्रूपा
गौ.प्रत्य.८१ दिवदित्यनुमितौ पक्षधर्मताबलात् पृथिव्यादिबाधे ऽतिरिक्तात्मवृत्तित्वं सिध्यतीति भावः अत्र गुणत्व
स्य पक्षधर्मतासंदेहे तस्य भनायानुमानमाह बुद्ध्यादय इति ईश्वरबुद्धेरत्र पक्षत्वं न तस्या धर्मिग्राहकमा
नादेवात्मवृत्तित्वसिद्धेरिति हेतोर्न भागासिद्धिः अनित्यत्व इति चक्षुर्मात्रग्राह्यरूपत्वादिजातौ व्यभिचार
वारणाय सत्यंतम् ध्वंसप्रतियोगिभावत्वं तदर्थः सतीत्यस्य वा भावप्रधानतया सत्त्वे भावत्वे इत्यर्थः तेन
रूपप्रागभावादौ न व्यभिचारः अनित्यद्रव्यकर्मणोर्व्यभिचारादाह एकेन्द्रियग्राह्यत्वादिति द्वीन्द्रियग्राह्ये
विषयताक्षावेकेन्द्रियग्राह्यतानपायादेकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वं तदर्थः यद्यप्येतावतापि चक्षुर्मात्रग्राह्ये तेष रत्वमे
हादौ प्रभायां कर्मणि च व्यभिचारनिरासो न भवति तथापि सत्तागुणत्वान्यद्वीन्द्रियग्राह्यजातिशून्यत्वं विव
क्षितं न दोषः घटादौ वोक्तस्य लेघटत्वादेः कर्मत्वस्य तथाविधजातेः सत्त्वात् अतीन्द्रियस्यापि चक्षुरादे

161 हिमत्वमपि स्यात् सर्वस्य तत्त्वबाधितं भुतेस्तु अगत एव ब्रह्मरूपतया भावनीयत्वमात्रे तात्पर्यं ननु तथाप्यात्म
त्वेन जातिः एकव्यक्तिवृत्तित्वात् सर्वशरीरे आत्मनो भेदाभावात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिषु
तेः अतो व्यक्तिभेदं दर्शयति प्रतिशरीरमिति शरीरं शरीरं प्रत्येकैक आत्मेत्यर्थः सुखदुःखादिव्यवस्थाव
शादिति हेतुमग्रे दर्शयिष्यति अत्र च शरीराणामेककालीनत्वं योगाजन्यत्वमपि विवक्षितम् तेन क्रमिकानेक
शरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वेपि जीवस्य न क्षतिः न वा सौभर्यादेर्योगिनो वैभवासादितकायव्यूहमादाय दोषः तेनै
तच्छरीरावच्छिन्नभोगवान् तुल्यकालीनयोगाद्यजन्यशरीरान्तरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति रीत्या प्रतिशरीरं
भेदः साध्य इत्यर्थः ननु क्रिया शरीरादावेव संभवति नात्मन इति शरीरादेर्देशान्तरसंचारेपि आत्मनः स्थिरत्वात्
नानात्विकं कथं स्यादित्यत तत्राह विभुरिति सर्वदेशसंयुक्तो नवच्छिन्नपरिमाणवानित्यर्थः ननु विभुत्वेस
त्यपि उत्पत्तिविनाशरूपदः का गतिरित्यत आह नित्य इति उत्पत्तिविनाशरहित इत्यर्थः देहस्यैवोत्पत्तिविनाशेपि
नात्मन इति भावः प्रमाणमाह सवेति अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिमानसाहंप्रत्ययविषय इत्यर्थः नन्वेतस्य
तीतिर्न शरीरादिविषयत्वमेव योहं पुत्रमुत्पादितवान् सोहं सुखी योहं सर्ववैरं विहितवान् सोहं दुःखीत्यादि
रूपाहंताप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः सर्वोक्तरीत्या शरीरभेदादेकेनानुभूतस्यान्येन प्रतिसंधानाभावात् एवं
योहं गौरः स्थितः सोहं श्याम इत्यादिप्रतीतिर्भ्रमानुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वाद्भ्रमरूपैव नच सर्वोक्तसुखादेरा

गौ.प्र. नां विशेषगुणत्वाभावे बीजमाह तेहीति सर्वेतिरवाप्त्यपसमवायसंबंधेन सर्वद्रव्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजाति
८२ मत्तत्त्वमर्थः तादृशजातिमद्भिन्नायेगुणास्तेन यत्र विशेषगुणविवक्षितास्तेति भावः तेनात्मगुरुत्वादिवारणा
162 य विशेषणान्तरं न देयम् हेतुदोषाभावेन व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः पक्षेहेतौ विशेषगुणत्वस्यासिद्धिवारणा
यानुमानमाह बुद्ध्यादय इत्यादिति अत्रैकेन्द्रियग्राह्यत्वमेकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वम् तच्चैकैकेन्द्रियमात्रग्राह्यो नसं
ख्यादिव्यक्तिविशेषेव्यभिचारीति बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तदर्थः सत्तागुणत्ववारणा
य गुणत्वव्याप्येति तावन्मात्रेव घटादौ व्यभिचारीति गुणत्वेति सतीति प्रत्यक्षगुणत्वे सतीत्यर्थः तेन गुरुत्वादौन
व्यभिचारः पूर्वोक्तपरिमाणिकविशेषगुणत्वस्य साध्यतायां प्रत्यक्षपदं न देयमेव नच प्रत्यक्षत्वविशेषणेव
तो हेतोर्धर्मादौ भागासिद्धिरिति वाच्यं तेषामप्रत्यक्षत्वेपि हेतेरभावात् अतिरिक्तात्मासिद्धिमात्रस्य बुद्ध्या
दिपक्षतायामपि संभवात् उपसंहरति अतएवेति सिद्धसाध्यमुपसंहरति तस्मादिति अत्र द्रव्यत्वेन रूपेणैव वस्तु
तो पदष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं तदाश्रितत्वं पक्षधर्मताबलात् सिद्धं व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकस्य भानात् पूर्वा
मात् पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन रूपेण साध्यसिद्ध्यर्थं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाह प्रयोगस्त्वेत्था
दिना नचात्र साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् पूर्वोक्तानुमानेन बुद्ध्यादीनां द्रव्याश्रितत्वस्य पृथिव्याद्यनाश्रितत्वस्य च
सिद्धौ तद्व्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्ते पृथिव्याद्यष्टद्रव्यावृत्तिपदार्थवत्त्वादित्यनुमानेन पृथिव्याद्यष्टद्रव्या

163 स्तादृशद्रव्यत्वादिजातिमत्त्वात् पक्षे हेतोरसिद्धिवारणाय सत्तेत्यादि जातिविशेषणम् बुद्धिसंख्यान्यतरत्वादिध
र्मवत्त्वात्तद्दोषवारणाय जातीति इत्थं च पक्षधर्मतां प्रदर्श्य व्याप्तिमपि दर्शयति गुणान्यत्वेति गुणपदनाश्रितत्वेस
ति गुणत्वव्याघातः तथाहि अनाश्रितत्वे भावस्य द्रव्यसमवायान्यतररूपता गुणत्वेऽप्यनाश्रितत्वे च सामान्यरू
पतेति उभयथापि गुणत्वव्याघात इति भावः एतेन व्याप्तेरप्रयोजकत्वशंकानिरासाय तर्कोऽपि दर्शितः तत्र
पक्षधर्मताबललभ्यात्माश्रितत्वसिद्धये इतरबाधं दर्शयति नेत्यादिना भूतानां न गुण इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वा
काशगुणो नेत्यर्थः भूतसमवेतत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे मानसप्रत्यक्षविषयीभूतायाः सत्ताया भूतसमवेतत्वे
न व्यभिचारापत्तेः तेन गुण इति न पक्षान्तर्गतं किंतु साध्यमध्यस्यमेवेति बोध्यम् मानसप्रत्यक्षविषय
त्वे लौकिकप्रत्यक्ष~~विषयत्व~~विषयत्वं बोध्यम् तेन मानसोपनीतभानादिविषये रूपादौ न व्यभिचा
रः व्यतिरेकव्याप्ताबुदाहरति यदीति नात्यन्तेति स्वीयलौकिकप्रत्यक्षविषयीक्रियंते इत्यर्थः दिगा
दित्रयगुणाभावं साधयति नापीति बुद्ध्यादय इत्यनुषज्यते अत्र साध्ये गुणपदं समवेतमात्रपरं व्य
तिरेकभागस्य वैयर्थ्यात् विशेषगुणत्वात् संख्यादिपंचान्यगुणत्वात् साध्यस्य गुणपदं चेत्साध्य
कीकरणीयं तदा संख्यादिगुणान्यत्वादिति हेतुर्बोध्यः व्यतिरेकोदाहरणमाह दिगादीतिते

गो. भिन्नस्यापि सेव कृतयेत्यादि रूपं एकत्वेन सुखं सेव कर्त्तव्यानुभवेदिति भावः तथा चैत्रः सुखी मैत्रो दुःखीत्यादिकमन्य
८२ दैवचित्र्ये एकात्म्ये सर्वस्य सुखित्वदुःखित्वे स्यातां न च यथा शिरसि मे सुखं पादे वेदनेत्यादौ कात्मन्यप्यवच्छेदकभे
164 दाद्व्यवस्था तथा सति चैत्रमैत्रशरीरयोरप्येकात्मनि सुखदुःखाद्यवच्छेदकत्वान्न विरोध इति वाच्यम् तथा
सति तद्वदेव योऽहं मैत्रः सुखी सोऽहं चैत्रः दुःखीत्यादिक्रमेणैकोऽनुभवेत् न चात्मैक्येपि शरीरभेदान्न प्रतिसंधानं
अन्यथा तत्कापि स्वदेहे अहं सुखी अन्यदेहे दुःखीत्यादिप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् पूर्वदेहीयदुःखादेः संस्कारा
भावादेव न स्मरणम् इह तु संस्काराभावे चैत्रवन्मैत्रस्यापि स्वानुभूतसुखादिस्मरणं न स्यात् अभावे का मैत्र
वच्चैत्रस्यापि स्यादिति तथा कश्चिन्मुक्तः कश्चित्संसारीत्यादिकमन्यदपि विभ्रम एव कश्चिदीश्वरः कश्चिज्जी
व इति व्यर्थिकमस्मत्कृतसंयुक्तिमुक्तावल्याम् उद्देशक्रमप्राप्तशरीरलक्षणमिति तस्येति भोगपदार्थं विविनक्ति
सुखेति सुखदुःखयोर्यस्मिन्नशरीये तेन जागेऽव्याप्तिरिति भवेत्पदोपादानम् सुखदुःखोभये तु तत्कालैकभा
गेऽव्याप्तिरित्यन्यतरपदम् तदर्थश्च सुखभिन्नत्वे सति यद्दुःखभिन्नं तद्भिन्नं भवति अनुभवो लौकि
कसाक्षात्कारः तेन नोपनीतभानादावतिव्याप्तिः आपतन पदार्थस्यावच्छेदकः तथा च मिलितपादद्वयं
लक्षणं संपन्नं तेदाहृतयदवच्छिन्नाः इति सुखदुःखान्यतरलौकिकसाक्षात्कारावच्छेदकं शरीरम् प्र
त्यर्थः अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः अत्र पादादीनामपि सुखदुःखसाक्षात्कारावच्छेदकत्व

निरिक्त द्रव्यासिद्धौ तदाश्रितत्वरूपसाध्यस्य द्रव्यत्वादौ प्रसिद्धिसंभवात् तादृश्येण साध्यासिद्ध्यर्थमेव तत्तदनु
165 मानप्रवृत्तेः गंधादौ व्यभिचारवारणाय सत्तान्ते आकाशादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यं व्यतिरेकव्याप्त्यनु
सारेणेति यत्त्विति यच्चेति पृथिव्याद्यनाश्रितत्वरूपविशेषणाभावादेव रूपादौ हेत्वभावः विशेष्याभाव
कृत आकाशादौ उभयाभावकृतः पृथिवीत्वादौ बोध्यः अत्रैवानुमाने सामान्यमुखोपदर्शितान्वयव्याप्तिः
प्रदर्श्यते तदायं हेतुरन्वयव्यतिरेक्यपि भवतीति दर्शयति अन्वयव्यतिरेकी चेति सामान्यमुखीं व्या
प्तिमेव दर्शयति योयदिति उपसंहरति तदेवमिति एतेन पूर्वोक्तदेहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धा तेषां पृ
थिव्याद्युपष्टम्भवागततया तत्र बुद्ध्यादेर्वृत्तित्वासंभवादिति बोध्यम् विभुत्वे हेतुमाह सर्वत्रेति यत्र य
त्र शरीरं गच्छति तत्र तत्रैव तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादे रुपलंभादित्यर्थः इदं च यद्यपि मूर्त्तत्वाङ्गीकारेऽपि शरी
रवत्क्रियाभ्युपगमेनोपपादयितुं शक्यते तथापि तस्याणुपरिमाणवत्त्वे सुखादेरणुदेशत्वात्तीव्रदुःखप
योः प्रसंगः मध्यमपरिमाणवत्त्वे च सावयवत्वावश्यकत्वे तदवयवपरम्परोत्पत्तिविनाशकारणकल्प
नागौरवात् परममहत्परिमाणवतो नित्यस्य कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानसहकारात् पूर्वोक्तधर्मिग्राहक
मानेन तस्यैव सिद्ध्यतीति भावः नित्यत्वे मानमाह विभुत्वादिति प्रतिशरीरभिन्नत्वे मानमाह सुखादीनामि
ति वैचित्र्याद्व्यतिशरीरमेक एवैवात्मेत्यादत्पर्यः यद्येकस्य विभोर्जत्वेन सुखं कस्यचित्सेवकेत याकस्य

गौ.शृ.८४ तिजात्यवच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वम् एतेन कारणपदस्य व्यापारवत्कारणपरत्वे को
166 लादेरपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षरूपव्यापारजनकतयातिव्याप्तिः अत एव विषयसन्निकर्षस्य वारणेऽपि
ऽहेतवारणाय शरीरसंयुक्तमिति विशेषणमिति वक्ष्यमाणस्यासंगतिः फलायोगव्यवच्छिन्नकारणपर
त्वे चासम्भवः इन्द्रियाणां तथाकारणत्वाभावादित्यादिकमप्यास्ताम् आत्मवायोर्व्याप्त्यात्मविशेषगुणोत्प
त्तिं प्रत्येव हेतुत्वमिति तन्नत्यात्वे तस्य लाननिष्ठतद्व्यक्तित्वरूपधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता
शालित्वाज्ज्ञानत्वावच्छिन्नेति शरीरसंयुक्तपदप्रयोजनमाह तथापीति चक्षुर्घटसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात्
तादृशासाधारणकारणत्वाज्ज्ञातिव्याप्तिसम्भवो शरीरसंयुक्तमिति यद्यपि संयुक्तपदेनैव सन्निकर्षातिव्याप्ति
निरासे शरीरपदं व्यर्थं तथापि वीतः शंखवदिति विजातीयतानासाधारणकारणेन यननातत्कोतङ्कवीवास
नेन्द्रियगतेविति यच्छरीरकोरेति विजातीयरासनजनके तस्मिन्न तथा भाकाशादिशब्दविषयकाविलक्ष
णज्ञानजनकश्रवणेन्द्रियसंयुक्ते दूषितत्वात्तथा वाव्यासाप्तिवारणाय शरीरपदं बोध्यं तेषामिन्द्रियसंयु
क्तानामेव तथाबोधजनकत्वात् न च शरीरसंयुक्ते श्रवणेन्द्रियसंयुक्ते चेतादृशवायुविशेषेतिव्याप्ति
रितिवाच्यं तादृशवायोर्मानाभावात् इन्द्रियमात्रसंयुक्तस्यैव स्पर्शद्रव्यविशेषस्पर्शविषरूपतथा तादृ श्रे॰
ज्ञानजनकत्वात् भावे वा तदन्यत्वेविशेषणात् अत एव शरीरपदव्यर्थमित्यनभिनिवेशेन मयम् अत्र तो ५
ऽक्ष्यपदव्यावृत्तिमाह शरीरेति आलोकादाविति शरीरवाह्येचक्षुसंसिरालोकस्य हेतुत्वादिति भावः इति केचित

वा०१

पत्त्याप्तिआप्तिवारणायं सावयवत्वे सति इति विशेषणं देयम् शरीरस्यापि मरणकाली नदुःखसाक्षा
रा२ त्कारावच्छेदकतया न व्याप्तिः परिमाणभेदादेरदर्शनेन एवं इत्थं शरीरैकत्वे रोत्सत्त्वेरभावात् भावे वा दारुपा
167 षाणनिर्मितशरीरवत्ता नाद्यनवच्छेदकतया लक्षणत्वात् प्रयत्नकारणमनःसंयोगवद्वत्त्यन्त्यावय
विमात्रवृत्ति जातिमत्त्वं तत्त्वमिति वदन्ति एकशरीरलक्षणमुपसंहरति नवेवमिति तच्च लक्षणान्तरमाह
चेष्टेति अत्रापि सर्वत्र सावयवत्वादिकं बोध्यम् चेष्टापदस्य क्रियामात्रपरत्वे घटादावतिव्याप्तिरत आह चेष्टा
त्विति हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलक्रियेत्यर्थः प्राप्तिपरिहारौ संयोगविभागौ न तु प्रवृत्तिनिवृ
त्ती तयोः शरीरक्रियाजन्यत्वाभावात् प्रत्युत जनकत्वात् चैत्रेकैकानुपादाने तत्रातिव्याप्तिरिति वृद्धयोरु
पादानम् नन्वेतमन्त्रक्रियारथशकटनौकादीनामपि दृश्यत इति तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्नैव शरीरज
न्यतावच्छेदकचेष्टात्वरूपक्रियानिष्ठजातिविशेषतारसध्यात् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिका
रणकक्रियात्वं चेष्टात्वमित्यपरे आकाशजन्यदृष्टत्वे शरीरत्वम् चेष्टेति व्याप्तिवारणाय घटद्यत्वे केचित्
क्रमप्राप्तमिन्द्रियं लक्षयति शरीरेति ज्ञानकरणपदं व्यावृत्तिमाह अतीन्द्रियमिति शरीरसंयुक्तेमि
त्यपि बोध्यम् कालादेरिति आदिपद दिगीश्वरसंग्रहः तेषां शरीरसंयोगित्वातीन्द्रियत्वयोः सत्त्वा
दतिव्याप्तिरिति भावः ज्ञानकरणमिति ज्ञानासाधारणकारणमित्यर्थः तेन जन्यज्ञानत्वन्यूनवृ

गौ०कृ० एवं रीत्या गंधविलक्षणत्यर्थो बोध्यः तच्च घ्राणं चेत्यर्थः गंधवत्वात् गंधवत्परमाणवारब्धत्वादित्यर्थः
पृ०८५ तेन न चक्षुर्वोपदर्शितनिर्गंधघ्राणे भागासिद्धिः गंधग्राहकत्वात् गंधग्रहणसाधारणकारणत्वात् तेन न
168 कालादौ व्यभिचारः ननु गंधग्रहणासाधारणकारणत्वं गंधस्याप्यस्ति न तु गंधवत्वमिति व्यभिचार इत्यत
ग्राह्यमिन्द्रियमिति तद्गुणसंयुक्ते गुणत्वव्याप्यजात्या तज्जातीयगुणवदित्यर्थः इदं च सामान्यतो व्याप्ति
दर्शनम् घ्राणं गंधवद्रूपादिषु व्यञ्जकान्यतमाभूतगंधग्राहकेन्द्रियत्वादिति प्रयोगो बोध्यः स्नेहग्राहकं चक्षु
क्षुरादेः स्नेहाभावात् सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचारवारणाय भूतेति पंचकं रूपरसगंधस्पर्शशब्दरूपम्
गंधग्राहकत्वं तन्मात्रग्राहकत्वं तेन मनसि न व्यभिचारः तदुक्तं गंधातिरिक्तातादृशगुणाग्राहकत्वे
सति गंधग्राहकत्वं तेन गंधत्वग्राहकत्वेपि घ्राणस्य नाव्याप्तिः गंधे व्यभिचारवारणाय इन्द्रियत्वादिति व्यति
रेकव्याप्तौ तु गंधग्राहकेन्द्रियत्वादित्येव हेतुर्बोध्यः एवमग्रेपि बोध्यः रसनेन्द्रियं लक्षयति रसोपलब्धीति र
सस्यैवेति पूर्ववत्क्रिरीत्या रसमात्रग्राहकेलाभार्थमेव कारः तत्प्रयोजनं तु पूर्वमुक्तम् अत्र लालावदि
तिरस्कान्तानुरोधादिन्द्रियपदं न देयम् अत्रापि व्यञ्जकत्वं स्वप्रतियोगिकसंयोगद्वारा हेतुर्बोध्यम् तेन न
विषयतयाभिव्यञ्जके रसे व्यभिचारः न वा रसनेन्द्रियसन्निकर्षे अत एव लालायाः स्वकीयरूपाद्यभि

169 वस्तुतस्तु शरीरसंयुक्तमात्रमपेक्षितम् न तु शरीरसंयोगस्यापि तन्नजनकत्वमात्रेणातत्वर्थ्यमिति बोध्यम्
॥ श्रोत्रादिपदग्राह्यविषयतया प्रत्यक्षत्वे कारणशरीरसंयुक्तवस्त्रादिपरिग्रहः ॥ ननु अतींद्रियत्वमिंद्रियजन्यता
नाविषयत्वादिरूपं तथा चात्माश्रयइतिशेत्यत आह लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वस्य तथात्वात् प्रत्यक्षत्वे
ज्ञानाकरणकज्ञानत्वरूपस्याभावमित्यदोषः योगिप्रत्यक्षादिविषयतयाऽसंभववारणाय लौकिके
ति विशेषलक्षणार्थमिंद्रियविभागमाह ज्ञानेति बहिरिति नाधिकानि न वा न्यूनानीति भावः तेन सां
ख्यादिमते एकादशत्वोक्तमतेमनोतिरिक्तपंचेंद्रियाणां तस्य निरासः उद्देशक्रमेण लक्षयितुमाह तत्रेति
तेषु मध्ये इत्यर्थः गंधोपलब्धीति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय गंधपदं सुरभ्यसुरभिपरमाणवोर
व्ये निर्गंधघ्राणेंद्रिये व्याप्तिवारणायोपलब्धीति लौकिकसाक्षात्कार इत्यर्थः तेन सुरभिसेदनमित्या
दिगंधोपनीतिभानसाधने चक्षुषि नातिव्याप्तिः साधनत्वं च साधारणकारणत्वे तेन गंधोपलब्धिं ता
नतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशालित्वम् तेन न कालादृष्टादावतिव्या
प्तिः गंधोपलब्धिविषयतयाऽसाधारणकारणे गंधेतिव्याप्तिवारणायेंद्रियपदं ननु नासापुटं द्रव्यरू
पस्य घ्राणस्य प्रत्यक्षतया अतींद्रियत्वघटितमिंद्रियत्वं न तस्येत्यत आह नासेति नयावाधिष्ठानस्यैव गो
लकस्य प्रत्यक्षत्वेनोऽन्निंद्रियस्येति भावः घ्राणपदस्य घ्राणाधिष्ठाने लक्षणा नानार्थत्वं वाऽवधेयं

मौ० ८६ ञ्जकः व्यजनवातः चामरादिपवनस्तद्व्यावृत्तिरित्यर्थः श्रोत्रं लक्षयति शब्देति शब्दोपलब्धीति अत्रोपलब्धिप
170 दस्य रूपाद्यर्थकं शब्दसाधनमित्यस्यैवसम्भवात् कर्णशष्कुली कर्णरन्ध्रं तदवच्छिन्ननभ इति शिष्टमित्यर्थः एव
कारव्यवच्छेद्यं दर्शयति नत्विति आकाशत्वे हेतुमाह शब्देति शब्दो गुणो यस्य तत्त्वात् शब्दवत्त्वादित्य
र्थः तदपि शब्दग्राहकत्वादिति रूपादिपंचकान्यतमो भूत्वा शब्दमात्रग्राहकेंद्रियत्वादित्यर्थः अत्रमात्रपद
मनसि व्यभिचारवारणाय तथा च चक्षुरादेः रूपमात्रग्राहकत्वाभावेन सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः ले
नादेरपि व्यञ्जनाग्राहकत्वादतो भूतान्तम् अन्यदपि घ्राणस्य लक्षणमत्र बोध्यं मनो लक्षयति सुखादीति
घ्राणलक्षणोक्तरीत्या बोध्यमेवम् आदिपदात् दुःखादीनां परिग्रहणम् सुखोपलब्धिसाधनं दुःखोपल
ब्धिसाधनमिति क्रमेणैकैकगुणघटितमेव लक्षणं कार्यम् अधिकस्य वैयर्थ्यात् अणुपरिमाणमिति
व्यासंगानुपपत्तेरिति वक्ष्यते रूपाद्युपलब्धय इति रूपोपलब्धयो रसोपलब्धय इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं पक्षः
करणसाध्या इति असाधारणव्यापारवज्जन्या इत्यर्थः इन्द्रियसंयोगादिरूपव्यापारद्वाराकारणीभू
तकालादिनार्थान्तरवारणाय असाधारणेति व्यापारवदिति विशेषणम् तदर्थश्च जन्यज्ञानत्वव्याप्यवृत्ति
पदनिष्ठधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितप्रतियोगिककारणताशालि रूपः पक्षनिष्ठविशेषणेन मानसत्वाव
च्छिन्नकारणेन मनसा रूपोपलब्ध्यादिजननेऽपि न क्षतिः पक्षे रूपोपलब्धौ मानसत्वस्याभावात् इन्द्रि ८६

171 ञ्जकत्वेपि न दृष्टान्तासिद्धिः लालाप्रतियोगिकसंयोगस्य तत्र व्यापारत्वाभावात् न च दृष्टान्तमरतकादि
गंधाभिव्यंजने लालासंयोगस्यापि हेतुत्वान्न थापि दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं रसाभिव्यंजकलालाव्यक्ते
र्गंधादिव्यंजकत्वे मानाभावात् जलादावपि विभेदेन त्वचस्पर्शाभिव्यंजकत्वाभावे सति रसाभिव्यंजकत्वादित्ये
व परत्वाद्घाणस्यैवेत्यादेः अत एव हेतौ न द्रव्यपदं देयम् रूपादिष्वित्यस्य परकीयेष्विति विशेषणं दय
मितिगतार्थं गोलकसंयोगस्य रसाभिव्यंजकत्वं नास्ति अवश्यकल्पनीयेन्द्रियसंयोगेनान्यथासिद्धेः ह
रीतकीभक्षणोत्तरं जलपाने मधुररसप्रतीतौ तु न हरीतक्यवयवानां हेतुत्वं किन्तु तेषां रसस्यैवेति न
व्यभिचारः चक्षुर्लक्षयति रूपोपलब्धीति रूपसमवायिकारणघ्राणेति व्यभिचारणायोपलब्धीति
रूपादिष्विति रसग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वादित्यर्थः मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं अत्र रसप
दस्थाने गन्धस्पर्शशब्दपदप्रक्षेपेण हेत्वन्तरसत्त्वेनापि एवं स्थितिः अभिव्यंजकत्वं त्रसरेणुकरीत्या ते
न न रूपग्राहके रूपसन्निकर्षे वा व्यभिचारः आलोकोत्र दृष्टान्तो बोध्यः त्वगिन्द्रियं लक्षयति स्पर्शेति
त्वक्स्थाने मितित्वविधिवर्म्मो स्थितिस्थाने स्थितिर्यस्य तत् त्वगधिष्ठितमित्यर्थः रूपादिष्विति अत्रापि पूर्ववो
क्तहेतुर्व रूपपदस्थाने स्पर्शपदहेतुत्वेन बोध्यम् अंगेति अंगस्य सन्निधि त्वसत्वे स्वेदरूपं न स्पर्शे त्वाभिव्य

नै०८७ नेति निरूपयितुं प्रमाणत्वेन रूपेण पृथगुपदेशः एवं प्रमेयस्यात्मादेरात्मत्वादिप्रकारकज्ञानमेव मोक्षप्रयोजक
172 म् नैव घटादिसाधारणद्रव्यत्वप्रकारकमिति बोधयितुं पृथगुपन्यासः एवं सर्वं प्रबोध्यम् परस्परासंकीर्णास्तु सप्तै
व पदार्था इति न्यायवैशेषिकयोः समाः किंतु नैयायिकाभिमतभावपदार्थोपि स्वशास्त्रोक्तः वैशेषिकाणां स्वशास्त्रानु
क्तोपि न्यायदर्शनरूपसमानतंत्रसिद्धांतसिद्ध इति विशेषः तत्र तेषु द्रव्यादिषु मध्ये द्रव्यत्वं लक्षयति समवायीति
नन्वत्र कः समासः समवायि च तत्कारणं चेति कर्मधारये रूपादावतिव्याप्तिः तेषामपि रूपत्वादिसमवायित्वाद्रू
पादिकारणत्वाच्चेति समवायिकारणमस्येति बहुव्रीहावपि स एव दोषः रूपकारणस्य घटादे रूपादिसमवा
यित्वात् न च समवायिपदं कार्यसमवायिपरं तथा च कर्मधारय एवेति वाच्यम् कार्यसमवायित्वमात्रस्यै
व द्रव्यलक्षणत्वे कारणपदवैयर्थ्यादिति चेन्मैवम् सर्वोक्तसमवायिकारणलक्षणस्यानुसरणीयत्वात् तथाहि
समवायावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यावच्छिन्नकारणताशालित्वं समवायिकारणत्वं अत्र विषयतावच्छिन्न
स्वालौकिकप्रत्यक्षनिष्ठकार्यतानिरूपिततादात्म्यावच्छिन्नकारणताशालिनि घटत्वादावतिव्याप्तेर्निरूपितांतम्
असमवायिकारणे रूपादावतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्येति अत्र न कस्यापि पदस्य वैयर्थ्यसंभावना कार्यसम
वायित्वमित्यस्य यदि कार्यवृत्तिसमवायवत्त्वमर्थस्तदा घटरूपेपि स्ववृत्तिसमवायसत्त्वादतिव्याप्तिः यदि च कार्यप्र ८७
तियोगिकोयस्समवायस्तद्वत्त्वम् तथापि स एव दोषः समवायस्यैकत्वात् यदि कार्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्याधि

173 यसन्निकर्षेणार्थान्तरवारणाय प्रकारवदिति क्रियात्वादिति क्रियते इति क्रिया कार्यत्वादित्यर्थः धा
त्वर्थत्वादिति कश्चित् इन्द्रियानन्तरमुद्दिष्टानर्थान्निरूपयति अर्था इति तेषां च पदार्थत्वं पदजन्यज्ञान
विषयत्वरूपं लक्षणं स्फुटमिति न प्रदर्शितम् षट्पदार्था इति भावरूपा इति शेषः सामान्यः भावोऽभाव
श्चेति द्विधा पदार्थविभागो बोध्यः अभावस्यापवर्गोपदार्थत्वे यथा ष्ठाध्यायेन निरूपयिष्यमाणत्वात् भा
वपदार्थान्विभजते तेषामित्यादिना भावाख्याः इत्यनेनाभावस्यापि पदार्थत्वं सूचितं ननु प्रत्यक्षप्रमाणस्ये
न्द्रियस्य द्रव्यरूपत्वमनुमानादीनां ज्ञानरूपत्वाद्गुणत्वम् प्रमेयस्यात्मादेः कस्यचिद्द्रव्यत्वे बुद्ध्यादेर्गुण
त्वम् अपवर्गस्याभावरूपत्वम् संशयस्य गुणत्वम् प्रयोजनस्य सुखस्य गुणत्वम् अन्यस्याभावत्वे दृष्टान्त
स्य महानसादेर्यथायोग्यं द्रव्यगुणादिरूपता सिद्धान्तस्याङ्गीकृतपदार्थरूपस्य द्रव्यादिरूपता निष्प्रपरूप
त्वे गुणत्वम् अवयवानां शब्दत्वाद्गुणत्वम् तर्कस्य विपरीतज्ञानरूपस्य गुणत्वम् निर्णयस्यापि तथात्वं वा
दादीनां त्रयाणां ज्ञानात्मकानां गुणत्वम् एवं हेत्वाभासानां दुष्टत्वे हेतुतारूपता कस्यचित्समवायरूपता
कस्यचिदभावरूपता एवं क्रमेण तेषु षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थान्तर्गतरूपता तथा च प्रमेयपदेन वा प्रमे
यविभागमध्यस्थितार्थपदेन सर्वेषां लाभात् किमर्थं षोडशपदार्थोपादानमित्याह प्रमाणादय इति प्रयोजनवशादिति प्रमा
णस्य प्रयोजनं तत्त्वनिर्णयः तत्र प्रमाणत्वेनैवोपयोगो न घटादिसाधारणेन द्रव्यत्वेनेन वायुरूपादिसाधारणगुणत्वादि

त्वसंबंधाऽयोगव्यवच्छेदः फलं दृश्यैवस्यादेरपि वक्तुं शक्यते न वैयर्थ्यादिति चेदुच्यते अत्र नवैवं त्वस्य
174 पृथिवीत्वादिरूपद्रव्यविभाजकोपाधिनवकान्यतमवत्त्वं द्रव्यलक्षणं तथा च सति नवप
दार्थस्य विशेषणतया तन्नवकान्यतमयोगाभाववत्त्वं नद्रव्यस्येति सुवर्णस्य द्रव्यस्य तद
न्यतमत्वे तन्नत्वं वत्वान्नद्रव्यस्य नवाधिक्यम एवकारस्य विशेषणसंगतत्वात् अयोगव्यवच्छेद
प्रतीतेः यथा शंखः पांडुर एवेत्यत्र नवपदार्थस्य विशेष्यत्वे नवभिन्नतमसि द्रव्यत्वयोगो नास्ती
ति नवभिन्नस्य तमसो द्रव्यत्वाभावः प्रतीयते विशेष्यसंगतत्वेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वा
त् पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् अनन्तरं नवैव तस्मिन्नवातिरिक्तद्रव्यप्रतिषेध एव प्रयोजनं स च
सिद्धासिद्धिभ्यामनुपपन्नः सिद्धो प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् असिद्धो प्रतियोग्यप्रसिद्धेरभावानिरूप
णादिति निरस्तम एवं नवभिन्ने सिद्धे तेजोभावरूपतमसि॥ प्रसिद्धस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतिषेधात् पृ
थिवीं लक्षयति पृथिवीत्वेति गंधसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वं जातिः सिद्ध्यति
सुरभ्यसुरभिकपालारब्धघटस्यापि गंधस्वरूपयोग्यतया पृथिवीत्ववत्त्वात् प्रतिबंधकाभावरू
पसहकार्यभावेन फलाभावाभावात् परस्परप्रतिबंधेनावयविनि गंधानुत्पत्तिरिति एवं पाषा ८८

175 कारणत्वमर्थः विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वादित्युच्यते तथापि घटस्वरूपकार्य्यप्रति
योगिकत्वविशिष्टसमवायाधिकरणे घटरूपेऽतिव्याप्तिः यथा रूपसमवायवान्घटस्तत्र रूपप्रतियोगिक
समवायाधिकरणता घटस्य तथा घटसंबंधिरूपमित्यत्र घटप्रतियोगिताकसमवायाधिकरणता रूपस्य
किंतु स एव समवायो घटे रूपप्रतियोगिको वृत्तितानियामकः रूपे घटप्रतियोगिको वृत्तितानियामकः पृथ्वी
भूतले घटप्रतियोगिकः संयोगो वृत्तिनियामकः आकाशप्रतियोगिकस्तु न तथा वृत्तिनियामकत्वादेः
स्वरूपविशेषत्वात् तथा च कार्य्यनिरूपितसमवायेत्यत्र कार्य्यपदं स्वकार्य्यपरं तस्य चेत्संबंधित्वे सति कार्य
त्वमर्थस्तदा सर्वोक्त एव दोषः इति स्वनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यताश्रयपरतया व्याख्या तथा च स्वनिष्ठ
कारणतानिरूपितकार्य्यताश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायाधिकरणत्वरूपकार्य्यसमवायित्व
मिति स्वत्वघटितपरतया एतदवच्छेदकदर्शितेन लक्षणस्य च संबद्धत्वमिति बोध्यम् एतेन कार्य्यसमवायित्व
मेव लघु लक्षणमुचितं मूले तु कारणपदप्रवेशो गौरवाधायक एवेति व्याख्यानं मूलगं यथाभावाधिक
व बोधमूलकमिति विज्ञेयं की यम स्वव्याप्तिविभजते तानीति नवैवेति ननु संख्यानिधानस्य न्यूना
धिकसंख्याव्यवच्छेदः फलं तत्र ते न्यूनं भवति न चत्वे न्यूनाधायकत्वादिरूपापानवत्ताधिकाया
भावत्वरूपायाः संख्यायाः द्रव्ये सत्त्वात् संख्यामात्रस्य गुणत्वेन पाद्रव्यवृत्तित्वात् अतएव च न नव

मौ ८८

रणार्थः द्व्यणुकादिपक्षे अप्यर्थः तेन पार्थिवपरमाणूनां पाकजरूपादयः द्व्यणुकादीनां कारणगुण
176 पूर्वकाः पाकजोऽपीति भावः पाकपदार्थमाह पाकस्त्विति उष्णेत्यनभिभूतस्पर्शवत्तेजःसंयोग इत्यर्थः
तेन वह्निसूर्यादिसंयोगस्य सुवर्णादिसंयोगस्य वा न पाकत्वम् तेनेति पाकेनेत्यर्थः पृथिव्यामिति पूर्वो
क्तोद्भाविधायामित्यनुषज्यते नश्यतीत्यत्र तेनेति करणत्वेनान्वितम् जन्यत इत्यत्र कर्तृत्वेनेति
बोध्यं तथैवान्वयसंभवात् नश्यतेरिति पाठस्तु सुगमः जलं लक्षयति अप्स्विति अत्र जलत्वं न जन्य
जलप्रतिसमवायिकारणत्वात् जलसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः अथैवं
जलत्वस्य जलजन्यतावच्छेदकजलत्वजात्या सांकर्यं जनकतावच्छेदकजातेः परमाणौ जन्यता
वच्छेदकजातेः अन्त्यावयविनि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वात् एकस्मिन् जलद्व्य
णुकादावुभयोः सत्वात् न च जलस्यान्त्यावयवि विनास्तीति वाच्यं अन्यजलस्यान्त्यावयवित्वाभावेपि
करकालोकीयशरीररसनेन्द्रिययोर्जलीययोरन्त्यावयवित्वात् मैवम् जनकतावच्छेदकजातेर्व्या
पकत्वात् शरीरादेरपि जलप्रतिस्वरूपयोग्यत्वात् सहकारिविरहादेव फलाभावोपपत्तेः संगत्या
द्व्यणुकसंयोगविशेषस्य समवायिकारणतावच्छेदकतयापि जलत्वजातिसिद्धिः घृतादिना सहका
दिसत्वेपि घृताद्युपष्टम्भकजलभागस्यैव हेतुत्वं अवान्तरभेदमाह रसनेन्द्रियेति रसनेन्द्रियल ८८

177 णोरपि पृथिवीत्वं बोध्यं तेषामपि द्रव्यत्वसमनियतं ध्या... गन्धवदवयवारब्धत्वनियमाभावात् किंत्ववयवानां सु
रभ्यसुरभिरूपविलक्षणगन्धवत्वात्स्वस्वप्रतिबन्धेनावयविनि गन्धानुत्पत्तिरिति पृथिवीति पृथिवीति स्वव
क्तव्या एवमग्रेपि लक्षणान्तरमाह काठिन्येति काठिन्यकोमलत्वादिरूपावयवसंयोगविशेषवत्त्वमित्यु
क्तेत्यर्थः आदिपदग्राह्यपरिग्रहः तत्र काठिन्यसंयोगः पाषाणावयवानाम् कोमलत्वसंयोगः पुष्पाद्यव
यवानाम् अत्र संयोगत्वं लक्षणावयवानां लक्षणे च काठिन्यसंयोगव्याप्तिवृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व
एव कोमलत्वसंयोगादिकमादाय बोध्यं तदवान्तरभेदानाह घ्राणेति घ्राणमिन्द्रियं शरीरम् [illegible] मनुष्य
लोके तद्द्विविधं योनिजमयोनिजं च स्त्रीपुंसंयोगजं योनिजं तदपि द्विविधं जरायुजमण्डजं च आद्यं गर्भो
द्भवम् तेन मनुष्यादिशरीरं द्वितीयं गर्भेण्डजं तद्भवम् पक्ष्यादिशरीरम् योनि... तद्भिन्नमयोनिजम् ना
रकादिशरीरं नारकीयशरीरं च धर्माधर्मविशेषजन्यं तस्याश्चतुर्दशगुणवत्त्वं दर्शयति रूपेति परमाणु
ले॰ रूपेति परमाणोरनित्यत्वे तस्यावयवान्तरकल्पने अनवस्थापत्तेरित्यर्थः कार्यरूपेति द्व्यणुकादिरूपा
नित्येत्यर्थः द्विविधान्यनित्यानामनित्यानां चेत्यर्थः परमाणुरूपादीनां पाकजतया द्व्यणुकादिरूपादीनां
कारणगुणपूर्वकत्वात् एकान्विता पाकजत्वानि निखिलपार्थिवरूपादीनामेवानित्यत्वम् न जलादिवत्प
रमाणुगतानां नित्यत्वमन्येषामनित्यत्वमिति भावः पाकजान्येवेति चकारेवकारः परमाणुपक्षे अवधार

गौ ८.

178 रूपेति नित्यमित्यादिः परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिरूपमनित्यमित्यर्थः पुनरन्यथा चातुर्विध्यमाह उद्भूतेति उद्भू
तरूपस्पर्शोभयवत् अनुद्भूतरूपस्पर्शोभयवत् अनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शवत् उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शवदिति चा
तुर्विध्यम् तत्र प्रथममुदाहरति यथेति पिण्डितमिति पिण्डितं घनीभूतं विजातीयावयवसंवलितमित्यर्थः तेन सु
वर्णादिव्युदासः द्वितीयस्पर्शयोरभिभवनिरासः वन्ह्यादिकमित्यादिपदात्सौरतेजसः परिग्रहः उद्भूताभिभूतरूपस्प
र्शयस्य तेजः इदं केचिद्भिन्नं ते सिद्धान्तस्तु उद्भूताभिभूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं तेजसमिति सुवर्णस्य तस्य स्पर्शो न प्रत
यक्षविषयत्वे तद्गुणो चिन्तामणिकारैः उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारप्रयोजकत्वे सुव
र्णप्रत्यक्षं न स्यादित्यभावे तस्यानुद्भूतस्पर्शवत्त्वादुद्भूतस्पर्शवत्त्वमेव किं तु पृष्ठम्भक पीतरूपाभिभूतमिति न
नु वल्लवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणत्वमभिभवः तथा चान्धकारे पार्थिवभागस्य पीतरूपग्रहणाभावेन
सुवर्णस्य तैजसः मुक्त भास्वररूपाग्रहणप्रसक्तिरत आह अभिभवस्त्विति न चाव वल्लवत्सजातीयसंबंध
नेवाग्रहणं न तत तत्र इति भावः सर्वधर्मस्वसमवायिसंयुक्तसमवायसम्बन्धः पार्थिवेति पीतरूपस्य पा
र्थिवत्वनियमादिति भावः नन्वन्धकारे सुवर्णस्य चाक्षुषं स्यात् तेजो विषयके चाक्षुषे तेजोन्तरानपेक्षणादिति
चेन्नैव रूपाविषयकद्रव्यचाक्षुषाभावेन रूपवाक्षुषसामग्र्यामालोकपदस्य चाक्षुषहेतुत्वात् प्रकृते तेज
स्स्वरूपस्याभिभूतत्वात् पार्थिवरूपग्राहकस्यालोकस्याभावात् न च पार्थिवे चारुणापीतादिरूपेणाभिभू ८.

179 सत्यं पूर्वोक्तम् कारकादीत्यादि पदार्थलक्षणं लौकीयशरीरस्य परिग्रहः नतु करकायाः काठिन्यसंयो
गवत्वात्पार्थिवत्वमेवोचितम् नतु जलत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वाभावादिति चेन्नैव अदृष्टवशात्पतित
करकात्वस्यैव जलत्वस्य करकात्वात् अतएव प्रतिबंधकापगमे पाकं विनापि द्रवत्वोपलंभः पार्थिवत्वे
घृतादिव तेजःसंयोगादेव नैमित्तिकद्रवत्वं स्यादिति काठिन्यसंयोगस्तु पूर्वपृष्टभक पार्थिवभागविशेषस्येवे
ति बोध्यम् अस्यापि वस्तुतः शुक्लगुणवत्वं दर्शयति गन्धवज्जमित्यादिना जलं दुर्गन्धमित्यादिप्रतीतिस्तु पार्थिवा
वयवसंयोगात्संयुक्तसमवायेन तुल्यादितः स्फटिके इत्यादि वस्तो पार्थिवीति भावः नित्यानामिति ज
लपरमाणूनामित्यर्थः नित्यत्वेत्यत्र कारणपार्थिवपरमाणुवत्पाकजानित्यरूपादिव्यवच्छेदः
अनित्यानाम जलद्व्यणुकादीनां अनित्यत्वेत्यत्र कारणे कारणवर्तीत्रोरूपाणादिव्यक्तयोनित्याः
कार्यकारण्यवृत्तयः इति तन्नव्यवच्छेदः तेजोलक्षयति तेजस्त्वमिति जन्यतेजस्त्वेन तेजस्त्वेन कार्यकारण
त्वे भावो जलत्ववत्तेजस्त्वादिजातिरूपनीया एवं वायुत्वमपि बोध्यम् अवान्तरभेदमाह वहुणिति विद्यु
दादीत्यादिपदात्सूर्यलोकीयतेजसश्चरीरस्य कांतादिमणिप्रभाजाठराग्निवडवाग्निप्रभृतीनां प
रिग्रहः सामान्यतश्चातुर्विध्यमाह दिव्यमिति दिव्यं तव्य विद्युदादिः भौमं पार्थिवेंधनवन्त्यादिः औद
र्यमाहारपाननतमोदरतेजः आकरजं स्वर्णादिप्रभेदमणिप्रभासुवर्णादिः एकादशगुणवत्वेदर्शयति

मौ ८१
180 नैनु द्रवत्वं पीतद्रव्यस्यैव पीतं द्रुतमिति प्रत्ययात् अन्यस्यापीतस्य द्रुतत्वे जलमध्यस्थितपीतवस्त्रादिभूत
पृथगनुपलब्धिः स्यादिति चेन्न रूपाभावेन द्रवद्रव्यसंबंधस्यावरूपकत्वेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वात् मसीतो
पमध्यस्थितकुंकुमवर्णपार्थिवावयवानां द्रवत्वाभावेपि द्रवद्रव्यसंयोगात् पृथिवीजलसंयोगवन्न पा
त्ल ४ पृथगनुपलब्धिवत्पीतद्रव्यस्य पृथगनुपलब्धिवत्पीतद्रव्यस्य पृथगनुपलब्धेरुपपत्तेः अथवा पार्थिवभागेपि
द्रवत्वमुत्पन्नमेव किंतु तत्स्पद्रवद्रव्यसंबंधान्तोच्छेदः यथा क्वथ्यमानजलमध्यस्थघृतादिवत्तस्मिन्स्थले वह्निनाशसंबंधि
र्वैनैमित्तिकद्रवत्वे वह्नेः संजातद्रवत्वे वा चक्षुषानुद्भूतत्वादुद्भूतरूपवत्त्वमिति केचित् तन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्य द्रव्य
समवेतस्यैव चाक्षुषत्वात् उद्भूतरूपस्यापीतरूपेणाभिभवान्न चाक्षुषप्रत्यक्षं रूपस्य तस्य उद्भूतत्वे प्रमाणा
भावेनानुद्भूतत्वमेवेति बोध्यम् पूर्वोक्तचतुर्विधतेजसां स्थितीयमुदाहरति यथा वह्नेरिति वह्नेरुक्तेजोरूपस्य
मुक्ताभास्वररूपमुष्णस्पर्शश्चोभयमप्युद्भूतमित्यर्थः द्वितीयमुदाहरति यथा तप्तवारीति तप्तवारिस्थ
तेजस उद्भूतरूपाभावान्न प्रत्यक्षं वायुवत् उद्भूतोष्णस्पर्शस्यैव स्पार्शनं नैयायिकानां मते मीमांसकानां
मते तु वायुवद्वह्न्यादिस्पार्शनाविषयता तेजसोविद्यते इति बोध्यम् तत्र वायुवदेव स्पर्शनं तृतीयमुदाहरति
यथा प्रदीपेति प्रभायाउद्भूतरूपवत्त्वाच्चाक्षुषप्रत्यक्षत्वं अनुद्भूतस्पर्शवत्त्वान्न स्पार्शनप्रत्यक्षत्वमपि घटे ८१
इति भावः वायुत्वव्याप्ति वायुत्वेति प्रागुक्ता युक्तिः अवान्तरभेदमाह त्वगिन्द्रियेति त्वगिन्द्रियं पूर्वमुक्त

181 तमपि वह्निरूपं स्वपरप्रकाशं छादयति तथाभिभूतमपि शुक्लरूपं स्वपरप्रकाशं भवेदिति वाच्यम् तत्र शुक्ल-
त्वमेवारूपेणादिनाभिभूतं ननु भास्वरत्वमत्र तु पीतरूपेण भास्वरत्वमप्यभिभूतमिति कल्पने फलवत्वात्
अतोऽभिभूतरूपवती वह्निप्रभैवात्र प्रकाशिका ननु पीतरूपाधिकरणत्वे कठिनत्वगुरुत्वादिना स्फु-
वर्णस्य पार्थिवत्वमेवोचितं ननु तेजस्त्वमिति चेन्नैवम् पीतरूपाधिकरणस्य पार्थिवत्वमेव तस्य चोत्प-
तानलसंयोगे सति द्रावाभावदर्शनेन द्रवद्रव्यसंबंधोऽनुमीयते यथा स्वेतानलसंयुक्तं पीतं वस्तु द्रव-
द्रव्यसंबद्धं चिरकालानलसंयोगेऽप्यदाह्यपार्थिवत्वात् चिरकालानलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीत-
पटवदित्यनुमानेन पार्थिवभागसंबद्धद्रवद्रव्यसिद्धेस्तद्द्रव्यं रूपवत् द्रवत्वादिति रूपेणानुमिते न
तु छायावद्रूपवत्वात् ननु तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वाभावान्नैमित्तिकद्रवत्वाद्वा न पार्थिवदाहप्रति-
बंधकद्रवत्ववत्वात् यत्पार्थिवेतरदाहप्रतिबंधकद्रवत्ववत् यथा घृतलोहादिकमिति व्यतिरे-
केदृष्टांतः पार्थिवद्रवत्वस्य दाहप्रतिबंधकत्वे घृतादेरपि तथात्वापत्तेः एवं क्रमेणेतरद्रव्यबाधात्ते-
जोरूपमेव द्रवद्रव्यमिति चेत् न चेत् तस्य द्रवद्रव्यस्य प्रतिबंधकत्वे जलमध्यस्थितस्येव द्रवत्वे सुवर्णमध्य-
स्थितस्य घृतादेर्दाहेन स्यादिति वाच्यम् फलबलेन स्वोपष्टंभकद्रवमात्रदाहप्रतिबंधकत्वकल्पनात्

गौ०९२ प्रतिस्पर्शस्य हेतुत्वमित्यधिककार्य्यकारणभावकल्पनापत्तेः अन्यथाकाशादेरपि स्पार्शनं स्यात् वायुस्पर्शो यानु
182 द्भूतत्वाभाववत्त्वापि स्पार्शनहेतुताकल्पनीया अन्यथा त्वगिंद्रियादेः स्पार्शनतापत्तेः तथा द्रव्यत्वावच्छिन्नं मूर्त्त
वोद्भूतरूपवत्त्वे वा रूपकार्य्यतावच्छेदकम द्रव्यस्पार्शनत्वं मूर्त्तस्पार्शनत्वं वा स्पर्शकार्य्यतावच्छेदकमिति विभिन्नमेव
नाविरहात्कार्य्यकारणभावद्वयस्यापत्तिरिति महागौरवम् तस्मात्स्पार्शनविषयकजन्यप्रत्यक्षत्वे वोद्भूतस्पर्शत्वापेक्ष
णगुर्व्विति कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्यते अतो रूपाभावाद्वायोरप्रत्यक्षता न तु यदि द्रव्यस्पार्शनं प्रति स्पर्शस्य हेतुता
नांगीक्रियते तदा प्रभाया अपि स्पार्शनं स्यादिति वेन्न घटाकाशसंयोगादेः स्पार्शनवारणाय स्पार्शनं प्रति
स्पार्शनाभावस्य सामानाधिकरण्येन प्रतिबंधकता तत्र च त्रसरेणोरस्पार्शनत्वेपि तत्समवेतचतुरणुकादीनां स्पा
र्शनविषयत्वादेतत्स्पर्शवदन्यत्वेति प्रतिबध्यतावच्छेदकं विशेषणीयं तेनोद्भूतस्पर्शवदन्यसद्विषयकस्पार्श
नत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति प्रभास्पार्शनस्यापि तदाक्रान्ततया प्रभावयवेषु स्पार्शनविषयत्वाभाववद्रूपप्र
तिबंधकसत्त्वादेव प्रभायाः स्पार्शनविषयत्वाभावोपपत्तेः आकाशादौ स्पार्शनाभावस्य शने व्यभिचारवार
णाय सद्विति विशेषणीयम् स्पार्शनं प्रति त्रसरेणोस्तन्वेनैव प्रतिबंधकता मेयवादिसिद्धा नन्वेवं स्पर्शस्पा
र्शने व्यभिचारः वायोरस्पार्शनत्वेपि तत्स्पर्शस्पार्शनसंभवदभिमतत्वात् स्पर्शग्रहत्वेनापि विशेषणे घ्रा
णेंद्रियस्पर्शस्पार्शनं स्यात् वायवीयस्पर्शोन्य इति विशेषणे त्वगिंद्रियस्पर्शस्य तत्स्यापत्तिरिति वेन्नैवमुद्भूतस्पर्श ९२

प्राणः शरीराभ्यन्तरसंचारी वायुः वातो वहिःस्थितो वायुः वृक्षादीनां कंपनकारी आदिपदाद्वायुलोकेवि
183 ग्रहणादीनां शरीरपरिग्रहः अस्य गुणानां नवत्वं दर्शयति स्पर्शेति वायोरतींद्रियत्वात्तत्रानुमानं दर्श
यति सर्वेति प्रयोगस्त्वेति वा मरव्यजनादिसंचलनानंतरमनुभूयमानोऽनुष्णाशीतस्पर्शः द्रव्याश्रितो
गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमितावितरबाधाद्वाय्वाश्रितत्वसिद्धिरिति गुणेनमतेन रूपेणेन व्याप्तिर्दर्शि
ता इतरबाधमेव दर्शयति पृथिव्याद्यनुपलब्धेरिति अत्रायं भावः आकाशादीनां तावदुदारभकत्वा
भावात्स्पर्शवत्त्वे वाधितम् जलतेजसोस्तु शीतोष्णस्पर्शवत्त्वमेव अस्तु तावद्व्यजनादिरूपायाः
क्षितेरेवानुष्णाशीतस्पर्श इत्यत उक्तमनुपलब्धेरिति व्यजनादिस्पर्शस्पार्शने व्यजनादेरविविषय
त्वे स्यादिति वायोरेवानुष्णाशीतस्पर्शो गृह्यते इति वायुरतींद्रिय एव मूर्त्तप्रत्यक्षे प्रत्युद्भूतरूपस्पर्श
तुत्वात् आत्मादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय मूर्त्तेति न च मूर्त्तप्रत्यक्षत्वे मा भूदेर प्रत्यक्षतोवृत्तित्वा
न्नकार्यतावच्छेदकमिति जन्यताविशेषणगौरवमिति चाक्षुषत्वस्यैव तथात्वमुचितमिति वाच्यम्
विशेषणहानेन जन्यतावच्छेदकाविशिष्टप्रत्यक्षत्वे वृत्तिजातिविशेषस्यैवात्र कार्यतावच्छेदकत्वे समवा
न्तु अस्य वास्तु कार्यतावच्छेदके गौरवम् चाक्षुषत्वस्यैव रूपकार्यतावच्छेदकत्वे द्रव्यस्पार्शनं

184 दीनामपि चाक्षुषत्वमेवं इन्द्रनीलादिप्रभाहीनत्वादर्शनात् सौरादिप्रभाणां स्वच्छानां सजातीयवृत्त्वसंवलि
ततया महीतोयमध्यस्थितत्वेनरूपामद्ग्रहणमिति विशिष्यमेवाग्रहणात् फूत्कारादिवायुसंयोगमध्ये त्वादिसंख्या
यां न स्पार्शनविषयता किन्त्वभिन्नावयवावच्छेदेन त्वचा स्पर्शग्रहणादनुमितेर्न तु न स बोधस्य वा विषय
त्वमिति मन्तव्यम् शीतो वायुरित्यादि घटो योग्यानुमानिको न तु न सौ वा बोधः अथ कार्यद्रव्यसंयोगाज्जेया
मुत्पत्तिविनाशप्रकारं दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना द्वयोरिति परमाणुरूपक्रियोत्पत्तेर्भगवतः सिसृ
क्षादिकं हेतुः तत्संयोगात्तयोः परमाण्वोः संयोग इत्यर्थः अदृष्टादीत्यादिपदादीश्वरज्ञानेच्छाकृति
प्रयत्नकालादिपरिग्रहः ततः द्व्यणुकोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः शेषमिति द्व्यणुकानां संयोगोऽसमवायि
कारणमीश्वराद्दृष्टादिकं निमित्तमित्यर्थः चतुरणुकमिति अत्रापि समवायिकारणादिकं पूर्वोक्तरीत्यो
ह्नीयम् स्वाश्रयेति स्वसमवायीत्यर्थः कार्यगुणमिति स्वाश्रयवृत्त्यसमवायिकारणकमिन्न जन्यगुण
मित्यर्थः तेन घटादिसंयोगासमवायिकारणकपाकजरूपादीनां घटैकत्वासमवायिकारणक घटादि
द्वित्वादीनां घटकर्मासमवायिकारणक घटपटसंयोगादीनां च स्वाश्रयसमवायिकारणगुणजन्य को
त्वेपि न दोषः कार्यतावच्छेदकस्य निरुक्तत्वात् वारणाय जन्यपदम् उत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा विनाश
प्रकारं दर्शयति एवमुत्पन्नस्येति विनाशे उपस्थिते इति शेषः तेनोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशप्रतीतिः

185 र्शवद्रूपवायवीयोद्भूतस्पर्शाश्रयसन्निकर्षविषयकस्पार्शनत्वस्य स्पार्शनाभाववृत्तितयाऽव्याप्ताऽवच्छेदकत्वात् न च परमा
णुघटितसन्निकर्षेणाकाशादिघटितसन्निकर्षेण वा द्रव्यत्वादिस्पार्शनवारणाय त्वक्संयुक्तमहदुद्भूतस्प
र्शवत्समवायत्वेन हेतुतायां वायुत्वादेरपि मन्मते प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् घटादिगुरुत्वघटितस
न्निकर्षेण सत्त्वादिस्पार्शनवारणाय जातिस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तसमवेतसमवेतस्पार्शनविषयं तत्समवा
यत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे [illegible] न च वायुत्वादिस्पार्शनवारण[illegible]त् वायोः प्रत्यक्षतापत्तेः पूर्वोपदर्शितगौ
रवेण तथाकल्पनस्य कुमारविजातीयस्पर्शवद्रूपवद्वायोः प्रत्यक्षानुरोधाच्च त्वक्संयोगत्वेनाकारण
भावादीनां कल्पने गौरवमन्मते तन्न वायोर्निःस्पार्शनत्वादिति निरूपितपक्षविवेचने एवं तैलस्फटिकस्य
वह्निगतौष्ण्योष्मादीनामपि न स्पार्शनं किन्तु तत्स्पर्शमात्रमेवेति बोध्यम् केचित्तु मूर्तप्रत्यक्षत्वे उद्भूत
रूपवत्त्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वं वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुत्वम् तेन न वायोः प्रत्यक्ष
ता एकैकस्य हेतुत्वे प्रभायां गौरवान्मानाभावाद्द्रव्यप्रत्यक्षतापत्तेः तथा च सति तेजःसंख्यापरिमाणपृथ
क्त्वसंयोगविभागकर्मणां प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति वदन्ति तन्न प्रभायाश्च प्रत्यक्षत्ववलतिपत्तिकां
२ डहौ पूर्वोक्तदेशविभागसंयोगयोः प्रत्यक्षतानस्यात् पूर्वोक्तरदेशस्य प्रभास्मूर्तरूपस्योद्भूतस्पर्शा
भावेनाप्रत्यक्षत्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेव मूर्तप्रत्यक्षे कारणं प्रभायाश्चोद्भूतत्वेन तेजःसंख्या

गो॰ ६४

186

तत्कारणनाशत्वेनैव हेतुत्वादिति सांप्रदायिकाः वस्तुतस्तु निमित्तकारणत्वादेरेकस्याभावात् सर्वोत्तरीत्या नि-
मित्तेकारणेतरत्वस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहस्य विशिष्यैव कार्यकारणभावो वक्तव्यः नवा कपालस-
मवेतनाशत्वावच्छिन्नं प्रति कपालनाशत्वेन हेतुता तथा सति कपालनाशनाश्यघटनाशत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीय-
कपालसंयोगनाशत्वेन हेतुतावश्यं वाच्या अन्यथा व्यभिचारात् तथा च तत्र व्यभिचारः कपालनाशस्येति तदर्थं कपा-
लसंयोगनाशनाश्यकपालसमवेतनाशत्वं कार्यतावच्छेदकम् एवं च तदपेक्षया घटान्यकपालसमवेतनाशत्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमुचितं लाघवात् न चैतदपि संभवति पाकादिना कपालरूपादिनाशे व्यभिचारात् तस्मा-
न्नैव विजातीयकपाल[illegible]रूपनाशं प्रति कपालाग्निसंयोगत्वेन हेतुता विजातीयकपालरूपनाशं प्रति च कपा-
लनाशत्वेनैव हेतुत्वमिति विशिष्यैव वक्तव्यम् एवं सति लाघवादेव कपालनाशं प्रति अवयवसंयोगनाशत्वेनैव यद्यपि हेतुत्व-
मुचितं तथापि विभुत्ववत्संयोगादिरूपप्रत्यक्षे समग्री कालेकपालनाश इति रूपघटस्यानाश्रितस्य सत्त्वे रूपाद्यु-
पत्तीनां ग्रहणापत्तेः नाभिवप्रत्यक्षे विषयतासंबन्धेनोद्देश्यत्वस्य हेतुकस्यापि नास्ति प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवमि-
त्ययोरप्यनुपपत्तेः तदानीं घटाभावनिर्णये नाशस्य कपालनाशस्यापि चक्षुषि घटनाशकत्वं कल्प्यते प्रमाणवतो गौरव-
स्यान्याय्यत्वादिति प्राचामाशयः अन्ये त्विति अत्र गुणत्वमविवक्षितं न म यथापेक्षाबुद्धिनाशात् संख्यानाशे विहितत्वस्य त्वा-
दिनाशः पाकेनेति तेजःसंयोगरूपपाक एव विरोधिगुणो बोध्यः यदिदमिति अत्रेत्र समेरणः पृष्ठः तस्य चास्य त्वाप्रत्यक्षत्वात् प्र-
त्यक्षेतोनाध्यज्ञाते तथादिस्थाल्येति स्वपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणस्यतादृशद्रव्यसमवायिकारणत्वे व्यभिचार अत्र वेद्रव्य-
दंतादृशरूपेण साध्यं व्याप्यवृत्तिविशेषणस्य दोषाभावात् ध्वंसादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदमन्त्वेति ६४

187 नोदनादिस्यादि नोदनात्वाभिघातत्वे संयोगत्वव्याप्यजातिविशेषौ स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्य नोदनात्वं
स्पर्शवेगाभ्यांवद्द्रव्यसंयोगस्याभिघातत्वं बोध्यम् संहार इति संहारे करणीये सति संजिहीर्षोरित्यस्यः तेन
महेश्वरस्य संजिहीर्षुरूपत्वे सति सर्वदैव संहारापत्तिः संजिहीर्षोः संजिहीर्षेति चेन्न तत्प्रापत्तिस्त्वनिरुक्ता सं
हारकाले संजिहीर्षाः संजिहीर्षा जायतेऽस्तु केः संहारकाले स्याविविधमानत्वं लभ्यते ननु संजिहीर्षा नाम
प्रकृते संहारविषयिणीश्वरेच्छा तस्याश्च नित्यत्वान्न जन्मास्तीति तत्कथमुक्तं संजिहीर्षा जायत इति चेत् स
त्यं किंतु संहारविषयत्वं तस्या न संजिहीर्षात्वं सर्वदैव तस्याः सर्वविषयत्वात् परं तु संहारस्यागामीविशि
ष्टत्वं विशेषणरूपायाः संहारस्यागामित्वाज्ञानत्वात् संजिहीर्षा जायत इत्युक्ते न सविशेषणे हीतिन्यायात् शिष्टत्वायान
ष्टायां शिष्टिर्विधिनष्टः इत्यादिवत् एवं तस्याः सिसृक्षारूपता बोध्या प्रलये सत्यलेऽसमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशे दर्श
यित्वा सृष्टिकाले विद्ध्वंसयति यथा तेतु नाश इति ननु सर्वत्रासमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशोऽस्तु तंतुनाशादिस्थलेऽपि
संयोगनाशादेव पटादिनाशः क्लृप्तमनाश्रितमेव पटोऽस्तु कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् न चैवं समवायि
कारणनाशेन सह विनिगमनाविरह इति वाच्यम् द्व्यणुकनाशस्थले समवायिकारणनाशासंभवस्य विनिगमकत्वा
दिति चेन्न कपालसमवेतनाशं प्रति लाघवात् कपालनाशत्वेन हेतुता ननु द्रव्यान्यकपालसमवेतनाशत्वं कार्यतावच्छे
दकं गौरवात् द्रव्यान्यत्वविशिष्टकपालसमवेतत्वे कपालसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यान्यत्वे विनिगमनाविरहेण कार्य
तावच्छेदकभेदापत्तेश्च नवद्रव्यनाशस्य कार्यत्वे उभयकारणनाशयोः परस्परव्यभिचार इति वाच्यम् निमित्तकारणे

गौ.९५

188 मिवेदंति नन्वनेकारब्धत्वं बहुभिरारब्धत्वेपि संभवति तत्कथं द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामिति निश्चितमित्यत आह
त्रिवेत्यादीति [illegible] अवयवानां बहुत्वे घ्यणुके महत्त्वपरिमाणप्रसंगोपि बोध्यः महत्त्वकारणाभावेन महत्त्वा
भावकार्य्यं दर्शयितुं महत्त्वकारणानि दर्शयति कार्य्य इति कारणमहत्त्वादिति यथा कपालमहत्त्वाद् घटमहत्त्व
मिति कारणमहत्त्वादिति यथा तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणापेक्षया तादृशकपालत्रयारब्ध
घटे प्रकृष्टमहत्त्वं एवं कारणप्रचयाद्धेत्यपि बोध्यम् यथा तूलकावयवानां प्रचयाख्यसंयोगात् तुल्यावयवा
तूलकान्तरपरिमाणात् प्रकृष्टं तूलकमहत्त्वं तत्र त्रसरेणुपरिमाणस्य परिशेषात् कारणबहुत्वजन्यतादृश
यति प्रथमस्येति कारणे घ्यणुके महत्त्वस्यासंभवात् इत्यर्थः एवं अवयवस्याप्यभावो बोध्यः एवं च कारणं बहुत्वमि
त्यर्थः ननु बहुत्वापेक्षया कथं त्रिभिरेवेति निर्णीतम् चतुर[illegible]देरपि संभवात् अत आह न चेति क्रमशो [illegible]
[illegible] आश्रयेति उत्कृष्टगुणोपगतत्वमगुणापद्दसमवेतपरम् तेन [illegible] समवायित्वमित्यर्थः तद्गुणमाह संख्ये
तिएकमिति [illegible] यौतिके भेदा समानाधिकरणाकाशत्ववदित्यर्थः अन्यथैकमित्यस्यैकत्वसंख्यायोगित्वर्थे
घटादेरपि [illegible] तत्त्वम् छिद्रत्वाद्यभाववदित्यर्थे असंभवः आकाशे घटाकाशवृत्तिछिद्रत्वादिसत्वात् सजाती
यमात्रवृत्तिछिद्रत्वाभाववदित्यर्थे प्रतियोग्यप्रसिद्धिः आकाशद्वयवृत्तिछिद्रत्वाद्यप्रसिद्धेरित्यादिदोषसत्वात् ८५
विभुत्वनित्यत्वे हर्वे निरुक्ते तत्र प्रमाणं दर्शयितुं माह शब्दलिंगकामिति शब्दो लिंगमनुमितिकरणीभूतं य

१८५

189 उक्तानुमानसिद्धं द्व्यणुकस्वरूपमित्यर्थः कार्य्यमेवेत्येवकारो नित्यत्वव्यवच्छेदपरतया च साध्यद्वयेनान्वय्येतिम् न द्व्यणुका
रंभं द्रव्यं कार्य्यत्वव्याप्तिनित्यत्वाभावव्याप्ति वा महत्त्वाधिकरणसमवायिकारणत्वात् कपालवदिति प्रयोगः परमाणौ व्यभिचारवार
णाय महत्त्वेति महद्वृत्येत्यत्र द्रव्यपदम् च समवायेन महत्त्वाधिकरणत्वं समवायेनाधिहेतौ तन्त्रप्रयोक्तव्यम् दोषपर्याप्त तदपि स्यात् इति
सुवच द्व्यणुकस्य परमसूक्ष्मेनारंभ एवेति गौरवप्रमाणाभावादिति दोषः ननु परमाणुः कार्य्यकार्य्यद्रव्यसमवायित्वात् द
हमेव प्रमाणसंभवात्विनिश्चयकारके नन्विति कार्य्यद्रव्येत्यत्र द्रव्यपदं गगनानन्दे व्यभिचारवारणाय प्रतिकूलतर्कसत्वेनैतद
नुमानस्याप्रयोजकत्वमिति दर्शयति अनंतेति एवं क्रमेणानन्तावयवानामविसावयवे नवस्थास्यादित्यर्थः नचात्रानव
स्थायां वीजांकुरादिस्थलवत् किंचित्प्रमाणमस्ति प्रत्युत विरुद्धत्वमेवास्तीति दर्शयति तथा चेति अनंतेति ननु यथा
कपालद्वयारब्धत्वाविशेषेपि स्वल्पकपालद्वयारब्धात् घटात् स्थूलकपालद्वयारब्धस्य घटस्य परिमाणाधिक्यम् तथा
त्राप्यनंतद्रव्यारब्धत्वाविशेषेपि तेषां द्रव्याणां सूक्ष्मत्वस्थूलत्वाभ्यामेव मेरुसर्षपयोः परिमाणविशेषो भविष्यती
त्येवं अवयवानां सूक्ष्मत्वस्थूलत्वयोरपि तदवयवानामेत्याद्यपेक्षत्वेनुपपत्त्वादौ नत्वा तथा चानंतावयवपरंपरा
रब्धपरमाणोः सावयवारब्धत्वेन महत्त्वमेव स्यादिति भावः द्व्यणुकारंभे विशेषं दर्शयति द्व्यणुकं त्विति स्यादिनाद्व्य
मेवेति अनेकावयवारब्धमित्यर्थः कार्य्यद्रव्यत्वादिति हेतुर्बोध्यः तत्र विपक्षे बाधकमाह एकस्येति हेतुपरत्वेप द्वाव
त्रित्वदोषापत्तेः परमाणुद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणविरहादिति भावः एकस्य जनकत्वे द्व्यणुकं प्रति परमा
णुद्वयस्यैव तेन व्यक्तित्वेन हेतुत्वात् सहकारिविरहात् द्व्यणुकस्य परमाण्वपेक्षया परमाणाधिक्यानुपपत्तिश्चेत्य

190 हिना रूपत्वादेरविशेषेन्द्रियग्राह्यत्वमतो रसादावीति लत् गुरुत्वस्यालौकिकप्रत्यक्षस्वरूपतां तथा च शब्दो गुणः सामान्यव
त्वे सति बहिरिन्द्रियद्वयजन्यालौकिकसाक्षात्कारविषयसत्तागुणत्वान्यजातिशून्यत्वात् रूपादिवदित्यनुमाने बा
धं विरोधवारणाय सत्तागुणत्वान्येति गुरुत्वादावपि निरुक्तसाध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचारः शब्दस्पर्शान्यतरत्वादिसत्त्वात्कि
रोधवारणाय पञ्जानीति परत्र शब्दे चानुमानमाह गुणश्चेति शब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वात् रूपादिवदित्यनुमानादिति भावः
अत्र सामान्यतः प्रसक्तस्य पृथिव्यादिवृत्तित्वस्य प्रतिषेधं दर्शयति न चेति शब्दो न पृथिव्यादिगुणः श्रोत्रग्राह्यत्वादि
पादिवदिति केवलव्यतिरेकी तत्र व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यः नेति विशेषगुणत्वादिति तच्च पूर्वोक्तानुमाने सि
धः रूपादिवदिति दृष्टान्तो बोध्यः परं धूमेनावलच्छिद्यमाणे सप्रत्ययं दर्शयति अत एवेति एभ्यः पृथिव्यादिभ्य इत्यर्थः
सत्त्वे लाघवादेक एव सिद्ध्यतीत्याह सर्वैकत्वेति ननु नानादेशेषु शब्दोपलम्भानुपपत्तिरेव भेदे प्रमाणमविव्यक्ती सत्तत्रा
द एकत्वेन चेति विभुत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलम्भसंभवात् इति भावः सामान्यस्येति अनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्व
मेव सामान्यत्वमिति भावः परमाणुवादावेतदेकत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं समवायाभाववति व्याप्तिवारणा
य नित्यमिति एकत्वेऽपि सर्वत्र शब्दोपलम्भसमर्थनायाह विभुश्चेति अनवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमित्यभिप्रायेणाह
परममहदिति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं वा अत्र विभुत्वसाधकमाह सर्वत्रेति कार्यस्य शब्दस्य सर्वत्रोपलब्धेः ९६
सर्वत्रैव कारणस्याकाशस्यानुमानमित्येकस्य विभुत्वमायातीति भावः नित्यत्वसाधकमाह अत एवेति अत एवास्य
वा हेतत्प्रतिपादितादेव विभुत्वादिति समानाधिकरण्येनान्वयः अत्र दध्यिप्त बलमाकाशमिति प्रतीतिर्निरुपाधिकी भव

१९। रामर्शविषयोयस्तत्तदित्यर्थः विशेषाभिधानायपृच्छति शब्देति उत्तरं पारिशेष्यादितिभावार्थो नविवक्षितः प
रिशेषादित्यर्थः तथा चेतरबाधसहकृतानुमानात्तस्य शब्दपरामर्शजन्यानुमितिविषयत्वमित्यर्थः परिशे
षपदस्यात्रेतरबाधसहकृतानुमितिपरत्वमितिदर्शयति प्रसक्तेति प्रसक्तस्य परभिन्ने प्रसिद्धस्य साध्यस्य प्रतिषे
धे बाधे सति अन्यत्र प्रकृतधर्मेतावल्लल्लस्य साध्याभिन्ने अप्रसंगाद्विषयतया ऽनुमितत्वस्येतरसंभवाच्छिष्यमाणेऽवा
धितप्रसिद्धसाध्यावच्छिन्नेव प्रकृतधर्मेतावल्लभ्ये अप्रत्ययसाध्ये संप्रत्ययः सम्यक्प्रमारूपः प्रत्ययो ऽनुमितिरि
त्यर्थः स च सम्यक्प्रत्ययविषयता तथा चेतरबाधवत्प्रसाध्यान्यस्याप्रसिद्ध्याविशेषसाध्यसिद्धिः पारिशेषः परिशिष्यते
अनेनेतिकरणसाधनेनातादृशानुमानप्रमाणमपि परिशेषः प्रकृते च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वे साध्ये प्रसक्तस्य पृ
थिव्याद्याश्रितत्वस्य बाधात्तद्विषयानुमितेरसंभवात् परिशिष्यमाणमाकाशाश्रितत्वमेवानुमितिविषयीभव ति
तीति भावः प्रदर्शितपरिशेष्यमाणस्य दिगादिवृत्तित्वाभावस्य साधनेनोपयुक्तं शब्दस्य विशेषगुणत्वं साधयति शब्द इ
ति अत्र विशेषगुणत्वं यावद्द्रव्यवृत्तिस[illegible]त्वादि रूपसाधारणगुणभिन्नगुणत्वम् तावतैव दिगादिवृत्तित्वा
भावसिद्धेः ननु पारिभाषिकगुरुत्वादिभेदघटितविशेषगुणत्वे विवक्षिते प्रयोजनाभावात् अत्र रूपत्वा[illegible]तो दि
व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षसामान्यवत्वे सतीति विशेषणम् एकेन्द्रियग्राह्यत्वमेकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वम् सत्तागुणत्वा
सत्त्वादिद्वीन्द्रियग्राह्यजातिभिन्नत्वमित्यर्थः अतो देवादिकेन्द्रियग्राह्यापीते घटादौ कमलिनी व्यभिचारस्तत्र घटत्वस्य द्र
व्यत्वस्य संख्यात्वस्य कर्मत्वस्य च तादृशजातेः सत्वात् रूपत्वादेरपि मनसा सह द्वीन्द्रियग्राह्यत्वाद्याह्यतीति योग्यत्वधर्मा

मु॰ ६

हि परत्वापरत्वव्यवस्था तत्र सन्निहितदेशस्थे देशतो ऽपरस्मिन्नपि वृद्धे स्वल्पवयस्कान्तरापेक्षया यायः परत्वव्यवहारः स
192 कालिकपरत्वकृत एवेत्यर्थः एवमपरत्वेऽपि बोध्यम् सन्निधानादिति संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाद्दैशिकापरत्वयोरपेक्ष
र्थः विपरीतमिति दैशिकपरत्वमित्यन्ये कालिकपरत्वमित्यर्थः एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् व्यवधानादिति संयुक्तसंयोगानन्त्या
भूयस्त्वाद्दैशिकपरत्वयोगपद्यमित्यर्थः द्विविपरीतपरत्वापरत्वे उपसंहरति तदिदमिति तात्पर्यं यथा कालानुमानं तदृश
यन्तिकाद्यसदिति अनुमापयन्नीत्यनेनान्वितम् कारणस्येति भावप्रधाननिर्देशः दिगादेः कारणत्वसंभवादित्यर्थः
अप्रमाणाद्यः योऽयं बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मा मिसन्निहितदेशस्थे परो युवेति प्रत्ययः सः न दिक्कृतपरत्वाधीनः
तस्य सन्निहितदेशस्थतया दिक्कृतपरत्वाभावात् प्रत्युत दिक्कृतमपरत्वमेव तस्य अपि च दिक्कृतमपरत्वादिसापेक्षं यथा
मुक्तमेतदपरमिदमपरं चेति कालकृतं तु निरपेक्षस्य वैसेवक्त्वः परो बालोऽपरः यथा वर्त्तमानत्वादिकं सर्वसाधारणं तथैव तथा चे
न तस्य दिग्जन्यता न पृथिव्यादिजन्यत्वं बालेऽपि परत्वोत्पत्तिप्रसंगात् न च तपनपरिस्पन्दवानित्यादिप्रतीतिनियामकस्य
कालिकसामानाधिकरण्यस्य सिद्धये काल एकः कल्पनीयः तथाच वृद्धशरीरनिष्ठपरत्वे समसमवायिकारणं जन्यजन्यगुण
त्वाद्रूपवदित्यनुमानादितरबाधात् समवायिकारणं कालसंयोग एवायाति तत्र कालिकसामानाधिकरण्येन बहुतरतपन
क्रियावत्त्वज्ञानं परत्वोत्पत्तिनिमित्तं अल्पतरतपनक्रियावत्त्वज्ञानं चापरत्वोत्पत्ताविति पूर्वोक्तयुक्त्या कालस्यैकत्वेऽपि ९
देवर्त्तमानातीतत्वादिभेदप्रत्ययानुपपादयति सचैकोऽपीति वर्त्तमानेति ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालवृत्तित्वं क्रिया

193 लप्रभामंडलसंबंधाल्लोहितस्फटिक इति प्रतीतिवत् निर्मलेन भासितोऽस्य रूपप्रतीतिः किमौपाधिकोऽत्र
भगवातमतमुक्तिः भूगोलमध्यवर्त्तिनः सुमेरोः पूर्वादिक्रमेण पद्मरागेन्द्रनीलरजतसुवर्णमयानि चत्वारि शृंगाणि
तत्र दक्षिणशिखरस्येन्द्रनीलस्य प्रभयात्र नीलिमाकाशमुपलभ्यते अन्यत्र सितपीतादीनि केचित्तु पयानयनगते
पित्तपीतिमा शंखे आरोप्यते तथा नन्मध्यगतकृष्णतारकाविषयागमने इति वदंति तन्न कपिलाद्याः सांख्यकर्तृमुनि चितो
इति गुणकिरणावलीमाथायाः तेषां कपिलादेः प्रमतानुमेसिनरगृहीतेष्वपि कालेत्यादौ यति कालो दिग्वि-
परीतेति दिग्विपरीतेत्यनेन दिक्कृतपरत्वापरत्वविलक्षणयोः कालिकपरत्वापरत्वयोर्ग्रहणम् तयोश्च प्र-
त्येकमनुमापकत्वमभिप्रेतमिति तेनान्यतरत्वे वैयर्थ्यम् इदं च प्रमाणदर्शनायन तुल्यलक्षणम् तेन तादृशपरत्वाद्यनुमेय- ९७
त्वस्य तद्व्यतिरिक्तान्यद्रव्ये अन्यत्र च सत्त्वे विनातिव्याप्तिः लक्षणे तु परत्वानाश्रयत्वे सति विजातीयपरत्वासमवायि-
कारणसंयोगाश्रयत्वम् एवमपरत्वघटितलक्षणं तदेवोऽपर घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् दिग्भिन्नत्वं
विजातीयेति तस्य च गुणानां सत्त्वेति एक इति लाघवान्नानात्वे मानाभावाच्चेति ज्ञेयम् अत एव विभुः सजातीय-
द्वितीयाभावेन कारणाभावात् विजातीयस्यारंभकत्वाभावाद्विभुत्वनित्यत्वयोरविनिगमकतो विभुत्वे चैतत्कार्य-
स्य परत्वादेः सर्वत्रोपलब्धिरिति भावः दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां विजातीयपरत्वापरत्वयोः किं प्रमाणं न कथं ताभ्यां
कालस्यानुमानमिति शंकते कथमस्येति तत्राह दैशिककालिकयोः परत्वापरत्वयोर्दैशिकवैपरीत्यं दर्शयति सन्निहितेति सन्निहि-
तदेशस्य दैशिकापरत्वं व्यवहितदेशस्य च दैशिकपरत्वं अपरकालीने कालिकापरत्वम् चिरकालीने कालिकपरत्वम् इति

गौ॰ ९८

194 नीतिनियामकत्वम् किं त्वदृष्टव्यतिरिक्तादृष्टव्यादिरूपएवेति अस्यामेकत्वेनद्वयमस्यात्स्ववर्णितपाश्चिमेत्यादिग्र
न्थीत्युपपन्नयेमूर्त्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वेन विषयतास्वीक्रियते इत्याह साचेकेति एवं पूर्वोक्तरीत्या दैशिकपरत्वाप
रत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतयादिक्सिद्धिरूहनीया अथ वदंति दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ तथाकाशमवि
मूर्त्तस्यादिदैहेतुतायामीश्वरस्यैव संभवेनातिरिक्तकल्पनेमानाभावादितितन्नयुक्तम् ज्ञानस्येश्वरात्मगुणत्वे अस्यघा
प्रत्यक्षविषयतानस्यात् अन्यात्मगुणानामन्याप्रत्यक्षत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् कालिकदैशिकपरत्वापरत्वयोःपरस्प
रं वैलक्षण्येन स्यात् समानसामग्रीकत्वात् अपि चक्षुरादिकं प्रतिलिंगत्वात् ईश्वरस्यैव हेतुतायां कल्प्यमानायां
मनेन जीवात्मव्यक्तिरेतस्याविनिगमनाविरहादेकमतिरिक्तमाकाशं कल्प्यते एवं कालादावपि बोध्यम् अन्यथा
ईश्वरोपि न सिध्येत् क्षितिः सकर्तृकेत्यनुमानेन जीवस्यैकस्यैव सिद्धेः वनित्यज्ञानादिमत्त्वसिद्ध्याधारतार्थत्वसंभवात् त
स्मात् जीवेषु विनिगमनाविरहात् सर्वत्र नित्यज्ञानादिकल्पने गौरवात् लाघवेनैकस्येश्वरात्मनः तथाकल्प्यते एवं च प्रकृते
पि तुल्यम् न चेश्वरस्य कार्यमात्रे हेतुत्वेन क्लृप्तत्वेन जीवानामीश्वरस्य शब्दादिहेतुतायां विनिगमकमस्तीति वाच्यम् शब्दं
प्रतीश्वरस्य समवायिकारणतायाः परत्वादिकं प्रतीश्वरसंयोगस्यासमवायिकारणतायाश्चाक्लृप्तत्वेन तुल्यत्वात् निमि
त्तकारणत्वेन विशेषमेव न चाकाशस्य विशेष्यसमवायिकारणत्वे न तथैव विनिगमनाविरह इति वाच्यम् विनिगमनाविर ९८
हात् एककल्पितस्यैव विनिगमकत्वात् इत्यादिस्वयमूहनीयम् क्रमप्राप्तमात्मस्वरूपमतिपादयति आत्मत्वेति व्याख्यातं प्राकृत्वा

195 यावर्त्तमानत्वं एवं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वम् तथा वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वं तथा च वर्त्तमा
नादिरूपा या क्रिया से बोपाधिर्विज्ञेयाणाम् न च खण्डे कोपि कालोऽसत्तामेदे तत्तन्मते वर्त्तमानादिक्रियाविशिष्टः कालो
वर्त्तमान इत्युच्यते एवमतीतादिरपि क्रियायाश्च सूर्यादेः जन्यमात्रमेव कालोपाधिरिति नवीनाः इदमेव श्रेयः इदानीं
घटो नेदानीं घटः स्यादित्यतीतो नाम ह कालविषयत्वानुपपत्तेः कालोपाधिविषयिता कल्प्यते इति एकस्याप्युपा
धिभेदान्नानात्वमेवेति दृष्टान्तमाह पुरुषस्येवेति एवं रूपत्वादिभेदोपि बोध्यः विभागप्रागभावविशिष्टस्य कर्मणः रू
पकालोपाधित्वात् सर्वसंयोगविशिष्टस्य वा क्षणत्वादिक्रमेण पलदण्डमुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासादिभेदा ऊहनीयाः निरु
त्वादेः साधकं दर्शयन्नाह निरुक्तेति दूरत्व बुद्धिरिति व्याख्यातार्थम् दिक्कालयोर्भेदे दिगेकैवेति एकत्वादिकं तत्त्वे सर्वव
बोध्याः अस्याः पञ्चगुणानाह संख्यादीति तत्र प्रमाणमाह दूरेति दूरान्तिकादिधीरित्यादि प्रतीतीनां निमि
मित्तं तदेव दिगित्यर्थः तत्र प्राच्यां पूर्वत्वं यस्यां दिशि सूर्योदयः सा पूर्वा तां पृष्ठतः विधाय पुरुषस्य दक्षिणभागे दक्षिणादि
ग्वामभागोत्तरा पृष्ठभागे पश्चिमा मस्तकोपरि ऊर्ध्वा दिक् पादादधस्तादधः एवं कोणाद्यनुसन्धेयमपि विदिगिति क्रि
मादूहनीयम् एतन्निरूपितत्वं तु न पृथिव्यादिरूपतत्तद्व्यपदेशाय उपपादयति अन्येषामिति पूर्वादिप्रत्ययानामि
त्यर्थः तदेव प्रतिपादयति पूर्वं स्मिन्निति तादृशव्यापादिति स्वरूपतो भेदाभावादित्यर्थः अयं भावः एकस्मिन्नेव वस्तु
नि किंचिदपेक्षया पूर्वत्वं यस्मिन्निहितत्वात् पश्चिमत्वम् किंचिदपेक्षया च दक्षिणत्वे नापि अमत्वमिति न तत्ताद्धिषयालब्ध

196 पाहेतुत्वे मानाभावात् अथ विभुत्वेऽपि तस्य विषयादेर्ग्रहणात् एककालीनज्ञानेषु कस्यचित्कृते [illegible] विभुत्वसाधकानुपो
गः फलत्वात् एवं सति तादृशसन्निधानस्येति बोध्यम् यत्तु मनसो विभुत्वे मनःसंयोगस्य समवायिकारणस्यात्मवृत्ति
कत्वात् सर्वत्रैव शरीरे सुखाद्युत्पत्त्यापत्तिरिति तन्न मनसो विभुत्वेऽपि अदृष्टादिसंयोगोपरवच्छेदेन तदवच्छेदेने
व सुखाद्युत्पत्तेः संभवात् मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि तस्यावयवकल्पकाभावात् न्यायानुदेशतापत्तेः एवं दीर्घशष्कुली
भक्षणादिस्थले पञ्चेन्द्रियजन्यज्ञानानां यौगपद्यभ्रमः सूक्ष्मकालानां भेदाग्रहणात् एवं विविधसंगुल्यवच्छेदेन
युगपत्क्रियाया जनकयत्नेषु बोध्यम् एक एव वा यत्नो विंशतिक्रियाजनकः कल्पनीयः कश्चित्तु मनोऽवय
वि तस्य संकोचविकाशाभ्यामेव व्यासंगस्य पञ्चेन्द्रियजन्यज्ञानयौगपद्यस्योपपत्तिरित्याह तन्न संकोचविकाशौ
प्रत्यक्षविरोधायोरेव नियामकत्वमवश्यं वाच्यं तथा च ताभ्यामेव व्यासंगाद्युपपत्तौ मनोऽवयवानां तत्का
र्यकारणभावादीनां कल्पना गौरवात् लाघवेन निरवयवस्यैव कल्पनात् चनेत्याहेत्यादेरेव व्यासंगस्थले ता
नाभावोपपत्तौ मनसो विभुत्वमेव स्यादिति वाच्यम् इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपादृष्टकारणासमवायेनादृष्टस्याव
च्छेदकत्वात् अन्यथा चक्षुरादेरप्यनणुकारणत्वे अंधादेरदृष्टविशेषाभावाद्वेरूपादिविषयकप्रत्यक्षानापत्ते ९९
रुपपत्तेरित्यलं विस्तरेण साधर्म्यान्तरमाह संयोगीति यद्यपि संख्यादिगुणवद्द्वित्वादिर्वक्ष्यमाणत्वे ते येद अयं तथापि सं
योगपर्यन्तरिन्द्रियाणामेकसाधर्म्यं बोध्यम् संयोगप्रत्यासत्त्या आत्मनामनेकेन्द्रियवत्त्वे लक्षणमिति स्पर्शः स्तानलक्षण

197 न्मत्वस्यजातित्वसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तमप्यात्मव्यक्तीनां नानात्वं सप्रत्यक्षमाह सुखदुःखेत्यादिना इदमपि प्रागेव
व्याख्यातं देहादतिरिक्तात्मनि प्रमाणं कोऽहं यो बुद्ध्यादिगुणलिंगक इति पूर्वोक्तं स्मारयति सर्वोक्तं एवेति चतुर्दश
गुणवत्त्वमस्य दर्शयति तस्येति बुद्ध्यादयः इति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्या नवेत्यर्थः सर्व
वद्धि तु सर्वत्र कार्योपलंभाद्विभुत्वे नित्यत्वे चावभुत्वादित्यर्थः मनो लक्षयति मनस्त्वेति मनस्त्वं सामान्यविशेषः
सुखाद्युपलब्धिकारणतावच्छेदकतया सिद्धः तेनाभिसंबंधात् समवायात् मनः इतरेभ्यो भिद्यते इति शेषः तच्च मनो वि
भुः विशेषेन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाद्दिक्कालवद्
त्यनुमानेन मनसो विभुत्वमिति मीमांसकास्तन्मतनिराकरणायाह अणुपरिमाणमिति अयमभिप्रायः अस्तिता
वत्सर्वेषामिंद्रियाणां स्वस्वविषयसन्निकर्षापेक्षा सा च ज्ञाने किं विशिष्टं यज्ज्ञानं भवति किं विशिष्टं यदन्यन
भवतीत्यनुभवः व्यासंगान्यथानुपपत्तिरनुमेयात् तत्रैवं मनो यदि विभु स्यात्तदैकदा सर्वत्र संयोगात्समवात्से
न्द्रियजन्यज्ञानं स्यात्तस्मादणुमनः तस्यैव यदिन्द्रियेण संबंधस्तज्जन्यज्ञानं जायते येन संबंधो नास्ति तज्जन्यं न जाय
९९ तइत्युपपत्तिः तथा मनसो विभुत्वे तस्याविभोरात्मनः संयोगो न स्यात् कालादिवत् क्रियाद्वैः संयोगकारणस्य समवायात् अजसंयो
गे प्रमाणाभावात् तथा बुद्धिसुखकार्योत्पत्तिर्न स्यात् ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगात् एवं च मे स्वमनसोऽणुत्वे मनसो वेगवत्त्वानुमानान्नाम
प्रयोजकत्वं बाधितत्वं वा बोध्यं न च विभुत्वेव नियामका अन्यथा सत्यपि विशेषात्ममनःसंयोगविभुत्वसिद्धत्वेव स्यादिति ना
न्यथेति नियमान स्यात् तस्मादात्मसंयोगस्यैव विभुत्वसिद्धत्वेवेदं बोध्यं इति मनो वै न वैविध्यं नद्वाणमिति वाच्यं न सर्वत्र बुद्धिसा

पा॰१००

198 दोषव्यभिचारवारणाय सत्त्वं(स्वा) पीभवितुं षष्ठीत्यादिकं नित्यव्यभिचारवारणाय सत्त्वादित्युपेक्ष्य जायमानत्वादिति
तेन सर्वं बहिरिंद्रियासत्त्वमजीवतः कस्याप्यसंभवे हेतुविशेषणं सिद्धिरिति त्युक्तम् अत्र सत्त्वे व्यापाररहिते
व्वपात्यये इति कश्चित् पक्षधर्मतावललभ्यसाध्ये दर्शयति पक्षे तिलाघवात् तानोपनीते क्षणिकहेतुरेकत्व
मिवस्तुत्वोपलब्धिकरणस्याणुत्वमनुमितौ विषयी भवतीति दर्शयितुं सर्वोक्तमनसोऽणुपरिमाणवत्त्वमनुवदति
तस्याणुपरिमाणमिति मनसो व्यापकत्वे तदवयवानां कार्यकारणभावानां वे कल्पनागौरवम् विभुत्वेवानेकमू
र्त्तसंयोगविभागतन्त्र... गौरवम् सर्वोक्तयुक्तिविरोधात्रैतिलाघवादणुपरिमाणमेव मनः क
ल्प्यत इति भावः इदं त्ववधेयम् मनसोतिरिक्ते द्रव्यत्वाभावेपि न क्षतिः पृथिव्यादिवत्तु तस्यान्यतमपरिमा
णोरवादृष्टविशेषानुकूलस्यांतरिंद्रियत्वसंभवात् नच तदा द्रव्यारंभकत्वस्यापत्तिरिति वाच्यं अदृष्टविशेष
स्यैव तस्य प्रतिबंधकत्वात् तस्य कार्यांतरविरहाद्वा अत एवोक्तं मौक्तिका एव परिमाणं मनो नासिद्ध इति द्रव्यप
दार्थानंतरं गुणपदार्थं निरूपयितुं द्रव्याश्रितत्वादिना गुणनिरूपणं द्रव्यनिरूपणाधीनमिति दर्शयति द्रव्याणी
ति चेन्न द्रव्याणुगतान्नीत्यनेन द्रव्यनिरूपणस्य सिद्धता दर्शिता गुणानंतरं त्वनेन गुणानिरूपणस्य साध्यता दर्शिता
तयावेसिद्धसाध्यमभिधाय लक्ष्योऽत्र हेतुरित्यनुभावः सिद्धस्य द्रव्यनिरूपणस्य हेतुता साध्यस्य गुणनिरूपणस्य का
र्यते त्वर्थः यथा मलिनं नैव पुः स्नाप्यः इत्यत्र सिद्धस्यैव पुंसो मलिनस्य स्नानकार्यत्वं प्रति हेतुता प्रतीयते तद्वद्गुणल
क्षणमाह सामान्यवानिति जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यवानिति सप्त १००

199 द्रव्यस्यासत्वात् आत्मग्राहकत्वं चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगेत्यादि संयोगेन घटादिग्राहके तत्रैवाति
व्याप्तेरात्मपदं संयोगेनात्मसाक्षात्कारकारणे शरीरेतिव्याप्तेरिंद्रियपदं त्वङ्मनोयोगस्यैव जन्यज्ञानं सामान्यहे
तुत्वान्न तु त्वगात्मसंयोगस्येति न तत्रातिव्याप्तिः साधर्म्यांतरं कथयन् मनुद्रयाप्रमाणत्वपतिसुखादीति लाघ
वादिति शेषः अष्टगुणवंतो दर्शयति संख्यादीति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्का
रवदित्यर्थः ननु संख्यादिपदेन विभागांतपंचगुणवत्त्वमात्रं मूर्त्तत्वेन दैशिकपरत्वापरत्ववेगास्माकमपि संभ
वात् अत एव मूर्त्तत्वात्परत्वापरत्ववेगसंस्कारस्थितिभाष्यम् ॥ केचित्तु बुद्ध्यादिकं संख्यादिपंचगुणवत्त्वे वेगवत्त्वेतिपाठ
स्तत्र च कालदैशिकपरत्वापरत्वयोरपि ग्रहणम् बहिरिंद्रियसहकारित्वं मनसो दर्शयति तत्संयोगेनेति
आत्मसंयोगेन त्वक्संयोगेन च बहिरिंद्रियसंयोगेन च व्यापारेण बहिरिंद्रियजन्यविषयप्रत्यक्षे कारण
मित्यर्थः प्राणमनःसंयोगशरीरमनःसंयोगयोरपि ज्ञानहेतुत्वे तावपीति बोध्यम् अत एवेति पदं आत्मग्रा
हकं सुखाद्युपलंभकं बहिरिंद्रियार्थग्राहकं च मनः अत एवेत्यर्थः सर्वजन्यज्ञानकारणमित्यर्थः तेनेश्वरज्ञान
स्य नित्यत्वेपि न सर्वपदासंगतिः एवं सविते प्रमाणमुपदर्शयितुमवितारयति तन्न प्रत्यक्षमिति अणुत्वान्नी
रूपत्वाद्धेति शेषः अनुमानं दर्शयति सुखदुःखाद्युपलब्धय इति चक्षुरादीति चक्षुरतिरिक्तकरणसाध्या अंधा
देरसत्यपि चक्षुषि जायमानत्वात् एवं त्वगतिरिक्तकरणसाध्या कुष्ठ्यादेरसत्यपि त्वगिंद्रिये जायमानत्वादित्यादिक्रमे
ण प्रत्येकं बहिरिंद्रियातिरिक्तकरणसाधनम् मात्रस्यापदृष्टविशेषापानिवेशकरणे ग्राहकत्वमावादेवाभावः बोध्या

वायसंबंधेनजातिमत्त्वंसत्तार्थः तेनैकार्थसमवायादिनासामान्यादेरपिसामान्यवत्त्वान्नातिव्याप्तिः द्रव्य
त्वेव्याप्तिवारणायासमवायिकारणमिति न समवायिकारणमसमवायिकारणम् समवायिकारणभिन्नो
द्रव्यभिन्नइत्यर्थः ननु कारिभागत्रिकमसमवायिकारणमित्यर्थः तथा सत्यदृष्टादावव्याप्तेः असमवायिका
क ४ रणवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमदर्थत्वे सामान्यादावतएवातिव्याप्तिनिरासे सामान्यवानितिपदवैयर्थ्यात् अ
२५ समवायिकारणावृत्तिजातिशून्यार्थकत्वे पुनरदृष्टादावव्याप्तिः धर्मत्वादिजातिसत्त्वात् यदि चासमवायिका
रणावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमदन्यत्वमर्थ इत्युच्यते तदा यद्यपि पर्याप्तसन्निवेशेन वैयर्थ्यं तथापि तदपेक्षया द्र
व्यभिन्नत्वस्यातिलघुत्वमिति विभावनीयम् कर्मण्यतिव्याप्तिवारणायास्पदात्मेति कर्मभिन्न इत्यर्थः गुणसामान्यल
क्षणं परमाह सर्वेति द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यसमवेतत्वं इदं च यद्यपि कर्मादावतिव्याप्तं तथापि द्रव्यसमवेतमात्रवृत्ति
नित्यानित्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं गुणत्वमित्यदोषः द्रव्यत्ववत्तयाऽव्याप्तिवारणाय मात्रवृत्त्यन्तम्
असमवेतावृत्त्यर्थकं एतद्धि भावेऽपि द्रव्याश्रित एवेत्येवपदम् कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय नित्यपदं सामान्यादावति
व्याप्तिवारणायानित्यपदम् सामान्यतो गुणलक्षणमुक्त्वा विशेषतो गुणानां लक्षणार्थं विभजते रूपेत्यादि च
मा २ तुर्विंशतीति ननु चतुर्विंशतित्वसंख्याया गुणरूपाया द्रव्यैकवृत्तित्वात् गुणानां कथं चतुर्विंशतित्वसंख्यायोगः
तस्मात्संख्या न गुण इति त्रेधा विंशतिरेव गुणाः कथं चतुर्विंशतित्वमिति चेन्नैवम् अत्र चतुर्विंशतिशब्दस्यापमे
कोयमेकोयमेक इत्याद्यपेक्षाबुद्धिविशेषविषये निरूढत्वादिलक्षणात् अयमेकोऽयमेक इत्यादावेकत्वसंख्याया एका

200 र्थसमवायेनैवभानं सामान्यं सहित्यादिवत्तसंख्यादेः गुणत्वेतु रूपादेः नापि वा समवेता वृत्तिनित्य वृत्ति
जातिमत्त्वमेव साधकम् द्रव्यत्वव्यभिचार वारणाय पावृत्तत्वे कर्मादौ व्यभिचारवारणाय नित्य वृत्तीति जा
त्यादौ तेन वारणाय जातीति: नन्वत्र तेषु मध्ये रूपं लक्षयतइत्यर्थः रूपलक्षणमाह चक्षुर्मात्रेति संख्यादा
वतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं त्वगग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्य परम् तेन मनोग्राह्यतयानासंभवः वुद्धा
दावतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्ग्राह्येति चक्षुर्मात्रग्राह्ये रूपत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं प्रभाया एक
त्वेतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति अत्रैवातीन्द्रियरूपाव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणावृत्ति
गुणत्वव्याप्यजातिमत्वं वाच्यम् गुणत्वादिमत्तया रसादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति रूपरसा
न्यतरत्वादि वारणाय जातीति तादृशजातिश्च रूपत्व नीलत्वादि रूपाव्याधा चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य जाति
विशेषणत्वे मूलोक्तविशेषपदवैयर्थ्यापत्तेः प्रभैकत्वस्य तादृशजातिमत्त्वाभावात् त्वगग्राह्य चक्षुर्ग्राह्य
घु गुणवृत्तिजातिमत्त्वमिति लक्षणं बोध्यम् ग्राह्यान्तं जातिविशेषणं प्रयोजनं पूर्वोक्तं प्रभात्व वारणाय गु
णावृत्तीति लक्षणान्तरमाह पृथिव्यामिति पृथिवीवृत्तिवृत्ति जलवृत्ति वृत्ति तेजोवृत्तिवृत्तिद्रव्यवृत्ति
वृत्तिद्रव्यत्वावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन कस्यापि रूपस्य पृथिव्यादित्रयवृत्तित्वाभावेपि नासंभवः अत्र ९१
विजातीयजलादिघाजनकतावच्छेदकजलाग्निसंयोगानि सवेजात्यवारणाय पृथिवीवृत्तिवृत्तीति नच

मु०१०२

201 अतो नीलकपालावच्छेदेन घटे नीलरूपं पीतावच्छेदेन च पीतमित्यव्याप्यवृत्त्यनेकरूपवत्त्वमेव चित्रत्वमिति न चित्र
रूपं प्रति कार्यकारणभावान्तरकल्पनमिति लाघवम् अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः स्यात्ता वेक्ष्ये
वावयविना वच्छेदकभेदेनानेकरूपवत्तासम्भव इति वदन्ति अन्ये घटो नीलरूपावच्छिन्ने वा न पीतत्वादिनेव प्र
तिवध्यता चित्ररूपं [illegible] प्रति कारणादि कल्पने गौरवात् न चावयवरूपस्य तदाप्तिः साक्षात्परंपरासाधारणेन स्वसमवा
यिसमवेतत्वसंबंधेनैव रूपस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षप्रति हेतुतासंभवात् अवयवानां नानारूपत्वस्य चित्रप्रत्यय विषय
त्वात् यथा नीलपीतादिनानावर्णरंजकद्रव्यसंयुक्तेपि चित्ररूपरहितेपि पटे चित्ररूपवान् पट इति प्रतीतिस्तद्वदित्याहुः
एवं च कठिनसुकुमारस्पर्शवदवयवारब्धे चित्रस्पर्शोपि बोध्यः अन्यथा अवयविनः स्पार्शनविषयत्वानुपपत्तेः सुरभ्यसु
रभिकपालारब्धघटे तु चित्रगन्ध एव च इत्थं रसादौ तर्कदीपिकाटीकाप्रकाशिकेति सांप्रदायिकाः वस्तुतस्तु चित्र
स्पर्शोपि मानाभावः नैयायिकमते वायोः तेजसि स्पर्शस्य द्रव्यस्पार्शनप्रति हेतुत्वं नास्तीति दर्शितवायुवादे पाकजं वर्तते नन्वि
दं कस्य लक्षणं पाकजरूपस्य वेतरपृथिवीवृत्तित्वे सति तद्गतात्यन्तवृत्तिव्याप्तिः पृथिवीरूपस्य वेत्यात्पाकजत्वमनेनदा
आमघटरूपादावव्याप्तिः न च पृथिव्याः पाकजरूपवत्त्वलक्षणमिति वाच्यम् पृथिवीलक्षणस्याप्रकृतत्वात् पाक
जत्ववत्त्वेनेन पृथिवीत्वं एवमुक्तत्वाच्च अन्न पृथिवी पस्येवातलक्षणत्वात् पाकजं चेति न कारणपाकजत्वमपि लक्ष्य
ते तथा चापाकजमात्रवृत्ति जातिमद्रूपत्वमित्यर्थः गुणत्वादि सत्वादसमवायिकारणमात्रपदं पाकजातृत्तीति पा १०२
वनत आमरूपत्वादिधर्मकारणापजातीति सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय रूपत्वमिति नादोषः जातिः मुक्तभाग्य

४

पृथिवीतेजसंयोगमिनिष्टपाकजरूपादिजनकतावच्छेदकवैजात्यकारणं यज्जलहोन्तरं नीतिरसत्वगुरुत्वादि
202 कमादायाति व्याप्तिवारणाय तेजोवृत्तिवृत्तीति सर्वत्वसंख्यात्वादिवारणाय वायुवृत्तिवृत्तीति द्रवत्वत्वादि
वारणाय द्रवत्ववृत्तीति नाहराजातरूपरूपत्वमेव न च तत्रमानाभावः नीलतमत्वेन पाकजन्यनीलत्वमनेनैव
वारे वाच्ये कार्यकारणभावे रूपत्वस्यानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् रूपपरूपमिद्यानुगतप्रतीतिसिद्धस्य वजा
तिविशेषस्य लाघवात् रूपपदशक्यतावच्छेदकतया प्रतीन्द्रियरूपादावपि तत्स्वीकारात् तद्वांतरभेद
मात्तत्वे शुक्लेति शुक्लरक्तपीतकृष्णहरितचित्रभेदात्सप्तविधमित्यर्थः तत्रावयवशुक्लादिभिरवयविनि शुक्लादि
कं जन्यते चित्ररूपं प्रति तु शुक्लविरवयवानां चित्ररूपकारणं चित्र बहुरूपाभावः तथाहि यत्र नीलपीतावयवाभ्यां घ
टो जन्यते तत्र नीलावयवे नीलेतरपवरूपाभावः पीतावयवे च नीलस्याभावस्त्ववयवयोः षडभाववत्तानीलरूपं प्रति
नीलेतररूपत्वेन प्रतिबंधकत्वात् तथा पीतादिरूपं प्रति पीतादीतररूपत्वेन प्रतिबंधकतयातत्रावयविनि नील
रूपं न वा पीतमुत्पद्यते रूपत्वेन जन्यरूपत्वेन वा कार्यकारणभावात् षडभाववस्त्वे विनवा पोचित्ररूपमुत्पद्यते पृथि
धा वीत्वेनाविजत्वेन तत्वाद्वा न वे नीलरूपं वा वयवस्तु किं षडभावानापि चिन्हे तु तयेति वाच्यम् तथासत्यवयविनो नीरूपतया
प्रत्यक्षत्वेन स्यात् न च रूपद्वयमेवावयविनीति वाच्यम् नीलकपालादवच्छेदेन घटे रूपीतरूपोपलम्भापत्तेः नीलकपा
लावच्छेदेन पीतवाधि प्रतित्रतिवंधकान्तरकल्पने गौरवात् लाघवात्तत्वाचिके मेवरूपवेला प्रतिबंधकतावच्छेदकं युक्त
मित्यत्रागत्ययोरवेलावे चितयदवच्छेदेन नीलरूपं तदवच्छेदे नोवयविनि नीलेतररूपजायते तथैव प्रतिबंधकताकल्पनात्

गौ०रु

203 रूपादिवारणाय तेजस्त्वादि गुरुत्वातिव्याप्तिवारणाय गुरुत्वेत्यादि तैजसान्यरूपत्वादिवारणाय जातीति
पृथिवीरसलक्षयति मधुरादीति मधुरत्वलवणकटुकषायतिक्ताम्लरसाः षड्रसाः पृथिव्यामेवेत्यर्थः ति
क्तवृत्तिरसत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथिवीरसलक्षणम् बोध्यम् । एवं तिक्तपदस्थाने लवणादिपदप्रक्षेपे लक्षणाव
लक्षणं बोध्यम् नाहं गजेति पृथिवीजन्यतावच्छेदको रसवृत्ति मधुरत्वं तु न व्याप्यं पृथिवीरसे तेन जलर
सावृत्तित्वात् मधुररसत्वस्य न संकर्षः पाकजत्वेति वकारेण पाकजस्यापि समुच्चयः तेनापाकजमात्रवृत्तिजा
तिमत्त्वं रसत्वे पृथिवीरसलक्षणमित्यर्थः जलीयरसवारणाय पाकजन्यान्ते अप्रसंगेनैव वारणाय मात्रपदम् पार्थि
वादृष्टमर्थकम् पार्थिवापाकजमधुररससाजात्याय जाति घटितनम् सामान्यादिवारणाय रसत्वपदं जलरसं
लक्षयति अम्बिति मधुरोऽपाकजश्चेत्येकं लक्षणं जललक्षणातिव्याप्तिवारणाय मधुरपदं पार्थिवमधुरे
तिव्याप्तिवारणायापाकजपदं पाकजावृत्तिजातिमत्त्वं तेन न पार्थिवरसे तिव्याप्तिः नाहं गजेति
अजन्यजलरसजनकतावच्छेदिका सर्वं जलरसवृत्तिः जलरसस्य लक्षणान्तरमाह नित्यो नित्यश्चेति नित्यानित्य
वृत्तिस्नेहनित्यानित्यवृत्तिरसत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः तेनैकस्य नित्यत्वानित्यत्वे पार्थिवरसे अनन्तासंभवः १०३
रसत्वगुणत्वादिनातिव्याप्तिवारणाय रसत्वव्याप्येति नित्यानित्यरसयोः साम्यमेदद्वयं गन्धे पातिनित्यइत्यादिना
गन्धं लक्षयति गन्ध इति रूपादावतिव्याप्तिवारणाय घ्राणेति गन्धत्वादिजातावतिव्या

गौ०४

204 रत्वादिरूपातेजोरूपं लक्षयति शुक्लमिति भास्वरत्वं पुरस्कारेणैकत्वे तेजस्पतिव्याप्तिवारणाय शुक्लपदम् ज
लरूपादिवारणाय भास्वरेति तेजोजन्यतावच्छेदकजातिविशेषो वा शुक्लं भास्वरत्वम् तेन न कवलरूपे व्या
प्तिः लक्षणांतरमाह अपाकजमिति जलत्वावृत्तित्वे सति पार्थिवावृत्तिजातिमद्रूपत्वमित्यर्थः जलरूपवारणाय सत्यंते
ऽग्रामघटरूपवारणाय जातिघटितम् जलरूपं लक्षयति तदेवेति अवशेषघवायव्यशुक्लमनिर्दिष्टरूपः तदेव पूर्वो
क्तमेव लक्षणवाक्यम् अभास्वरं भास्वरपदरहितं अभास्वरपदवैकल्येन तादृशपशुपद्रूपं तत्र लक्षणं वाक्यमित्यर्थः
यथाश्रुते पूर्वोक्तस्य लक्षणवाक्यस्य शुक्लमभास्वरस्यापाकजस्य ते जलरूपं स्याद्भास्वरत्वे जलवृत्तित्वविरुद्धं इस
संगतस्यात् तथा च शुक्लमभास्वरमपाकजमिति जलरूपस्य लक्षणं पर्यवसन्नं आत्माश्रयवतिव्याप्तिवारणा
य शुक्लमिति तेजोरूपवारणाय अभास्वरमिति पार्थिवशुक्लवारणाय अपाकजमिति पार्थिवावृत्तिजातिम
दित्यर्थः तेन नामे पार्थिवशुक्ले रूपे नातिव्याप्तिः तादृशजातिश्च जन्यजलरूपजनकतावच्छेदिका सकलजल
रूपवृत्तिः जलीयपरमाणुरूपस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् रसं लक्षयति रसइति रसनेंद्रियग्राह्यत्वं रसत्वादौ व्य
तिव्याप्तिवारणाय गुणेति गुणविशेषो गुणत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः तथा च रसनेंद्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्य
जातिमत्त्वं रसत्वमित्यर्थः तेनातींद्रियरसेनाव्याप्तिः विशेषपदस्यापि न वैयर्थ्यम् कचित्तु एकविशेषगुणास्वाद्यः पाठः
रसनेंद्रियग्राह्यवृत्तिरूपावृत्तिजातिमत्त्वमित्यादि लक्षणांतरमपि बोध्यम् लक्षणांतरमाह पृथिवीति पृथिवी
वृत्तिवृत्तिजलवृत्तिवृत्तितेजोवृत्तिस्पर्शवृत्तिगुरुत्वावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनैकस्यापि रसस्य पृथिवीजलोभयवृत्तित्वा
भावे विनक्षतिः लक्षणे व्याप्तिवारणाय द्युसत्ता गंधवारणाय पृथिवीतीयम्

गै
गा १५

र्थिवाभावेविमधुररसवतीतैलवत्तरसस्तुतस्यौपाधिकः समुद्रंभस्मामेवघनमुक्तानोकापिवावयवापामेदो
205 ररसाभावोपलब्धेः स्पर्शंलक्षयति स्पर्शइति तत्रवेङ्गरगत्यचत्वेसतीतिविशेषणीयम् तेननसंख्यादावतिव्याप्तिः
विशेषगुणइतिचावेत्वगिन्द्रियमात्रेतिपाठेतोवाएतद्विशेषणंनोपादेयम् कुसुमादावतिव्याप्तेस्त्वगिन्द्रियेति स
र्शत्वज्ञानावतिव्याप्तेर्गुणइति वेङ्गरगत्यचत्वेगत्याद्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थः तेननातीन्द्रियस्पर्शेऽव्या
प्तिः वेङ्गरगत्यचत्वेगत्याद्यवृत्तजातिमत्ववालघुलक्षणंवोधयन् लक्षणांतरमाह पृथिव्यादीति स्वसमवायिसमवायस
त्वंयनपृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिमनोवृत्तित्वाभाववज्जातिमत्वमित्यर्थः तेनकस्यापिस्पर्शस्यचतुष्टयवृत्तित्वाभावा
न्नासंभवः असंभववारणायसंवंधेनेत्यं तनरूपादावतिव्याप्तिवारणायवृत्त्यंतम् वेगत्वसंख्यात्वगुणत्वकर्मत्वा
द्विवारणायमनस्त्वादिजन्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वादिरूपधर्मवारणायजातीति अवांतरभेदानाह शीतेत्यादि दुः
खनियतत्वमात्रंकपादिजनकस्पर्शत्वंज्ञानत्वे कामिनीकामुकस्पर्शेऽतिव्याप्तिवारणायदुःखनियतेतिदुःख
नियतस्वेदादिजनकस्पर्शेनमुष्मत्वेदुःखेतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववत् उभयत्रापिस्पर्शपदं अदृष्टादावतिव्या
प्तिवारणायतदुभयभिन्नस्पर्शत्वे अनुष्णाशीतस्पर्शत्वे घटादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शपदं शीतत्वादि
जानुयोलक्षणवैदिकादोषा आस्मभयभेदानापिलक्षयति शीतइति तःपयसादि पयोवृत्तिस्पर्शत्वे शीतत्वमि १५
त्यर्थः रूपादावतिव्याप्तिवारणायस्पर्शपदं एवंक्रमेणोष्णस्पर्शस्यापि लक्षणंवोध्यं पृथिवीवाय्वोरिति पृथि

दिवारणायगुण इति घ्राणग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः तेनातीन्द्रियांशेनाव्याप्तिः रूपा
२०६ द्यावृत्तिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति एतत्सर्वं विज्ञाय रूपाद्वृत्तीतिपरम्प्रतेवे लघुलक्षणांतरमपि दो
धर्मलक्षणांतरमाह पृथिवीमात्रेति पृथिवीवृत्तिवृत्तिजलवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्य
र्थः तेनन पृथिवीमात्रवृत्तिरूपाद्यावृत्तिव्याप्तिः स्पर्शाद्यावृत्तिव्याप्तिवारणायपदस्यैतत् रूपाद्यावृत्तिव्याप्तिवा
रणाय जलेत्यादि पृथिवीत्ववारणाय गुणत्वेत्यादि नीलत्वादिवारणाय साक्षादिति गुणत्वव्याप्यजात्य
व्याप्येतितिदर्थः तादृशजातिर्गंधत्वम् तस्यावांतरभेदं दर्शयति सुरभिरिति सुखविशेषजनकीभूतसाक्षा
त्कारविषयगंधत्वं सुरभित्वम् दुःखविशेषजनकीभूतसाक्षात्कारविषयगंधत्वमसुरभित्वम् अत्र सुरभिगंध
त्वे एकस्य चित्सुखोत्पत्तेः सुरभिर्दुर्गंधादिग्रहे दुःखोत्पत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्तिनिवारणाय लक्षणे। द्रव्ये विशेषपदं
दृष्यादिस्पर्शानां सुखदुःखविशेषजनकत्वादतिव्याप्तेर्लक्षणद्वये गंधपदे सुरभित्वमसुरभित्वं वा जाति
विशेषो वा ननु गंधस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वं कथं नूतनमृद्घटादिस्थजले सौरभप्रतीतेः तथा पुरातनकूपोदका
देर्दुर्गंध[illegible] तत्राह जलादाविति संयुक्तेति जलसंयुक्तपार्थिवावयवे गंधसमवायात् इह लौहित्ये स्फटि
करत्वादिवदौपाधिकः प्रत्ययः इति भावः पृथिवीत्वेन गंधत्वेनैव कार्यकारणभावकल्पनात् कालांतरे
पार्थिवावयवापगमे तस्य जलस्य निर्गंधप्रतीतेः न च रसस्यैवमस्त्विति वाच्यम् घनमुक्ते जलादौ पा

गौ०२०५

इत्यन्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः

207 वा एकोनेकः द्वित्वघटत्वादिरूपस्य सामान्यमेकत्वमेवोपादाने अन्यत्राव्याप्तिवारणाय समुदायपदोपादाने ग्र
समवायवारणाय घटत्वान्यतरपदं अयमेको घट इत्यादौ घटादेरपि विषयत्वादिति व्याप्तिवारणाय गुण
इति अयं वा अवच्छिन्नतेहापतेऽन्नेनेति अवधारणार्थः तथा चैकव्याप्तिश्चान्यतमप्रवृत्तिनिमित्तत्वं स
त्वात्वमित्यर्थः अन्यतमप्रयोजनेश्चैवंवत् एकपदप्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वं द्विपदप्रवृत्तिनिमित्तं द्वित्वमित्यादि
क्रमेण बोध्यं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपास्यातिप्रकारत्वं आकृतावतिव्याप्तिवा
रणाय वाच्यवृत्तित्वे सति आश्रयत्वादावतिव्याप्तिवारणाय वाच्यत्वेति तदाश्रितवारणाय वाच्योपास्थितेति
यथा एकादासस्यापि तन्मित्यर्थः तेन नानात्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं संख्येत्यो वाच्यः तत्त्वान्तरमादस्यामान्य
ति स्वसमवायिसमवायेन सकलद्रव्यवृत्तिपरिमाणव्यावृत्तिधर्मवत्त्वमित्यर्थः असंभववारणाय स्वत्वे स्यादि
रूपत्वादिवारणाय सकलेति असंभववारणाय द्रव्येति परिमाणत्वगुणत्वादिवारणाय परिमाणेत्यादि अवा
न्तरभेदानाह एकत्वादीति आदिपदात् द्वित्वादिपरिग्रहः एकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेकत्वं स्वसमानाधिकर
णयावत्संख्याव्यक्तिव्याप्यसंख्यात्वरा घटैकत्वस्य घटैकत्वाभाव्यत्वात्तु सामानाधिकरण्यान्तं द्वित्वादेरपि
समानाधिकरणत्रित्वादिव्याप्यत्वाद्यावदिति इत्यध्ववदिलाय नु मानावेरा दूरस्थानि तत्त्वमेवातिमानसंस्कार
पः तेन्धस्यमितत्व सस्यनात्रः भति पूर्दित इत्यत आह विनाशित्वेवति अनुमानमेव दृष्टोपति अनित्य इति अत्र लो
नासुखवोधार्थं साधारादिकं विवृणोति इति दृश्यानि संख्यादि अनित्यं वेति नाशप्रतियोगित्वमेवानित्य

चक्षुरादीन्द्रियाणामारंभकीभूताः परमाणवो घटाद्यनारंभकीभूता एवेति यदि नियमस्तदा ते परमाणवो नीरूपाः स्वतंत्राः स्युः सैव चक्षुरिंद्रियस्य
नीरूपत्वे युक्तं यदि वै घटारंभका एवेन्द्रियारंभकास्तदा रूपवद्भिः परमाणुभिरारब्धमिंद्रियं नीरूपं समवायेन रूपादिकं प्रतीन्द्रियस्यता दा
तस्य तत्र वा वायुस्पर्शमात्रवृत्तिजलस्पर्शावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः रूपादावतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यंतं पृथिवी 208
विवेधक वायुस्पर्शासाधारणो कस्मात् उष्णाशीततत्त्वस्य जातित्वे विवादादत्रं भवेद्वा रणाय अन्तरेति स्पर्शत्वगुणत्वादि
त्वादिति वारणाय जलेत्यादि तादृशं च जातिद्वयं एका पृथिवीजन्यतावच्छेदिका अन्या च जन्यवायवीयस्पर्शज
प्रयोजनाद् नकतावच्छेदिका वायुपरमाणुस्पर्शसाधारणी जातिः प्रसंगाद्रूपादीनां वृत्त्यंशे प्रत्यक्षत्वातीन्द्रियत्वे व्यव
नियतारं स्थामाह एवं नेत्यादि महत्त्वेति महत्त्वसमवायिनि समवेतत्वे सतीत्यर्थः तेन परमाणुद्व्यणुकयोः रूपादीना
भ इति मतीन्द्रियत्वे न तत्समवायिनि परमाण्वादौ महत्त्वस्य समवायाभावात् त्रसरेणुस्पर्शस्य तु महत्त्वे कार्यसम
वायेनत्वापि अतीन्द्रियत्वे प्रतिबंधकसद्भावात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं जातिविशेषः अनुद्भूतत्वं जातिभावो
वा तच्च प्रत्यक्षप्रयोजकं तेन चक्षुरादिगतरूपादीनां न प्रत्यक्षता [illegible] तस्तु अनुद्भूतरूपाद्यभावा
भावः रूपादौ साक्षात्कृतपिनीत्वादेरप्रयोजकत्वात् लाघवाच्चक्षुरादेर्नीरूपत्वमेव नियतारंभे परमाणू
नां नीरूपत्वात् अनियतारंभे चक्षुरादौ नाप्रतिबंधकत्वादिति वदंति इदमुपलक्षणम् अनभिभूतत्व
मपि बोध्यं तेन न तु खलेऽरूपस्य प्रत्यक्षता [illegible] संख्येति एकादीति व्यवच्छिद्यते ज्ञानोपादाना
दिकं क्रियते अनेनेति मवर्णाः प्रत्यक्षत्वेयाविषयतया एकानेकत्वादि प्रत्यक्षोऽप्यन्तरं देतु गुणाः संख्ये
त्यर्थः तादृशप्रत्यक्षकारणाहृष्टादावतिव्याप्तिवारणाय विषयत्वे यतिहेतुपदस्याने विषये पर प्रत्येक

मौ० २० ६

२०१ तद्वृत्तित्वं पर्याप्तिसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः सत्यपि द्वित्वसमवाये एकोऽनयोर्वावीति प्रतीतेः द्वित्वोत्पत्तिं विना प्रका
रेकोपति तत्रैवेति तत्रैव द्वित्वजन्मेत्याह तेनेनान्वयः इदमेकमिति समूहालंबनात्मिकाऽनेकैकत्वविषयिणी एके
वापेक्षाबुद्धिः बुद्धेर्नाशात् द्वितीयबुद्धिस्थितिकाले प्रथमबुद्धेर्नाशे द्वित्वानुत्पत्तिप्रसंगात् समवायीति ज्ञातं विपो
लिकानां मध्ये इदमित्याहैः समवायिकारणासंभवात् गुणादाविवापेक्षाबुद्धिविषयतया संख्याव्यवहारो गौण इति
भावः अपेक्षाबुद्धिनाशादिति आश्रयनाशविरोधिगुणान्तरयोर्गुणनाशकयोरभावान्निमित्तनाशस्यैव द्वित्वादिना
शकत्वं कल्प्यते अत्रेवान्यवदेर्द्विक्षणमात्रावस्थायित्वेऽपि अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते तथाहि अ
पेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिः द्वितीयक्षणे द्वित्वोत्पत्तिः तृतीयक्षणे विशिष्टप्रत्यक्षे कारणीभूतविशेषणज्ञानात्मकं द्वित्वत्व
निर्विकल्पकं चतुर्थक्षणे द्वित्वत्वविशिष्टबुद्धिं जनयति अपेक्षाबुद्धिनाशं च जनयति ततः पंचमक्षणे द्वौ घटाविति विशि
ष्टवैशिष्ट्यबुद्धिः अपेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वित्वनाशश्चेति प्रक्रिया अत्र च यद्यपेक्षाबुद्धेर्द्विक्षणमात्रावस्थायि
त्वं स्यात् तदा तृतीयक्षणे अपेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वित्वनिर्विकल्पकयोरुत्पत्तेश्चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशे विषयाभावाद् द्वित्वस
सविकल्पकविषयता न स्यात् फलबलान्निर्विकल्पकस्यैव अपेक्षाबुद्धिनाशकत्वं कल्प्यत इति अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणा
वस्थायित्वसंगतौ च अपेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुद्वित्वादेरदृष्टनाशादेर्नाशः न बुद्धेर्नित्यत्वात् न च तत्र द्वित्वे माना
भावः द्व्यणुकपरिमाणोत्पादकत्वेनावश्यकत्वात् परमाणुपरिमाणस्याजनकत्वात् अत एव संख्याविशेषाश्रये
श्वरसाधकप्रमाणप्रदर्शनावसरे आचार्यैरुक्तं केचित्तु सर्वत्रैवादृष्टविशेषतः ... द्वित्वादिनाशो न तु अपेक्षा १९

लोपवाते १ ब ३

२१० तथा चैकत्वव्यक्तिव्याप्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः एकस्य त्वावच्छिन्नाधतित्व्याप्तिवारणाय संख्येति एवं द्वित्वस्य व्यावृत्तित्वेस
त्वनेकवृत्तिसंख्यात्वं द्वित्वमित्यादिक्रमेण लक्षणानां द्वित्वाद्यघतित्व्याप्तिवारणाय सत्यंतं एकत्ववारणाय अनेकेति
पदं द्रव्यमात्रवृत्तिरक्षाह्वतिरिक्तसंख्यानाचलेत्यत्र पुराणादिक्रमेव प्रमाणं तथा च विष्णुपुराणे एकं दशशतं चैव सहस्रमयु
तं तथा लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शंखः पद्मं च सागरः अंत्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथा
क्रममिति परार्धलक्षणं च संख्यात्वव्याप्यजाती तन्तत्संख्या त्वद्वि संख्यात्वे त्वभिन्नसंख्यासामान्यं इति व्याप्तेर व्याप्ति एकत्वे त्वेन
रूपेणैकत्वव्याप्यत्वादसंभववारणाय व्यक्तिपदं स्वस्याविस्त्वव्याप्यत्वादसंभववारणाय अंतरपदं द्रव्यभिन्नार्थ कंप्र
कारणद्रव्यविभागो हेतुः संख्याति सर्वतामेव संख्यानां समानाधिकरणाधिकव्याप्ति हेतिसंख्या तत्संख्याव्याप्यत्वात् परार्धादि
याधिकव्यक्तिवृत्तित्व संख्यान्तराभावात् लक्षणसमन्वयः एकत्वलक्षणवति नित्यानित्यमात्रवृत्तिरूपं संख्यात्वमेक
त्वमित्यर्थः द्वित्वादिवारणाय सत्यंतं गगनैकत्ववारणाय नित्यानित्यैकत्वे कारण वृत्ति कारण अवद्यामाह नित्य
गतमित्यादिना नित्यैकत्वलक्षणं तस्मात् स्वाश्रयेति कारणे कार्यप्रत्यासत्त्या एकत्वासमवायिकारणकत्व
मित्यर्थः कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या एकत्वासमवायिकारणक द्वित्वादावतिव्याप्तिवारणाय कारणैकत्वादिनाह श्राप र
माणुद्वित्वासमवायिकारणकघणुकपरिमाणवारणाय एकत्वेति एतेन स्वत्वाघटितत्वान्नानुगमः द्वित्व
लक्षयति द्वित्वेति अत्र नित्यमेवेत्य वकारावधारणार्थः तेन नेकत्वातिव्याप्तिः तेनानित्यसंख्यामात्रवृत्ति
त्रित्वाद्यवृत्तिजातिमत्त्वं तत्त्वं घटत्वादिवारणाय संख्यापदं त्रित्ववतुष्ट्यवारणाय वृत्ति तत्त्वं चैक व्यक्तिपर्या
त्रित्वेत्यादि अनेकसंख्यालक्षणानुष्या सत्यंतं संख्यात्वसंयोगादिवारणाय सख्येति एकत्वार
णाय एतत्तु
यावदाश्रयप्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयत्वं।

१५४

मौ॰ ९७ णोऽवयवानां प्रशिथिलः संयोगः प्रचय इत्यर्थः प्रशिथिलत्वं संयोगत्वावांतरजातिविशेषः तज्ज[illegible]मिति तज्जन्यमित्यर्थः
नित्यं परिमाणं दर्शयति परमाण्विति अत्र परमाणुपदेन मनसोपि ग्रहणं परममहत्परिमाणस्याश्रयं दर्शयति आकाशादीति
२११ आदिपदात्कालादिग्रहणं परिग्रहः नित्यमेवेत्येवकारो भिन्नक्रमः परमाणुपरिमाणं परममहत्परिमाणं चेति द्वयमेव नित्यमित्य
र्थः तेन त्रुट्यादेवविनाशित्वेपि त्रुटिमहत्त्वस्यानित्यत्वमिति मतव्यवच्छेदः पृथक्त्वं लक्षयति पृथक्त्वमिति [illegible]घ
टात्पृथगित्यादिज्ञानविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं पदस्यावृत्तिः पूर्ववत् एतेन पृथक्त्वे प्रमाणमुपदर्शितं न
चादि पृथक्त्वाख्यस्य गुणस्यानान्योन्याभावेनागतार्थता घटः पटो न घटः पटात्पृथगिति प्रतीत्योः सावधिकनिरवधिक
विषयतया भिन्नविषयत्वादिति सा प्रदीपिकाः एकदेशिनस्तु अत्र पंचम्या उपपदविभक्तेस्तत्र त्वं नामार्थयोः
साक्षाद्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पत्तेः घटो न पट इत्यादौ साक्षादेवान्वयात् अयं निपातातिरिक्तेति अवधित्वपरा दिक्शब्दाना
पृथगादीनामयं विशेषणं च पंचम्यपेक्षा तस्मादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं अत एव घटाद्रूपं पृथगित्यादि गुणादिषु पृ
थक्त्वप्रतीतिर्विशेषदर्शिनामप्युपपद्यत इति वदंति तदवांतरभेदानाह तच्चेति द्विपृथक्त्वादिकमिति द्व्यासज्यवृत्ति पृ
थक्त्वमनित्यमित्यर्थः तेन द्विपृथक्त्वादीनामविग्रहः एकत्वसमानमिति नित्यानां परमाण्वाकाशादीनामेकपृथक्त्वं
नित्यं जन्यानां कारणगतैकपृथक्त्वासमवायिकारणकमित्यर्थः द्वित्ववदिति द्विपृथक्त्वस्यापि द्वयसमवायिकारणतद्ग
तैकपृथक्त्वे असमवायिकारणे अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तं अपेक्षाबुद्धिनाशाद् द्वित्वनाशवदित्यर्थः एवं द्विपृथक्त्वादावपूहनीयं
संयोगं लक्षयति संयुक्तेति अनेनेदं संयुक्तमिति प्रतीतिविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमिति पूर्ववद्बोध्यं पुनः सि ९७
द्धसंबंधरूपाप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति लक्षणं तु पूर्वमेव व्याख्यातं पदासमवायिकारणत्वव्यापकं गुण

पृथक्

मा ७

212 बुद्धेरिति लक्षणं त्वस्यापि त्वकत्वं नयेति क्रमो मेवोत्पत्तिं विना कृत्रिकोपोत्रित्व संख्योत्पादकत्वादिति इत्येव मिति त्रयमितरेषु
परिमाणं विना क्रमे विवक्षः परिमाणत्वे लक्षणपतिपरिमाणमिति अत्रापि ह्रस्वत्वे च व्यवहारपदं प्रत्येकपदं असाधारणकारणं
वेविषयत्वं वो ध्यं तेनायं ह्रस्वो दीर्घो महानित्यादि पतत् किंचित्तान्न विषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं रूपादिवे
तिमानासिद्धकारणाय वृत्ते तत्पत्पामुक्तसेनानोमैकैकोपादाने अन्यथा व्याप्तिः समुदायोपादाने अत्रं मवेदिति यत्किंचिदित्या
दिगुणत्वादिकारणायउक्तत्वेन परमाणुपरिमाणे वितानाहरोपरिमाणत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः नायमणुरित्यादीश्वरादित्या
न विषयवृत्तित्वात् अणुत्वमपि तथा तद्वांतरभेदानाह तच्चेति अणुत्वादिपदे धर्मपरं अणुत्वमहत्त्वदीर्घत्वह्रस्व
त्वभेदादित्यर्थः अणुत्वं च द्व्यणुकपरिमाणत्वव्याप्यजातिभेदः जन्यपरिमाणमात्रं त्रिप्रकारं दर्शयति तत्रेत्यादिना सं
ख्येति संख्यारूपेति अयं भावः परिमाणं प्रत्येकमभिसंवध्यते संख्यायोनिपरिमाणयोनि प्रचययोनि चेत्यर्थः संख्यायो
निपरिमाणमुदाहरति तत्रेतीश्वरेति ईश्वरापेक्षा बुद्धिस्तया द्वित्वं तज्जनितत्वादित्यर्थः पुञ्जः अपूर्वं प्रदर्शितायोनि
गुहस्य कारणपरत्वं द्व्यणुपनि संख्येति संख्याकारणं यस्येति बहुव्रीहिः एवं परिमाणयोन्यादिकमपि बोध्यं संख्यायोनि
परिमाणं तरमुदाहरति अणुकेति त्र्यणुकपरिमाणं तस्यासमवायिकारणं त्रसरेणुः तस्य समवायिकारणं द्व्यणुकत्रयं तद्गता
यावद्बहुत्वे संख्या सैव कोनिकारणमित्यर्थः अणुकमहत्त्वं प्रति द्व्यणुकनिष्ठबहुत्वसंख्याया एवासमवायिकारणत्वं द्व्यणु
परिमाणस्यानेकत्वादिभिभावः परिमाणयोनिपरिमाणमुदाहरति चतुरणुकेत्यादिपदात् घटादिपरिमाणपरिग्रहः
त्वेतिस्वंच तुरणुकपरिमाणं तस्यासमवायिकारणं चतुरणुकं तस्य समवायिकारणं त्र्यणुकं तस्य परिमाणं महत्त्वाख्यमित्यर्थः प्र
मयोनिपरिमाणमुदाहरति तूलेति स्वतेल परिमाणं तस्यासमवायि यस्य तत्त्व रूपस्य समवायिकारणभूता

त्कपालद्वयसंयोगनाशः। अत्र नित्यद्रव्ययोरजः संयोग इति मीमांसकास्तन्न नित्ययोः परमाण्वाकाशादिकयोरन्यत
रकर्मजएव संयोगः परमाणुकर्मजन्यत्वात् परमाणुद्वयोस्तूभयकर्मजोऽपि नित्यपदमुदविभुपरं खेतयोः संयोगे माना
भावात् नवाकाशकालादिना संयुज्यते द्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानमेव मानं नवा प्रसयोगः कर्मजः निष्क्रियमात्र
वृत्तित्वात् नापि संयोगजः निरवयवमात्रवृत्तित्वात् तथा च पक्षधर्मताबलादजएव संयोगः इति वा॰ ... व्योमाकाशेका
लादिना न संयुज्यते निष्क्रियत्वे सति निरवयवत्वात् रूपादिवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षात् परमाणौ व्यभिचारवारणाय सत्यंते सं
नि॰ योगजसंयोगवृत्तिक्रिये घटादौ तेन व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् अजसंयोगसाधके नष्टे तु नाशो विभागस्या ... विसाधने विरोधात्
वह्निदेव तदनंतं तत्संयुक्तं तद्विभक्तं वेति संभवति तस्माद्द्व्याद्व्याद्विति हेतुरप्रयोजको बाधः। वि॰ ... भा ... गलक्षणपत्ति विभा
गद्वत्यादिना अनेनेदं विभक्तमिति प्रतीतिविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यर्थः। लक्षणं त ... रमाह संयोगेति ना
संयुक्तस्य विभागस्तु ... तेः संयोगनाशकत्वे सति संयोगजन्यत्वे लक्षणमिति भावः। संयोगजसंयोगादावतिव्याप्तिवारणाय स
त्यंतं संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं यद्यप्येवमपि संयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तथापि तत्संयोगनाशकत्वेन सं
योगजन्यत्वं विवक्षितं संयोगजसंयोगस्तु तत्समनाशकोऽन्यसंयोगजन्य इति न दोषः। असंयुक्तयोः कालाकाशयोर्विभक्तो
प्रतीतेः संयोगाभाववद्विषयासंयुक्तत्वाभावेन विभागाभावात् व्याप्यप्रतिसंयोगप्रकरणे तल्लक्षणे विभागवृत्तिपदस्यान्
संयोगावृत्तिपदप्रक्षेपाद्दलक्षणं सप्रयोजनं बोध्यम् एवमग्न्यंतरकेऽप्यत्र विभागलक्षणे विभूवावृत्तित्वात् संयोगपदस्थाने वि
भागपदं प्रक्षेपणीयं अत्र संयोगाभाव एव विभागो न गुणांतरमित्येके तन्न रूपरसयोरपि संयोगाभावेन रूपं रसेन विभक्तमिति प्र १८
तीत्यापत्तेः संयोगनाश एव विभागः सच प्रतियोगिदेशानिपत इति तन्नयाप्रतीतिरितिचेन्न घटनाशानंतरं घटसंयोगनाशो घ
टेन पटो विभक्त इति प्रतीत्यापत्तेः घटपटसंयो

२१५ त्वव्याप्यजातिमत्त्वं संयोगत्वमित्यादि दिशा स्वाविलक्षणीयं लक्षणांतरमाह द्रव्याश्रयेति व्यासज्यवृत्तिरित्यर्थः समवायेन
प्रत्येकवृत्तित्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नस्वरूपसंबंधेनोभयाश्रितत्वमेवानेकाश्रितत्वं संयोगसंस्पर्शः इदं वै यद्यद्विषिष्टत्वादिसंख्या
याश्रयव्याप्तिनयाद्व्यासज्यवृत्तिमात्रवृत्तिविभागावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वोध्यं संख्यात्वादिवारणाय मात्रपदं रू
पत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं विभागत्ववारणाय विभागेत्यादि गुणत्वेति। द्वित्वत्ववारणाय लक्षणांतरमाह अव्याप्येति जन्यद्रव्य
वृत्तित्वे सति स्वसमवायाधिकरणाभाववत्प्रतियोगिविभागभिन्नगुणत्वमित्यर्थः आद्यरूपाद्यादिवारणाय सत्यंतं रूपादिवा
रणाय स्वेत्यादि विभागवारणाय भिन्नांतं घटादिवारणाय गुणपदं अवांतरभेदानाह सचेति अन्यतरेति क्रियाभाववत्सम
वेतत्वे सति क्रियावत्समवेतसंयोगत्वं अन्यतरकर्मजसंयोगत्वं उभयकर्मजेति व्याप्तिवारणाय सत्यंतं संयोगजसंयोगवार
णाय क्रियेत्यादि तादृशविभागवारणाय संयोगेत्यादि स्वजनकक्रियाऽभाववदसमवेतसंयोगत्वं उभयकर्मजसंयो
गत्वं कंपमानक्षणाकाशे द्वयेन क्रियामात्रजन्यसंयोगोऽतिव्याप्तिवारणाय स्वजनकेति कर्मजन्य संयोगत्वं संयोगजसं
योगत्वं एवं रूपेणैव त्रैविध्यं अन्यथा कर्मसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिद्वयवत्त्वे द्वैविध्यमेव स्यात् उभयकर्मजस्य
ले कर्मत्वेनैव कारणानां उभयत्वादिकं तु न कार्यतावच्छेदकं किंत्वाद्यस्माज्जः अन्यस्योभयद्वंद्वजघटादावपि
वैजात्यापत्तिः कारणाकारणेति अत्र कारणसंयोगजसंयोगाश्रयीभूतेकव्यक्तेः समवायिकारणं अकारणं तत्र घटे रेव कारण
भिन्नं तयोः संयोगात्कार्य्यस्य पूर्वोक्त व्यक्तिरूपस्य कार्यस्य पूर्वोक्तसमवायिकारणीयकार्यभिन्नस्य पूर्वोक्तकारणरूप
स्य संयोगः इत्यर्थः हस्तेति हस्तः कायस्य समवायिकारणं तरुः अकारणं तयोः संयोगेन जनितकायस्य हस्तेकार्यस्य तरोर्हस्ताका
र्यस्य च संयोगो यथेत्यर्थः संयोगनाशात्तु स्वसमानाश्रयविभागाद्वा अ॰ घटनाश विभागसत्त्वे पि घटपट संयोगानाशात्
स्वेत्यादि॰ किंतु द्रव्यनाशात्संयोगनाशः यथा कपालनाशा

गौ०९८

215

सन्निकृष्टत्वादिविषयमानसबोधसत्त्वात् अन्यथा तच्छरीरापेक्षया कारणापेक्षसन्निकृष्टत्वाद्यसंगतेः तथा च मथुरातः प्रयागदेशे
कालेयं पाटलिपुत्रापेक्षयाऽल्पतरसंयुक्तसंयोगवदित्यादिज्ञानमपरत्वे निमित्तं मूर्तेः एवं बहुतरसंयुक्तसंयोगवदितिज्ञानं परत्वोत्पत्तिनिमि
त्तं अत्र केचित् संयुक्तसंयोगाल्पत्वमेव सन्निकृष्टत्वमल्पत्वमपरत्वं चेति अवच्छेदकत्वे एवं तद्बहुत्वमेव विप्रकृष्टत्वं दूरत्वं परत्वं चे
ति न तदतिरिक्तपरत्वापरत्वाख्यगुणयोर्मानमस्तीति तन्न यस्यां मथुरास्थितस्य प्रयागापेक्षया संयुक्तसंयोगानामाधिक्यात्
काशीदेशे परमिति धीर्जन्यते तस्यामपि काशस्थः परः इत्यादिधीः स्यात् संयोगबाहुल्यस्य मथुरायामपि समानत्वात् तस्माद्विषयतासं
बन्धेन अयमेतस्माद्विप्रकृष्ट इत्यादिधीर्यत्र वर्तते तत्रैव परत्वादिकमुत्पद्यते इत्यनिष्ठतोपि सिद्धं कालिकं तथा प्रयागात्काशीमथुर
योर्विप्रकृष्टदेशावस्थितयोः संयोगानामल्पत्वबहुत्वसत्त्वेपि न परापरव्यवहार इत्यपि द्रष्टव्यं एवं कालकृतस्थलेपि युवत्वे वृद्धत्वयोरे
व परापरव्यवहारकारणत्वे समानायामुत्पत्तौ स्थविरत्वेपि यस्मिन् ज्ञाहमित्यपेक्षाबुद्धिविषयतापन्नस्तत्रैव तस्य परत्वादिबोध इति नि
यमानुपपत्तेरित्यलं बहुना कालकृतापरत्वोत्पत्तिं दर्शयति अनियतेति दिक्कृतपरत्वादिवत् कालकृते नियतदिग्वृत्तित्वं नापे
क्षितमिति भावः ननु अनियतदिग्वृत्तित्वमपेक्षितं एकदावस्थितयोरपि वृद्धवृद्धयोः परत्वापरत्वव्यवहारात् युवेति युव
त्वस्य स्थविरत्वे देहावस्थाविशेषोपलक्षितत्वात् [illegible] ऽपि पाटवादिविशेषवत्वं स्थविरत्वे रोगादिजन्यस्य वारणाय विशे
षणं [illegible] एतद्विपरीतत्वं युवत्वं बोध्यं वाल्यवारणाय सत्वं अल्पतरेति अल्पतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मेत्य
र्थः एतेन यथा युवेति देहावस्थाविशेषप्रसङ्गे विवक्षितं अन्यथा तपनकर्मणामल्पत्वबहुत्वयोर्दुर्ज्ञेयत्वात् [illegible]
योरूढिरिति बोधानुपपत्तेः एवमग्रेपि कालपिण्डसंयोगेनासमवायिकारणेनाश्यादि [illegible] परत्वं जन्यतइत्यागन्तव्ये नान्यपुः
कालिकपरत्वोत्पत्तिं दर्शयति अथपीति अत्र च परत्वापरत्वयोर्विनाशकारणं सप्तधा बोध्यं तदुक्तमाचार्यैः अपेक्षाबुद्धि
संयोगद्रव्यनाशात्स्पृष्टकृष्टस्य [illegible] विनाशः सप्तधा तयोः अपेक्षाबुद्धिनाशान्तपरत्वादिनाशः [illegible]

तज्जो न्य ९८

नाश परत्व

216 गतमसोन्तरं पुनः संयोगदशायामपि घटः पटेनाविभक्त इति प्रतीतिः स्यात् संयोगनाशस्यासत्वात् तस्मात् ते पूर्वं तस्यैव विभक्तप्रतीति
विषयत्वात् संयोगाभावो विभागः विभागाभावो वा संयोग इति विनिगमकाभावेन द्वयोरपि भावरूपत्वाद् इति ध्येयं अस्तु एवं रासं
योगाद्विभागनाशः क्वचित् संयोगनाशात् इत्थं परत्वापरत्वे लक्षयति परत्वेत्यादिना अत्र परत्वापरत्वयोः परस्परसापेक्षत्वात् तुल्यतुल्या
यत्वाद्गुणद्वयमेकग्रन्थेनैव निरूपितवान् अत्रापि पूर्ववत् कारणस्य प्रत्यक्षस्यासाधारणकारणत्वविषयतया बोध्यं तेन
नायमुत्पन्नः इति प्रतीतिविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं परत्वं एवमपरत्वस्यापि लक्षणं बोध्यं तयोः द्वैविध्यमाह द्
विविधे इति दिक्संयोगासमवायिकारणं परत्वं दिक्कृतं परत्वं एवं दैशिकापरत्वं विदिक्पालसंयोगजन्यं दिक्कृतं संयोगेऽतिव्याप्तिवा
रणाय परत्वपदं कालसंयोगासमवायिकारणकं परत्वं कालिकं परत्वं एवं कालिकापरत्वस्यापि लक्षणं बोध्यं दिक्कृतापरत्वोत्प
त्तिप्रकारमाह तत्रेति एकस्यामिति इदं च प्रयोगे तो मथुरापेक्षया सन्निकृष्टप्रयागापेक्षया काशी परत्वादिवारणाय तत्र प्रयागे तु मथुरापेक्षया
दिशि काशी प्रयागमिति तिष्ठतोः अन्यापरत्वाद्युत्पत्तिः तयोर्वक्तुं दिशि स्थितयोः पिण्डयोरेव परत्वापरत्वसमवायिकारणत्वं यथा पिण्डयो
रेव समवायित्वं दिक्संयोगः परत्वासमवायिकारणं तद्दिक्संयोगो वापरत्वासमवायिकारणमिति बोध्यं पिण्डयोरिति समवा
यिकारणप्रदर्शनं इदमस्मादिति सन्निकृष्टबुद्धेर्निमित्ततापदर्शनं अनुगतेनेति सहकृतेनेत्यर्थः दिक्पिण्डेति असमवायि
कारणप्रदर्शनं संयोगेनेति जन्यत इत्यनेनान्वयः सन्निकृष्ट इति एतेनैतदुक्तं भवति न केवलं सन्निकृष्टत्वबुद्धिनिमित्तं अपि तु स
न्निकृष्टत्वमपि विपिण्डस्य स्वरूपं सदपरत्वोत्पत्तिप्रतीतिनिमित्तं तेन न विप्रकृष्टे सन्निकृष्टभ्रमान्नापरत्वोत्पत्तिरिति एवमग्रेऽपि दिक्कृतपर
त्वोत्पत्तिं दर्शयति विप्रकृष्ट इति विप्रकृष्टत्वबुद्धिविप्रकृष्टत्वस्य यथा तस्मिन्निमित्तत्वमिति शेषः समवायासमवायिकारणे तु समानः
ति भावः सन्निकृष्टत्वासन्निकृष्टत्वे निर्वक्ति सन्निकृष्टत्वमिति पिण्डस्येति पिण्डस्य पुंसः संयोगाल्पीयस्त्वमित्यनेनान्वेति इत्युदिति
दृष्टसन्निकृष्टमित्यादि तन्नामत्यर्थः शरीरापेक्षयेति इदमुपलक्षणं परत्वापरत्वावधयेत्यर्थो बोध्यः तेन वाराणसीमथुरास्थ
मथुरातः काशीक्षेत्रे परं प्रयागादेरपरमिति परत्वापरत्वबोधो नानुपपन्नः

त्वौ५ त्वौ४

मौ.१२

217 पतनासमवायिकारणत्वमिति यथाश्रुतमेव लक्षणं सम्यगिति सुधीभिरालोचनीयं कश्चिन्मूलपुस्तके आद्यपतने लिपा
वेगभावद्वयोः पृथिवीजलयोः पतनमिति स्पर्शस्तेन तेजः पतनमितरासः पतनसमवायिकारणाद्यावृत्ति थ्यासेरसमवायीति प
तनासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति स्पर्शः तेन क्वापि अपतितस्थानेन विनष्टस्य घटादेर्गुरुत्वेनाव्याप्तिः
लक्षणान्तरमाह पृथिवीति पृथिवीवृत्ति वृत्तिजलवृत्तिवृत्तितेजोवृत्त्यवृत्तिरसावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः ।। रूपेति व्याप्तिवा
रणाय पृथिवीत्वादि गन्धवारणाय जलत्वादि रूपत्वादिवारणाय तेजस्त्वादि रसत्ववारणाय रसेति पवनोत्तरलक्षणे चैतास
पर्यं पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वस्य विषयावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्येके पृथिवीपदस्थाने जलपदप्रक्षेपादितीपः
अदृष्टत्वादिवारणाय वृत्त्यन्तं रूपत्वादिकारणाय तत्स्पन्देत्यादि स्थितिस्थापकत्ववारणाय साक्षादिति स्थितिस्थापकस्पन्दवृ
त्तित्वादत एव गुरुत्वधर्माधर्मभावना अतीन्द्रिया इति भावभावदेनात्र स्थितिस्थापको ग्राह्यः इत्याख्यापर्यां गुरुत्वेस्य
तनासमवायिकारणत्वमापसिद्धं लसिद्धमिति दर्शयति यथेति मिति वैशेषिकमतं तत्रकृते तद्दोषः गुरुत्वे सत्यपि
पतनाभावदर्शनादन्वयव्यभिचारस्य वारणाय प्रतिबंधकाभावानां सहकारित्वं दर्शयति संयोगेत्यादिना अत्र गुरू त्र द्रव्य
णामपि तालादिफलानां वृन्तसंयोगस्य पतनप्रतिबंधकतया पक्षतादशायां तदभावे सति पतनं एवं गुरूणामपि काकादीनां
क४ पतनप्रतिबंधकस्य वेगस्य अभावे सति तथा गुरूणामपि पक्षिशरीरादीनां प्रयत्नसत्त्वे न पतनं तदभावदशायां पतनमिति
त्रितयोपादाने अनेन पतने सासमवायिकारणकं कर्मत्वात् कार्यत्वादिकर्मवदित्यनुमानेन तत्रत्वाभ्यां गुरुत्वं सिद्ध्यतीति प्रमा
णमुक्तं न च रसस्येव पतनहेतुतास्तु किमतीन्द्रियगुरुत्वकल्पनेनेति वाच्यम विजातीयरसवद् वपवादश्च स्पर्शनीयरसस्य हरी १२
तक्यादेः रसजताव अपतनाभावेन वातमाधुर्यादिरसप्रकर्षविद्राक्षादीनां पाषाणाद्यपेक्षया पतनापकर्षदर्शनात् कारण

218

नन्वेवं तेजोवृत्तिपतने गुरुत्वाभावाद्व्यभिचारः न च तत्रापि गुरुत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यं अपसिद्धान्तापत्तेः नाभावाद्धेतेरत आह तेजोवृत्तीति विलक्षणपतनत्वावच्छे-
न्नं प्रति लिङ्गपृथिवीजलपतनानुवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः विलक्षणपतनत्वावच्छिन्नं प्रति गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वान्न व्यभिचार इति भावः १२

प्रकारः संयोगनाशादिति द्वितीयः संयोगनाशश्च त्रिविधः परत्वाधारभूतपिण्डस्य तद्दिक्संयोगनाशात्परत्वनाशः तदपेक्ष-
यापरत्वाश्रयस्य तद्दिक्संयोगनाशादपि परत्वनाशः तथावधिभूतस्य द्रव्यादेस्तद्देशसंयोगनाशादपि परत्वनाश इति त्रिधा
संयोगनाशः एवं परत्वाश्रयीभूतद्रव्यनाशादपि परत्वनाश इति तृतीयः अपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशाभ्यामिति चतुर्थः संयोगना-
शद्रव्यनाशाभ्यामिति पंचमः अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशाभ्यामिति षष्ठः त्रयाणां वेति वकारेण तृतीयस्यापि नाशद्वयस्य स-
मुच्चयः अपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशद्रव्यनाशेभ्य इति सप्तमः प्रत्येकं नाशकत्वान्मिलितस्य तत्र सर्वेषामेव हेतुत्वात् एवं च
संयोगस्याधिकदेशविषयेन सह परत्वादिनाशकानां न तु विधत्वे बोध्यं एतेषां च परस्परासंकीर्णत्वस्य लाघवेन प्रक्रियागुण ... परत्वे स्व
किरणावलीलीलावत्योरनुसंधेयाः गुरुत्वमेव मानेन ... अतिगुरुत्वे लक्ष्यति गुरुत्वमिति पतनेति कपालसंयो-
गानावत्तिव्याप्तेः पतनपदं यद्यपि अधःसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव पतनं तादृशी च क्रिया गुरुत्वाभाववति तेजस्यपि वर्त्तते ते
अमितस्पर्शकिरणाः पतंति पटादेश्चक्षुः पतितमित्यादिव्यवहारात् तथा च तेजः पतनासमवायिकारणे अदृष्टवदात्मसंयोगादव-
तिव्याप्तिः तथापि गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नसुवर्णादिवृत्तिपतने विशेषणात्र विवक्षिता अत्र द्वितीयादिपतनानां
वेतत्कारितत्वेन गासमवायिकारणत्वात् तद्दोषः तद्व्याप्तिवारणाय चेत्वेन पतने विशेषणीयमिति केचित्तन्न वस्तुतस्तु द्वितीयादि- पूर्वोक्तादृष्टवदात्मसंयोग
पतनेपि गुरुत्वस्यैवासमवायिकारणत्वं तेजोवृत्तिविलक्षणपतनत्वावच्छिन्नं प्रति लाघवेन तस्यैव हेतुत्वात् न तु वेगस्यापि गौरवात् स्यैव १२
स्वाश्रमाणाभावाच्च इत्यादिकमस्थलेतु आद्येषु कर्मसमवायिकारणस्य नोदनस्य धनुर्गुणोषुसंयोगस्य नेत्यात् अन्त्यात् कर्मज-
न्यवेगस्य कर्मणा समवायिकारणत्वं स्वीक्रियते तद्वक्ष्यमाणो नोदनादौ व्यभिचारः कर्मनेत्कारितावच्छेदकं वेगादुत्तरोत्तरकर्मणि वेगजन्यता-
वच्छेदकं कर्मनिष्ठवैजात्यं द्वितीयादिपतने विनिगमनाविरहात् कथं पतने तुल्यवैजात्यं तत्कार्यमाद्यपतने गुरुत्वादिजन्यतावच्छे-
दिकायां जातेरिष्वादिकर्मणि च वेगजन्यतावच्छेदिकायां जातेः सत्वात् एकत्र द्वितीयपतनादौ संकीर्णत्वात् तस्मान्न वेगस

९४

गौ०२२२

त्वे।

219 णाज्जातं नैमित्तिकं तेन पाकजद्रवत्वं नैमित्तिकद्रवत्वलक्षणं तद्भिन्नद्रवत्वत्वं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं नैमित्तिकद्रवत्वलक्षणा
मपि कथयन् लक्षणं कथयति भूतेजसोरिति भूतेजोऽन्यतरवृत्तिद्रवत्वमित्यर्थः कस्यापि द्रवत्वस्योभयवृत्तित्वाभावाद
संभववारणायान्यतरेति गंधाद्यव्याप्तिर्द्रवत्वपदं भूतेजसोरित्यस्य घृतसुवर्णयोरित्यत्र पर्यायत्वेमान्वयः अग्निसं
योगेत्यनेन नैमित्तिकस्य द्रवस्य यौगिकत्वं दर्शयन् पाकजत्वादिमयुक्तं लक्षणं सूचयति नैसर्गिकं लक्षयितुमाह जले इति
जलवृत्तिद्रवत्वं नैसर्गिकद्रवत्वमिति भावः नैसर्गिकं स्वाभाविकं न त्वागंतुकं हेतुपाकादिजन्यं यावद्द्रव्यभावीत्यर्थः
इदमेव सांसर्गिकं द्रवत्वमित्युच्यते ननु भूतेजसोर्द्रवत्वोत्पत्तौ पाकः कारणं द्रवत्वनाशे तु कः विजातीयतेजःसंयोगः क्वचिदाश्रय
नाशाच्च जलद्रवत्वस्य परमाणुगतस्य नित्यत्वं द्व्यणुकादिगतस्य कारणगुणक्रमेणोत्पत्तिः आश्रयनाशादेव नाशः
द्रवत्वं चक्षुषा त्वचा बहिरिंद्रियेण गृह्यते इति बोध्यं स्नेहं लक्षयति स्नेह इति स्नेहत्वविशिष्टः याता संग्राहकत्वे सारल्य
संयोगजनकत्वमिति यावत् सक्तुकर्दमादि सक्त्वादिलड्डुकाकृतिनिर्माणोपयोगिसंयोगविशेषः सर्वस्नेहवत्द्रव्य
संयोगादेव संभवति तेन संग्रहे साधारणकारणे वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं आजनितसंग्रहेऽव्याप्तिवारणा
य जातिघटितं लक्षणं तत्र माह जले इति जलेतरसमवेतावृत्ति जलसमवेतवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ति
रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं आत्मत्वादिवारणाय जलेत्यादि जलरूपादिनिष्ठवैजात्यवारणाय गुणत्वेत्यादि यथा भूतेजल
मात्रवृत्तित्वस्य जलीयरूपादिवति व्यापकत्वाज्जले लक्षणं तत्र माह कारणेति कारणस्य स्वाश्रयसमवायिकारणस्य
यो गुणः स्नेहरूपस्तत्स्नेहे कारणं इत्यर्थः तथा च स्वाश्रयसमवायिकारणतासमवायिकारणकवृत्ति पृथिवीवृत्त्यवृत्ति गुणत्व
साक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन परमाणुस्नेहे नाव्याप्तिः समवायि

इति व्याप्यत्वादित्यर्थः ३

गतोत्कर्षापकर्षयोरेवकार्य्यतन्त्रयोस्तयोः प्रयोजकत्वात् अत एव न महत्त्वपरिमाणविशेषस्यापि पतनहेतुत्वं तत्त्वलका
220 दे महत्त्वे प्रकर्षे चापकृष्टमहत्त्वशालिनि सुवर्णाद्युपेक्षया पतनापकर्षदर्शनात् नन्वेवं सति लघुत्वमपि गुणान्तरमस्तु गुरुत्वा
भावस्य लघुत्वे लघुत्वाभावस्यैव गुरुत्वमिति वा किन्न स्यात् तस्माद्धि निगमनाविरहेण सुखदुःखवत् संयोगविभागवच्च गुरुत्वल
घुत्वं च गुणद्वयमेकाल्पिविति चेन्न पतनोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्कारणतया गुरुत्वकल्पनमावश्यकं तदभावादेव पतना
भावोपपत्तौ लघुत्वाख्यस्य गुणान्तरत्वे मानाभावात् न च लघुत्वाभावादेव पतनोपपत्तिः लघुत्वाभावत्वापेक्षया गुरुत्वे त्व
जतेः लाघवात् कारणतावच्छेदकत्वात् लाघवाद्गुणकल्पनमपास्तु तुल्यत्वात् न च यत्र तुलायामेकत्र फलके तोलकमितं सुवर्ण
मन्यत्र च माषमितं तत्र माषस्य पतनाभावो लघुत्वादेव न गुरुत्वाभावतः तोलकस्थाने एकगुंजाप्रक्षेपे माषकस्य पतनदर्श
नेन गुरुत्वाभावविरहात् इति वाच्यं तुलाफलकसंयोगस्यैव माषकपतनप्रतिबंधकत्वात् तुलायामेकफलकावच्छेदेन
गुरुतरद्रव्यसंयोगे फलकान्तरावच्छेदेनोन्नमनक्रियोत्पत्तिः ननु तत्र तत्फलकावच्छेदे न लघुद्रव्यसंयोगस्यापि हेतुत्वं एकफ
लके गुरुद्रव्यसत्त्वे फलकान्तरे किंचिद्द्रव्यसत्त्वे पुनः उन्नमनदर्शनात् न तस्मात् उत्कृष्टगुरुद्रव्यसंयुक्तफलकावच्छेदेन तुलायां नमनं
अन्यावच्छेदेनोन्नमनं उन्नमनवद्द्रव्यसंयोगस्य च पतने प्रतिबंधकत्वं रज्जुवेष्टपाषाणोत्पतनादौ च भ्रामित्यादि स्वयमूह श्र ४
नीयं द्रवत्वं लक्षयति स्पंदनेति स्पंदनं जलादीनामुर्ध्वदेशान्नीचदेशसंयोगजनकक्रियाविशेषः स्पंदनासमवायिकार
णवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेनाजनितस्पंदने उत्पन्नविनष्टे घृतादिद्रवत्वे नाव्याप्तिः लक्षणान्तरमाह भूतेजसी
पृथिव्यादित्रयवृत्ति वृत्तिवायुवृत्तिवृत्ति रूपावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः रूपप्रकरणोक्तरीत्यापदव्यावृत्तिरूहनीया तादृशजाति
श्च द्रवत्वत्वं तच्च द्रवत्वं द्विविधं नैमित्तिकं सांसिद्धिकं च निमित्तादेति से का

221 च्छितरंगवत्प्रवाहवहतीति न वाच्यं प्रवाहेपातिवीचीतरंगन्यायपार्थः कदंबेति यदा सर्वदिक्षु शब्दोत्पत्तिस्तदा यथा कदंबगोलक
मध्यात्सर्वतः प्रसरतो निःसरति तत्पामध्यवर्त्तिनश्चाद्यशब्दात्सर्वतः शब्द उत्पद्यत इति कदंबगोलकन्यायपार्थः वा शब्दोऽत्र नन्व
तभेदे किंतु व्यवस्थापासाव्यवस्था वायुसंयोगाधीनाते पादिशब्दोत्पत्तेतावत्वाद्यानकाशसंयोगोनिमित्तकारणेत्वेष्वव
वच्छेदेतोसंबंधेन सामानाधिकरण्येनैव प्रत्यासत्तिः यदवच्छेदेनाकाशवायुसंयोगस्तदवच्छेदेनैव शब्दोत्पत्तिरित्यनाद्य
दैकदिशाभिमुख एव वायुः प्रवहतीति तदा वीचीतरंगन्यायेन शब्दोत्पत्तिः अतएव सन्निहितेनापि मया विपरीतवायुवशाच्छब्दो
नश्रुत इति लोकानां व्यवहारः यदा च सर्वतः संचारी वायुस्तदा सर्वदिक्षु शब्दोत्पत्तिः कदंबगोलकन्यायाद्युपाद्यनगर्जि
ताद्वै एवं च वायुसंयोगवशाच्छब्दस्योत्पत्तिनियमो वायुसंयोगनियमस्तु तत्तद्दिशाभिमुखवायुक्रियावशात् ताहृशवायु
क्रियानियामकं तु अदृष्टवदात्मसंयोगादिकमित्यादिविस्तरः नापसंस्पर्शलिंगं हेमिति स्वावच्छिन्नाकाशप्रदेशगाद्य
भा॰ वच्छिन्नमोभावच्छेदकदेशावच्छिन्नमित्यर्थः सर्वत्र शब्दस्याविसन्निहितमित्यनुवर्त्तते आरंभत इति असमवायि
कारणरूपतया जनयतीत्यर्थः अतएव पलेनानेकमातृजातः शब्दः श्रोत्रेण वद्यत इति विवक्षितेन नमोऽनम धा
त्यन्तमशब्दाकादिशब्दस्याद्यस्य म अस्पर्शवत्त्वेपि नोदंतिः नत्वाद्योनापिम अमइत्योत्सर्गिकरीत्याभिप्रायेणाख्यात्रा
सन्निकृष्टः शब्दोनभ्योवणोरत्येवतत्त्वं एव भगेविवोधंसंयोगजशब्दः दर्शयितृत्वाद्विभागजंदर्शयति एवं वंशइति पा
ट्यमाने विदीर्यमाणे अवयवविभागानुकूलकर्मजनकनोदनाख्यसंयोगक्रियमाण इत्यर्थः विभाग इति सति
सप्तमी विभागानंतरं जातः शब्द इत्यर्थः विभागदेशजात इति पाठे अर्था विभागजन्य इति भावः जनयति प्रयोजकोनेव
तीत्यर्थः आद्यशब्दस्य कारणविशेषाद्विशोत्पत्तौ जनकत्वाभावात्कुलालपित्रादिवादनेयासिद्धेः ननु भवदुक्तकमेण ११२

२२२ रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं रूपत्वादिवारणाय वृत्त्यंतं सत्त्वादिवारणाय गुणत्वेति मुक्तं भास्वरत्वादिवारणाय साक्षा
दिति लक्षणांतरमाह यावद्द्रव्येति यावद्द्रव्यं अस्य सत्त्वावधि भवति निश्चिततिन नश्यतीति यावत् तेन स्वाश्रयसमान
कालीनध्वंसप्रतियोगि पृथक्त्वगुरुत्वाद्यन्त्यपरिमाणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वं रूपादिवारणाय साक्षाद्वृ
त्त्वे तेन गुरुत्वादिवारणाय द्वितीयपरिमाणत्ववारणाय तत्तौ ये सांसर्गिकद्रवत्ववारणाय गुणत्वेत्यादि गुरुत्वादिवद्
तिकोऽयाच्चि गोलकन्यायेनोभयत्रैव शतततया संबध्यते कारणगुणपूर्वकत्वे यावद्द्रव्यभावित्वे च आदिपदान्य
परिमाणस्य परिग्रहः ननु निरूपणक्रमात् द्रवत्वस्य तस्य पाकजत्वस्य पार्थिवद्रव्ये अग्निसंयोगनाशनाश्यत्वात् पाकाद्भेद
त्वस्यतासंभवात् अत्र लीलावतीकारमतेन भस्मीभूतघटादेर्गुरुत्वापकर्षदर्शनात् गुरुत्वस्यापि पाकजत्वं तन्मते
नामहत्त्वैवदेव मुद्दाहरणं तन्मते तु परिमाणमेव दृष्टांतः ... शब्दं लक्षयति शब्देति आत्मावृत्तिगुणत्वे शब्द
त्वमित्यर्थः गुणपदं शब्दत्वाद्यतिव्याप्तिवारणाय लक्षणांतरमाह श्रोत्रेति श्रोत्राकाशविशेषगुणत्वं तत्त्वमित्यर्थः रू
पादावतिव्याप्तिवारणाय आकाशेति आकाशलक्षणाव्याप्तावतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं मेघावच्छिन्नाकाशे न तस्य
शब्दस्य कर्णशष्कुलीविवरवर्तिनावच्छिन्नाकाशसमवेतत्वेन कथं श्रवणप्रत्यक्षता स्वसमवेतस्यैव श्रोत्रेण ग्रहणात् अन्यथाति
प्रसंगादित्यभिप्रायेणाशंकते नन्विति असंग्रहः संग्रहस्येत्यर्थः संग्रहणं संग्रहः प्रत्यक्षविषयीकरणमित्यर्थः सन्निकृष्टत्वाभा
वादिति शेषः तथैवोपपादयति यत इति श्रोत्रसमवेत एव शब्दस्य ग्राह्यत्वात् ननु मेघाद्यवच्छेदेनोत्पन्नः शब्दः श्रोत्रप्रतिपादपि
ध्वन्यसमाधत्ते सत्यमित्यादिना वीचीति एकदिग्देशपवनात् पूर्वशब्दादुत्पन्नोत्तरांतरांगतरणन्यायेनोत्तरांगारात् अत्रतरंगस्तदगत्वे अन्यत्ते
रंगस्तदगत्वान्यः एवं क्रमेणैकस्मात् अवदि

मे
न नु शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वमनुपपन्नं तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य तद्धर्यतया चलनात्मककर्मणि तस्यैव सत्त्वोत्तरदेशसं
योगरूपयोगविनाशकत्वं वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे तर्कस्य ज्ञातत्वबुद्धेरावश्यकत्वबुद्धिरूपाया: तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात मैं श्चेत्स्यात् आद्ये ह्वस्तुत
ह्वित्वप्रत्यक्षजन्यानुरोधेन त्रिक्षणावस्थायित्वस्य दमेव वाते पाटितैव यत्र वयवविभागकाले अवयविनि कर्म द्वितीयक्षणे द्वित्व ति
223 गवयवसंयोगनाशे अवयविनि विभागोत्पत्तिस्तृतीयक्षणे अवयविनाश: पूर्वसंयोगनाशश्चतुर्थक्षणे अवयविनाशात्कर्म
विनाश इति कर्मणि बुद्धिविशेषकमविशेषयो: क्षणत्रयवृत्तित्वं शब्दस्य च त्रिक्षणवृत्तित्वं केषां चिन्मते भवति अनए
व यत्कार्यं वर्धमानं लिखितं द्वयोरपि शब्दयो: क्षणत्रयावस्थायित्वे तत्रोत्पत्तौ स स्तंभतं पंचमे क्षणे शब्दनाश इत्युत
र्षशब्दोत्पत्तौ नाश इति तन्मूलकमिति बोध्यं वस्तुतस्तु अत्र कर्मपदं धात्वादिकर्मपरं धात्वादेश्चारूपस्य द्वि
त्र म २ क्षणत्रावस्थायित्वात् अतएव क्रमानुत्तरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरस्थायित्वसंगादिद्वेतुत्वासंभवादिति चिर
लो २ चलनकुलायनकर्मेति शब्दविनेनस्तु पिक्वचलनात्मकस्य कर्मणः द्वाचतुष्टयवृत्तित्वं विभागपूर्वसंयोगनाशद्वारा च
तुर्थक्षणे स्यादिति चोत्तरदेशसंयोगस्य तन्नाशकत्वादकुण्ठवृक्षमुक्तं क्रियादिसंयोगतानां चतुर्णां चैषां पद्यमिमानो
ने स्यादिति तथा च शब्दस्यापेक्षाबुद्धिभिन्नबुद्धेरिच्छा लौकर्मणश्च क्षणत्रयावृत्तित्वे साधर्म्यमित्यर्थ: उत्त
कृते त्र पत्र लक्ष्यत्वं बोध्यं यथपीदं कपालद्वयसंयोगनाशकालोत्पन्नघटसंयोगस्य भवति व्यापकं तथाप्यपेक्षाबु
द्धिभिन्नत्रिक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमत्त्वं तत्त्वं बोध्यं संतानत्वसंग्रहाय अपेक्षाबुद्धिभिन्नेति असंभववारणा
य त्रिक्षणवृत्तीति नित्येश्वरज्ञानादिवृत्तिज्ञानत्वादिसंग्रहाय जन्यपदं घटादिवारणाय वृ मतं सामान्यादिवा
रणाय जातीति तत्र शब्दनाशकत्वं दर्शयति तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थ: कार्य्यनाश्यश्चेति स्वकार्ययोग्यः शब्द: तज्ज
वो न्यनाश्यप्रतियोगी नश्वर्यः स्वकार्य्यनाश्यः शब्दस्य स्वद्वितीयक्षणे तोत्पत्तिः तदनन्तरमेव शब्दस्य स्वस्मान्नाशः
न पुनमर्मा चिकायो कर्म मत्स्कायाः पूर्वदेशविभागकाले कपाले कर्म ततो मृत्तिकायाः पूर्वदेशसंयोगनाशः कपालद्वयविभागश्च ततः कपालद्व
यसंयोगनाशो मृत्तिका घटकसंयोगश्च ततो घटनाशस्ततो मृत्तिकाघटसंयोगनाशश्च एवं संयोगस्य ततीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमिति
मा वं ५

शब्दजएवसर्वत्रस्मात्तत्रस्यदोस्तद्वाकपमयमेरःशब्दोऽयंमदंगशब्दइत्यादिविलक्षणप्रतीतिरिस्मत आहमेरीश
२२५ ब्दइतिमेरीशब्दइत्यस्यपदमेयद्विच्छिन्नाकाशसमवेतशब्दइत्यर्थस्तेनमनएवयदि वमेरीसंयोगजशब्दइत्यर्थस्तदंतु
प्रमेवेतिद्रष्टव्यं अतएवविशेषवत्त्वनामपितथाप्रत्ययः अत्र वमेरीसंयोगादिजन्यतावच्छेदकः साक्षात्परंपरासा
धारणमेरीसंयोगजशब्दवृत्तिजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः यद्वा शब्दजितादिनाद्यनुमानएवं शब्दविशेषस्य पद्यादि
गुणत्वे शब्दत्वादिति त्वाद्यनुमानमपि बोध्यं एतयाग्रयाकोलाहलोनपश्चिमायामित्यादिव्यवहारोपितादृक्संयो
गजतावच्छेदकजातिविशेषगम्याधीनइतिबोध्यं शब्दविशेषेषु समवायस्य वायिकारणनिमित्तकारणानां विशे
षदर्शयति मेरीशब्दस्येत्यादिना उक्तमिति वैशेषिके सूत्रकारेरिति शेषः संयोगादिति तथा च संयोगादिजन्य
तावच्छेदकजातिविशेषाएव शब्देषु तयः कार्यतावच्छेदकाइतिनव्यभिचारइतिभावः तथा च समवायिकारण
ति सर्वेषामेकमेवेदर्शयति आद्यानामिति शब्दस्योत्पत्तिप्रकारंदर्शयित्वा विनाशप्रकारदर्शयिष्यन्नु शब्दस्य
क्षणमात्रावस्थायित्वेदर्शनीयेप्रसंगात्तद्वयवाच्ये बुद्ध्यादेरपिद्विक्षणमात्रावस्थायित्वंदर्शयति बुद्धीति कर्मद
त्रिक्षणावस्थायित्वमितिवकारस्त्वर्थः पाठः विभुविशेषगुणानामवानंतरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यतया स्वोत्पत्ति
तीयक्षणोत्पन्नशब्दनाशकानांसंभवात्ततीयक्षणएव शब्दस्य नाशात् क्षणत्रयवृत्तित्वेस्यक्वदाचि नवा
कर्मव यदि वेद् सुपुस्तकेषु वकारयुक्तः पाठोदृश्यते तदा उपसर्गेण धातोर्थोवलादत्र नीयतइति स्यायदि ध्वंसे
क्षण तयावर्तवस्य धातोरिति बोधकत्ववद्दर्शवत्वसनाशबोधकत्वं त्रिक्षणावस्थायित्वंततीयक्षणविनाशित्वमित्यर्थः
स्पर्शादिविशेषस्य वकदाचित्रिक्षणावस्थायित्वेसंभवतिशब्दस्य तुनकस्यापि तत्तीयक्षणावस्थायित्वं तथाहि अत्र केचनबुद्ध
मात्रे कपाले क्रिया कपालक्रियया कपालद्वयविभागसमवे घटे क्रियातया घटे क्रियया घटस्यपूर्वदेशविभागः कपालसंयोगनाशे के क्षणे तो घटकर्म
ततीयक्षणे घटस्यपूर्वदेशसंयोगनाश वतुर्थक्षणे घटनाशात्कर्मनाशः इतिघटनिष्ठकर्मणः निक्षणावस्थायित्वमितिभावः १

225 त्वेनास्तीति दर्शयितुं तत्तीयपदं कार्य्य ... सर्वे वृत्तितया कारणत्वमपि न संभवतीति द्योतनाय धिकी
-यपदं तस्मात्क्षणिककार्यसाध्यत्वाधात्वपूर्वोपदर्शितं गोवर्धनेन क्रमवीजं तस्मादुत्पत्त्यव्यवहितत्वाचोत्पत्तस्यापि
द्वितीयक्षणावस्थायित्वमिति भावः वस्तुतस्तु उत्पन्नशब्दनाशं प्रति उत्पन्नशब्दनाशत्वेन हेतुत्वापेक्षा
याला घवादुत्पत्त्याद्यक्षणेनैव हेतुत्वमुचितं न ... वोत्पन्नशब्दस्य क्षणिकत्वापत्तिरेव दोषः वाच्यं इति
कृतत्वान्यकृतागमप्रसंगेन यत्सत्तत्क्षणिकमित्याद्यनुमानानामप्रयोजकतया त
गतः क्षणभंगुरत्वं नाङ्गीक्रियते उत्पन्नशब्दस्य तु विनाशसामग्रीसमवहितोत्पन्नस्य क्षणिकत्वे
वाधकाभावादेवं चरमदुःखादेरपि बोध्यं ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानान्नित्यः शब्दः
श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वात्

226 अपेक्षणीयांतराभावादिति द्विक्षणमात्रा[illegible]वस्थायित्वमाद्यमध्यमशब्दानामिति भावः अंत्यमिति तृतीयशब्दानामेव
द्विक्षणावस्थायित्वं अत्र तस्य तु नाशकसमवहिते सैवोत्पत्तेः क्षणिकत्वमिति भावो न मतं दर्शयति अंत्यस्त्वि
ति सुन्दोपसुन्दाविति सुन्दोपसुन्दनामानौ द्वौ असुरौ परस्परप्रहारवशादेकदैव विनष्टौ तद्वदंत्योपांत्यशब्दावपि
मिथो विनाशकत्वादेव न तृतीयक्षणे इत्यर्थः एतन्मते चरमशब्दस्य बोधकाभिमतस्य क्षणिकत्वापत्तिरित्याशयेनाह दृष्टां
तेनान्यत्रापि तथा स्यादिति उपांत्यनाशस्यैवांत्यनाशकत्वादंत्यस्यापि द्विक्षणावस्थायित्वमिति दर्शयति
तदयुक्तमित्यादिना अन्त्यस्यापि त्रिक्षणस्थायित्वमित्यादिनेति वकारस्य पाठः वकारपाठे तु पूर्वोक्तिरेवार्थः
अत्रैवमन्वयः अंत्यस्य द्वितीयक्षणेनुगामिना द्वितीयस्यानुपपत्त्या वृत्तौ नियप्रथमक्षणे इति यावत् [illegible]
प्रथमक्षणवृत्तिनेत्यर्थः तृतीयक्षणे वेति वकारेण द्वितीयस्यापि समुच्चयः अंत्यस्यापि द्वितीयक्षणे तृती
यक्षणे वा सत्त्वमित्यर्थः अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह त्रिक्षणावस्थायिनेति यत्तत्त्वं स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणाव उपांत्य
धिकतृतीयक्षणवृत्तित्वं नाशत्वीत्यतः स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे सन्निकंत्यस्य द्वितीयक्षणे [illegible] सत्त्वे
न वर्तीत्यर्थः एतादृशेनोपांत्येनांत्यस्य नाशजननात् संभवादिति अत्र कार्यैका[illegible]वृत्तितया कारण
तृतीये २

[illegible]णावस्थायित्वमिति भाव.

गोप्र

कृष्णानित्यत्वसाधनप्रकारेण योगिसद्भावे प्रमाणप्रदर्शनमसंगतमित्याशंक्यास्मत्तारितपदस्यार्थस्य प्रद
र्शनेनौपयिकत्वेनोपोद्घातसंगत्या तस्यापि प्रकृतत्वान्नासांगत्यमित्याशय इति ६ 227

११५ अनित्यत्वानन्तताएवतारतम्यानुमीयते इति वाच्यं बलेऽपि नित्यत्वे बाधकाभावान्नच सोपाधिकाः इति प्रसाधितैः नत्वावत्तत्त्व सत्ताभिम
वबाधिकेतिवाच्यम् सेयं गुरुत्वादि प्रसाधितायां नावापितुल्यत्वान्नस्मात्तज्ज्ञानीयत्वमेव विषयशक्तिरे तत्त्वाले ये
नकव्यतत्त्वेवलेऽपितुल्यं किंचकार्यत्वं योगादेः कार्य्यतावच्छेदकमवन्नमतेक प्रत्यक्षत्वं वाच्यं कस्यचित् सत्वान्न मन्तेतु कालिनाण
त्वमेव तत्रोतिलाघवतर्कोऽपिनित्यत्वानन्तानामतारकारेणनवविषयितु याप्रत्यक्षेतिलः ककारएवकार्य्यतावच्छेदकं
इति तुल्यमेवेतिवाच्यं कार्य्यच्छिन्नप्रत्यक्षत्वप्रत्यक्षावच्छिन्नकोवावच्छेदकः इति विनिगमनाविरहात् गुरुतरकार्य्यका
रणभावद्वयापत्तेः प्रत्यक्षत्वावनिवेशे कावच्छिन्नपृष्ठिदोष्याभिचारइतेचेत् ननु तादृशस्यानित्यत्वसाधकदेशे ११६
योगिप्रत्यक्षविषयतयाभ्याकाशादेर्व्यभिचारवारणायास्मदादिपदं तदा सार्थकं न वेद्युदियागजेधर्मेव एतदर्थादिप्रका
शिकक्षित्यादेःसतंत्रप्रमाणाभावः इत्यतः प्रमेयेत्यादि तत्र प्रमाणं दर्शयति किं पुनरित्यादिना प्रमाणं दर्शयति
अत्र प्रत्यक्षत्वसामान्यलक्षणं मानत्वलक्षणं प्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेन नास्मदादीनां सामान्यलक्षणादिजन्य
प्रत्यक्षविषयतयाभ्युपगतं तथापीश्वरप्रत्यक्षविषयतयाऽर्थान्तरवारणाय कस्यचिदिति जन्यज्ञानवत्त्वस्यार्थः पक्षेध
र्मितावच्छेदकसाध्यसिद्धिं दर्शयति यस्येति ननु योगिनो नातीन्द्रियार्थविषयकप्रत्यक्षवन्तः प्राणित्वात् अस्मदादिवदिति
योगिप्रत्यक्षं नातीन्द्रियविषयकं प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्यादिमीमांसकोद्भावितानुमानानां का गतिः तेषां विरा
न्तिकारणं तत्प्रत्यक्षेन व्यभिचार इति चेन्मीमांसागुरवो नमीमांसाभिज्ञाः प्राणित्वात्प्रत्यक्षाद्यनुमीमांसकबुद्धिर्वेदार्थ
विवेचिका बुद्धित्वात् पश्वादिबुद्धिवदित्याद्यनुमानानां का गतिः सा तेषां व्याप्तिः तेषामप्रयोजकत्वमिति वस्तुतस्तेषामपितुल्य ११५
सव्ययोगी द्विविधः युक्तो वियुक्तश्च तत्र युक्तानां कदाचित् समाधिः कदाचित् व्युत्थानं समाधिप्रचुरत्वादीन्द्रियाविषयत्वप्रत्याहा
रत्वमत्याशयः प्रकारयोर्निरोधावत्तेनमीमांसकनन्तरमिति भावः ६

ग्र॰ घटत्वावच्छिन्नाभावस्य घटसत्त्वनिश्चयेऽपि निर्णीमांसकादयः तत्त्वयमिहशब्दस्तागः अतिप्रसङ्ग इत्यत आह विनाशित्वं वेति अनुमानमेव दर्शयति अनित्यइति अस्मानो
गुणवेत्रो प्रतियोगिसाध्यात्कं विरहतो निरवस्थानित्यत्वमित्यादिना अनित्यं वेति नाशप्रतियोगित्वमेवानित्यत्वम्॥

228 त्वेननुनाशप्रतियोगित्वसत्वेऽयोग्यत्वात् प्रागभावेऽव्याप्तेश्चेति न तु विशेषणानां प्रयोजनान्निरूपयति प्रसङ्
त्वादि सत्त्वमानं इति तेनैवात्मनेवेत्यर्थः प्रतियोगिवाद्यंदियेति योगजधर्मस्य सर्वविद्विषयत्वात् सिद्धत्वादिति भावः अ
स्मदादीति प्रत्यक्षपदस्य लौकिकप्रत्यक्षपरत्वेनात्र योगजं ... अस्मदादीति नास्मदादीनां सामान्यलक्षणाप्रत्या
सत्त्वाजन्यप्रत्यक्षत्वविषयत्वे विशेष आत्मादिषु न पुनर्व्यभिचारः सामान्यादिनेत्यादिपदात्समवायाभावयोः परि
ग्रहः विशेषपदार्थस्यातीन्द्रियत्वेनात एवाव्यभिचारासम्भवात् सामान्यवत्त्वेइति समवायसंबंधेन यत्किंचित्पदार्थव
त्वे सतीत्यर्थः तेन सामान्यपदार्थध्रुवविशिष्टनित्यत्वादेर्नैवैयर्थ्यं सामान्यादीति सामान्यमादिर्यस्य तस्य विशेषसम
वायाभावरूपस्य तत्त्वसामान्यं न समवेतत्वेऽपि यमित्यर्थः एतदनुमानेन शब्दस्यानित्यत्वसिद्धिः पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञाना
नां कागतिरित्यवेदयते प्रत्यभिज्ञानात्सेवानुभूतगकारस्यानुभूयमानगकारस्याभेदो गृह्यते अभेदोहि भेदाभा
वः भेदश्च द्विविधः गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सामान्यभेदः तज्जत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको विशेषभेद ... स
न्येषकारो विनेष्टगकार इति प्रतीतेस्तद्व्यक्तिभेदाभावस्य बाधितत्वात् गत्वावच्छिन्नसामान्यभेदाभाव एव तदा
तीयत्वरूपः प्रत्यभिज्ञाया विषयः यथा पूर्वकाल्लिपिः लिखिता सैवेदानीं लिखितेत्यादौ नहि वर्णानां नस्यापि दूरूपलेवत्वा
यालियर्स्यकस्य च्छिन्नतेनित्यत्वं नित्यः शब्द इत्यनुमानेन साध्यनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं सत्ताभाववत्त्वमुपाधिः अ
नित्यत्वानुमानेन बलवत्ताबाधः ... पिवेष्टवाद्यदर्शितवैयाकरणादिप्रयोजनतावच्छेदकजातिमिश्रैर्विरोधिततवानुमा
नेसानुमाविरुद्धतया शब्दस्यनित्यत्वं नच वनेरेवास्यान्मते

अनुमवसिद्धनफा१ नं।

११६ न्यज्ञानाजन्यद्वेषविषयगुण[?]त्वं तत्त्वं तेन तदःखोत्पादो मुनीनां प्रतिकूलवेद्यत्वाभावेपि न क्षतिः यद्वा आवृत्तिः पूर्व
रीत्या सुखाभाववारणाय गुणपदं ननु सुखाभाव एव दुःखमस्तु किमतिरिक्तेनेति चेन्न घटादेरपि दुःखत्वप्रसंगः सुखध्वं
229 स इति चेत्तर्हि क्षणमपि दुःखानुभवप्रसंगः पूर्वसुखध्वंसानां विद्यमानत्वात् सुखासमानकालीनध्वंसस्य तत्त्वमिति चेन्न नरकेपि
दुःखानुभवो न स्यात्स्वर्गीयसुखसमानकालीनत्वात् समानाधिकरणसुखासमानकालीनत्वे विवक्षिते न क्षतिरिति चेदिदानीतना
नां दुःखाभावप्रसंगः सर्वेषामेव ध्वंसानां नानादूरस्थसुखसमानकालत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् चरमसुखध्वंसस्यैव तथात्वात् तदा
दूरस्थैकस्वानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्य चेति चेत् सुषुप्तावपि दुःखापत्तेः न च सुषुप्तौ तत्सत्त्वेपि तदुःखमनोयोगाभावा
न्नानुभव इति वाच्यं अत एव सुखदुःखयोः प्रमाणाभावान् एतादृशदुःखध्वंसस्यैव सुखत्वमित्यस्यापि सुवचत्वेन योगिनिगममावि
रहेत्यो मध्ये रोऽवगुणत्वमित्यलं बहुना । इच्छां लक्षयति राग इति पूर्ववत् इच्छामीत्यनुभवविषयगुणत्वं अतो लक्ष्यं तस्य राग इति इच्छा विद्वे
षोराग्योर्बोध्यः अत ईश्वरस्य न रागित्वं द्वेषं निरूपयति क्रोध इति यद्यपि क्रोधद्वेषयोः नैक्यं यतो नरकादौ क्रोधाभावेपि द्वेषात
तथापि द्वेषविशेष एव क्रोध इति प्रतिपादयितुं तथाभिधानं द्विष्टार्थसाधनीभूतचेतनविषयकद्वेषस्यैव क्रोधत्वात् नहि कंटका
दिषु द्वेषे क्रोध इति व्यवहारः प्रामाणिकानामत स्त्रेत्तत्पदं यत्नं लक्षयति उत्साह इति अत्रापि यत्नेविद्वेषवदेवोत्साहे बोध्यः वि
शेषतस्तु सुखविद्वेषजनकीभूतकर्मविषयकत्वयूपरतोपुत्सो(?) दोक्षणावरकत्वादर्शनादौ भारवाहनादावनुकूलयत्नेउत्साहपदप्रयोगा
त्क्रोमीत्यनुभवविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः तेन निर्विकल्पके जीवनयोनियत्नेश्वरयोगित्वनादिषु नाव्याप्तिः पदू
पदेवादृष्टादीनां लक्षणं वन्हिर्मोचायधर्माधर्मौ लक्षयति धर्मेति लक्षणं च येनास्यर्थ्ये सुखासाधारणकारणत्वं धर्मत्वे एवम
न्यदपि कालादिवारणाय साधारणपदं इदं च यद्यपि कामुकसुखादिजनके कामिनीदर्शनादावतिव्यापकं तथापि यागजन्य
स्वर्गजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे तत्त्वं गंगास्नानस्य योगादेरपि स्वर्गहेतुत्वाद्यागजन्येति यागजन्यस्व प्रत्ययस्य वारणाय स्वर्गेति ११६
अपत्नीत्वं बुध्यादीनामेकं साधारणमात्र तद्विदयतिमानस्य प्रत्यक्षविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वे ॥४॥

ऽहं सुखीत्यादौ सुखविषयगुणत्वं गुणवत्त्वयोग

230 त्यइंद्रियेभ्यो मनः प्रत्याहृत्य साक्षात्कार्यवस्तुनि आदरेण मनो धारणं कुर्वत श्चिंतासंतानरूपः समाधिभावो व्युत्थानं नेतु हर्वे
युक्तानां तु समाधिदशायामेवेंद्रियपदार्थसन्निकर्षेण नान्यकाले अत्र व युक्तानां योगजधर्मो मनसः प्रत्यासत्तिः वियुक्तानां तु अभ्यासे वहुत्वे
नाभ्यासेन वशीकृत मनसः सदैव समाधिस्थाः योगजधर्मवशाद् अणिमाद्यष्टविधसिद्धियुक्ताः एवंच बहितेंद्रियविषयग्रह ति १२५
णरूपवहिरिंद्रियसिद्धिभाजः कालविप्रकृष्टातीतानागतपदार्थग्रहणरूपमानससिद्धिमंतः सिद्धाः सदैव सर्वज्ञाः नेदुक्तं ग्रहा
स्र५ नेषु प्रत्ययोगिनो योजनशतादि दूरादि तेषां योगजधर्मः सर्वेंद्रियाणामेव प्रत्यासत्तिः योगेन धर्मो स्मृतो निद ध्यासित श्रवणादिविषयए
व प्रमाणे मनसो वहिरस्वातंत्र्येपि स्वभेमि [illegible] मनोयोग [illegible] श्चात्र योगजधर्मः सहकारी कल्प्यते फलस्य प्रमाणसिद्धत्वादितिसं
क्षेपः अधिकगुणाकिरणावल्यादावनुसंधेय बुद्धिंलक्षयति अर्थेति प्रकाशो ज्ञानपर्याय इत्यन्य [illegible] ग्रपनेन मनोबुद्धिरित्यादि
नास्तव्यामिमतमनोरूपबुद्धेर्निरासविज्ञानमानंदब्रह्मेत्यादिना वेदांत्यभिमतप्रकाशस्वरूपात्मन ब्रह्मनिरासः आत्मनश्च रो ५३
व्येसतीतिक्रोधिकपावपिवेदांतिसंमतात्मस्वरूपज्ञाननिरासः सा वस्तानरूपा बुद्धिः न मनो नात्मेति भावः तत्तद्रूपत्वेनपद्य भेदोऽत्र
योगात्संभवात् इत्यधिकमग्रे दर्शयिष्यते लक्षणं तु ज्ञानामात्मनुव्यवसायविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं आत्मान्यतिव्याप्ति
वारणाय गुणत्वेति अनुव्यवसायाविषये परममहत्त्वादावव्याप्तिवारणाय जातिघटितं सुखं निरूपयति प्रीतिरिति पर्यायकथनेन प्रमा
णदर्शितं प्रीतोस्मि सुखीभवामीत्यादिप्रत्यक्षेण व्यवहारेण च सुखसिद्धिमिति भावः लक्षणं तु अनुकूलत्वेनस्वेष्टत्वे न मम भेद महिले
ति क्रमेणवेदनीयं ज्ञानविषयीभूतं सद्यत्स्वंवेद्यात्मनिरेव स्वव्यक्तिं येष्यते तत्सुखमित्यर्थः यद्यपि [illegible] दपरद्वेषपभोगादिजन्य
सुखे सा भूता द्विष्टदर्शनाद्वेष्यस्य तेषां परा प्रसाधनतां ज्ञाना जन्यजन्ये छाविषयगुणत्वं बोध्यं सुखसाधने भोजनादाव तिव्याप्तिवारण
यजेत्यात ईश्वरेच्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति दुःखाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं दुःखं निरूपयति पीडेति पूर्ववत्स
र्वलक्षणं तु दुःखस्यानेदुःखपदं प्रतिकूलेति प्रतिकूलत्वेनानिष्टत्वेन मम भेदं मास्त्विति ज्ञानविषयत्वेमित्यर्थः द्विष्टसाधनतास्त्विषपकेत

विषयक २

२७मौ. व्यभिचारवारणाय मनःऽन्तिरूपेति व्यभिचारवारणाय संस्कारत्वेति एतेषामात्मविशेषगुणत्वं दर्शयति बुद्ध्यादीति वे
231 गस्य लक्षणान्तरमाह क्रियाहेतुरिति क्रियाहेतुवृत्तिमनोवृत्तिवृत्तिसंयोगावृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः संयोगत्वादि
वारणाय क्रियेति स्थितिस्थापककारणाय मनोवृत्तीति संयोगत्वादिवारणाय संयोगेति भावनां लक्षयति भावनेति
आत्मेति उक्तं प्रागेव लक्षणान्तरमाह अनुभवेति उपलक्षणमेतत् स्मृत्यपि संस्कारजनकतावच्छेदकजन्यतावच्छे
न्यसंस्कारत्वस्मृतिजनकसंस्कारत्वे वा भावनात्वमिति भावः ईश्वरज्ञानादिजन्यवेगादिवारणाय जन्यपदे पूर्वं लोके
तो नैव घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसंस्कारं प्रत्युपेक्षात्मतादृशनिश्चयत्वेन हेतुता घटविषयोपेक्षासत्त्वे संशयस
त्त्वे वा संस्कारानुत्पत्तिरिति न च स्मृतिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतास्तु संस्कारं प्रति तु ज्ञानत्वेन हेतुतेति वाच्यं तथा सत्यु
पेक्षादितः स्मृत्यजनकबहुसंस्कारकल्पनापत्तेः तथा घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतिं प्रति घटत्वप्रकारकघटवि १२८
शेष्यकसंस्कारत्वेन हेतुता अन्यथा घटादिसंस्कारस्य पटादिस्मरणापत्तेः एवं सति स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुता लाघवात् न
तत्रोपेक्षात्मप्रकारकत्वादिनिवेशः संस्कारकार्यकारणभावेनैवातिप्रसंगनिरासादित्यत्र बहुना प्रपञ्चस्मृतिजनकतायां
सहकारिणमाह उद्बोधेति उद्बोधपदार्थमाह उद्बोधश्चेति लाभः समवधानमेककालवृत्तित्वमिति यावत् सहकारि
णं विशिष्य दर्शयति सहकारिणमित्यादिना सदृशेति सादृश्यतानस्योद्बोधकत्वे यथा शुक्तिदर्शनाद्रजतस्मरणादिस्थले
२३ एवं ज्ञातमात्रस्य स्त्र्यपत्यानेकस्मरणस्थलेऽजीवनादृष्टस्योद्बोधकता विमतस्तोत्रादिस्मरणे मनःप्रणिधानस्य
पाश्रितायत्र बोधकत्वे आद्यपदेन संबन्धिदर्शनादेर्ग्रहणं यथा हस्तिपकदर्शनाद्धस्तिनः स्मरणं स्थितिस्थापकं लक्षयति
स्थितीति स्पर्शेति वेगवद्व्यावर्तनाय स्पर्शवद्वृत्तित्वे घटादावेवाभावादित्युक्तेऽपि तु विशेषपदं लक्षणे तु स्पर्शवैशिष्ट्यल ११७
ति

232 स्वर्गजनके कीर्त्तनादिनेऽपि धर्मेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वेति एवं निषिद्धकर्मजन्यनरकजनकवृत्तिगुणत्वव्याप्य
जातिमत्त्वमधर्मत्वं तेन कण्टकसंयोगादेर्दुःखासाधारणकारणत्वेऽपि न क्षतिः । प्रायश्चित्तनाश्यत्वादिना लक्षणयन्त्यात्र अ
न्यत्र वीरीत्या ननु दृष्टस्यापमत्रैव दुग्धे वेकाप्यंतित्यनितिसमवेते अदृष्टे किं प्रमाणं तत्रेश शूद्रामात्यसमवेपितत्वमात्माप्पानमु
पगतारं प्रत्यनुमानं दर्शयति देवदत्तेति देवदत्तशरीरादावाधवारणाय देवदत्तस्येतिपदं विशेषणं आदिपदात् द्विपद
त्रिपदः अत्र देवदत्तावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरूहे रूपेनके न हिंसीयादिशरीराद्देर्सनादिजन्यत्वसंभवान्नार्थान्तरः
सिद्धसाधनं दोषाय आद्यत्वेनान्यतो विशेषणीयं इति कश्चित्तन्न आद्यशरीरस्य नित्यकालं देवीयत्नाद्दृष्टसंभवात् दृष्टप्रव
११८ काविशेषणं मूल्यपायार्थान्तरवारणाय देवदत्तस्येति एकत्वादिवारणाय विशेषेति भावनाख्यसंस्कारस्य शरीरजनकत्व
मुभयवादिसिद्धमिति तेन नैमार्थान्तरं नो वेतेतरस्मत्वेनाविगुणाविशेषणीयः आत्मादेरपि वारणाय द्वितीयसत्यन्त मैत्रादि
शरीरस्यापि वारणाय देवदत्तस्येति भोगास्तु सुखदुःखसाक्षात्कारः तं के कापादर्शनेन हेतुर्ब्धेयतोऽत्र पंतिनेनैकतरं वेद्यप्रपं
दृष्टान्तः प्रसाध्यविकलत्ववारणाय दृष्टान्ते देवदत्तस्येति वस्तुत उत्तरीरूपमिति स्पर्शः पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यं दर्शयति
यत्नेति यत्नादिनार्थान्तरवारणाय यत्निपदं शरीरामिति आद्यशरीरस्य नित्यकाले शरीराभावेन देवदत्तीयप्रयत्नादेर
संभवादिति भावः संस्कारं निरूपयति संस्कारत्वेति अत्र वेगात्मविशेषगुणवृत्तिमूर्त्तवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
तत्त्वमिति सामान्यलक्षणबोध्यरूपत्वादिवारणाय आत्मेति संख्यादिवारणाय विशेषेति ज्ञानत्वादिवारणाय मूर्तेति अवा
न्तरभेदान्दर्शयति वेगोऽपि स्थित्यादि मनोवृत्तिवृत्तिसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगत्वं आत्मवृत्तिसंस्कारत्वे भावनात्वं पृथिवी
वृत्तिवृत्तीति मनोवृत्ति मनोवृत्तिसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्थितिस्थापकत्वं भावनायामतिव्याप्तिवारणाय पृथिवीति वेगेऽति

घटत्वा

मो० ११८ गविभागयोरतिव्याप्तिरित्यन्यथोपादानं ज्ञातत्वसंयोगविभागयोरनपेक्षकारणमिति वैशेषिकसूत्रं तत्रानपेक्षका
रणं असमवायिकारणमिति सरलः पन्थाः न द्वौ तरमे दान्... तत्वेति उत्क्षेपणत्वादयः कर्मत्वव्याप्यजातिविशे
233 षा विजातीयतत्संयोगजनकतावच्छेदकतया प्रत्यक्षसिद्धा एव मूर्ध्वदेशसंयोगासमवायिकारणं कर्मोत्क्षेपणं
नेयाऽधःसंयोगासमवायिकारणं कर्मापक्षेपणं अभिमुखदेशसंयोगासमवायिकारणमाकुञ्चनं तिर्यक्संयोगा
समवायिकारणं प्रसारणं अभि...पतो न देशसंयोगासमवायिकारणं गमनमिति बोध्यं नन्वन्यापि कर्मविशेषाः
सन्ति तत्कथं पञ्चैव दर्शिताः इत्यत आह भ्रमणादिकमिति भ्रमणादिपदाद्रेचनस्पन्दोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवननमनोन्नम
नादीनां ग्रहणं सामान्यं लक्षयति अनुवृत्तीति स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतिविधिविशेष्यतासमानाधिकरणविशेष्य
त्वनिरूपितस्वनिष्ठप्रकारताशालिप्रत्ययत्वं अनुवृत्तिप्रत्ययत्वं अत्रैकस्मिन्नेव घटे रूपवान् रूपवानित्याद्यनुगतप्रत्यय
हेतुत्वे रूपव्यक्तेरपि मानतः उक्तं असमानाधिकरणं न प्रथमज्ञानीयविशेष्यत्वस्य द्वितीयज्ञानीयविशेष्यत्वसमानाधि
करणत्वात् नानाविशेष्यकतानेकस्मिन् एकस्यैव घटत्वादेः प्रकारतया भवति नातिव्याप्तिर्विशेष्यत्वानां समानाधिकरणमि
ति समानाधिकरणत्वात् नानाविशेष्यकैकप्रकारकप्रत्ययत्वं वानुगतप्रत्ययत्वं हेतुत्वं विवक्षितं बोध्यं तेन नाव्
याप्तिरतिव्याप्तिः विषयताप्रकारता तेन न विशेष्यत्वेऽतिव्याप्तिः प्रकारता च समवायसम्बन्धावच्छिन्ना बोध्या तेनाभा
वत्वादेरखण्डोपाधित्वेऽपि नातिव्याप्तिः तथा च समवायनिरूपितत्वे सति अनुवृत्तिप्रत्ययकारणत्वं सामान्यत्वमिति लक्षणं
सिद्धं गुरुत्वत्वादिज्ञानेन तु इन्द्रियत्वविशिष्टस्य योग्यतानो वाऽतादृशस्य वा विषयत्वान्नाव्याप्तिः एते न सामान्यपदार्थ
प्रत्यक्षं प्रमाणमिति दर्शितं लक्षणान्तरमाह द्रव्यादीति अत्र लक्षणत्रये पतासत्यं घटवृत्तिरवृत्तिजन्यावृत्तिपदार्थ ११८

ते पृथिवीपदस्थाने स्पर्शवत्पदं प्रक्षेपकार्यं तत्त्वं अत्र स्पर्श्येति आदिपदाद्गन्धत्वादिग्रहणं नमित्तस्य धनुरादेः पुनस्तादृ
234 वस्थापूर्वस्तुल्यत्वात् तदापादकस्तत्संपादकक्रियाविशेषहेतुरित्यर्थः वृक्षादिभावेनानानामेकं साधर्म्यमाह एतद्वृत्ता
दिना अत्रेति रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषेति गुणान् कथयति द्रव्येष्वेकानी
तिष्ठ व्याख्येयं संभवति कर्मणो लक्षणमेव चलत्यनिर्वाचार्यं पर्यायशब्दमाह चलनेति चलनं गमनं तत्तात्मकं लक्षणी
यत्वरूपं तेन यागादिरूपस्य द्वितीयादिविभक्त्यर्थरूपस्य प्रत्यादिकर्तृस्य रूपस्य कर्मणो निरासः लक्षणमाह गुणवदि
ति अनेन पूर्वोक्तगुणलक्षणं स्मारयति पर्याप्त्यासामान्यवान् समवायिकारणमस्पन्दात्मा गुण इति तत्र लक्षणे स्पन्दस्थाने
ऽगुणपदं गुणपदस्थाने स्पन्दपदमिति चेत् भवति तदेव कर्मलक्षणं कर्म्म भवतीति भावः व्याख्या पूर्ववद् लक्षणा
न्तरमाह द्रव्येति सत्तासामान्यवारणाय मात्रपदं द्रव्यभिन्नासमवेतत्वे सति जन्यद्रव्यसमवेतत्वमर्थः तेन न विशेष
पदार्थेऽतिव्याप्तिः तस्य नित्यद्रव्यमात्रसमवेतत्वात् द्रव्यगुणभिन्नत्वे सतीत्यादिविशेषणे तेन न तयोरतिव्याप्तिः
साधर्म्यान्तरमाह विभ्विति अविभुनः परममहत्परिमाणाभाववतो द्रव्यस्य परिमाणेनावच्छिन्नपरिमाणेनेत्य
र्थः तदेव पर्यायशब्देन कथयति मूर्तत्वापरेति एकेति एकस्मिन् द्रव्ये समवेतमित्यर्थः न यावन्मूर्तत्वे व्याप्य
तावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं लक्षणमित्यर्थः द्रव्यत्वगुणत्वादिवारणाय व्याप्येति घटत्वादिवारणाय प
दार्थेति लक्षणान्तरमाह विभागेति उत्तरसंयोगहेतुत्वे पूर्वसंयोगनाशत्वे च सकर्मण इति मन्तनिरासाय विभागपूर्व
संयोगनाशयोर्व्यतिरेकाप्रदर्शनेन तयोः कार्यकारणभावपरिणाभान्यथासिद्धिरिति भावः हेतुपदमसमवायिकारण
परं तेन न द्रव्यादावतिव्याप्तिः तेन संयोगविभागासमवायिकारणत्वं कर्मत्वमिति सिद्धं एकैकासमवायिनोः संयो

गौ॰ ११९ त्वे॰
235
घटत्वमितिवं वक्ष्यते अननुगताकारस्यालीकत्ववादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति अन्यकश्चिदिति व्यक्तीति
अयमभेदः अयं घट इत्यादि सविकल्पके अतद्व्यावृत्तिरेव प्रकारतया भासते सा च घटेतरभेदरूपा अभावस्य तुच्छ
त्वान्नातिरिक्ततया व्यक्तिस्वरूपैव किमालम्बनेति किंविषया इत्यर्थः अयमाशयः यथा अयं घटो यं घट इति तथा
नेयाविषयभेदकृतैव लक्षणं न तथा घटो यं घटो यमिति ज्ञानयोरभिन्नविशेष्ययोरपीति सर्वानुभवसिद्धं तत्र
चैतानवैलक्षण्याय लक्षणयोः विषयभेदाभेदनियतत्वात् यथा घटो यं घटो यमिति ज्ञानावैलक्षण्याद्विषयैक्यं तत्रा
पि विशेष्ययोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् विशेषणस्य घटत्वस्यैवाभेद आयातीति तस्माद्विशेषणभेदाभेदावेव प्रत्ययवैल
क्षण्यावैलक्षण्यनियामकौ अत एवैकस्मिन्नपि घटे घटो यं द्रव्यमिति पृथिवीयमित्यादिप्रत्ययभेदाः इत्यलं बहुना इदा
नीमतद्व्यावृत्तिर्भावरूपैवातिरिक्ता तु सामान्यकार्यकारिणी किं भावरूपसामान्यस्वपदार्थान्तरकल्पनेनेत्याशंकते
नन्वित्यादि विधिरूपेति भावरूपेत्यर्थः विधिमुखेनेति गौरयमित्यादिना नञर्थानुल्लेखेनैवैकाकारप्रत्ययादित्यर्थः
इदं च यद्यपि व्यावृत्तिपदार्थं स्वरूपतमः पदार्थेतरजोऽभावात्मके ऽत्र विधिमुखप्रत्ययदर्शनादसंगतं तथापि गवादि
पदानां लाघवात् गोत्वमेव शक्यतावच्छेदकं न तु गोभिन्नभेदो गौरवात् किं च गोत्वविशिष्टे प्रवृत्तियोग्यतावच्छेदकविशि
ष्टतानाश्रोभिन्नगतः न तु केवलं भेदरूपगोत्वविशिष्टम् इत्याशयेनोक्तम् अयमित्यादि इत्यादि दूषणं बोध्यं गोभिन्नभिन्नो गौरयमि
त्यादिप्रत्ययवैलक्षण्यस्यानुभविकत्वादतिरिक्तं सामान्यमिति विशेषपदार्थं निरूपयति नित्यद्रव्यपादमाते
कत्वादावतिव्यापकं तथापि जन्यवृत्त्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति लक्षणं व्याख्येयं शाद्यत्वादिकारणप
पदार्थेति नेष्टेणं तरमाह व्यावृत्तेरिति मात्रपदमनुवृत्तिबुद्धिकारणपरं तेन तद्व्यक्त्यादावतिव्याप्तिः सामान्ये हि त ११९

236 विभाजकोपाधिमत्त्वमेकं विशेषपदार्थे ऽतिव्याप्तिवारणाय घटे त्यादि गुणत्वादिवारणाय जन्येत्यादि पटत्वादिसं
ग्रहायोपाधिघटितं गुणवृत्तिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वघटितीयकर्मवृत्तिरिति पदार्थविभाजकोपाधिमत्वेत
तीयएकलक्षणपरत्वे पदार्थद्वयोपादानवैयर्थ्यापत्तेः वृत्तिश्चात्र समवायः तेन नसमवायादावतिव्याप्तिः अप्रसि
द्धलक्षणमाह नित्यमिति संयोगविभागादिवारणाय नित्यमिति एकपदं स्वरूपकथनमात्रेण तु लक्षणघटकं अ
भावनैकत्वात् आत्मैकत्वातिव्याप्तिवारणायानेकेति अनेकसमवेतमित्यर्थः तेनात्यन्ताभावादिवारणं अवा
तरभेदं दर्शयति तच्चेति परमिति परं व्यापकं अपरं व्याप्यमित्यर्थः परं दर्शयति तत्रेति सत्ताख्यसामान्यपरसा
मान्यांतरस्य सकलस्य व्यापकमिति बोध्यं हेतुमाह बाकीति सामान्यांतरापेक्षया अधिकदेशसंबद्धत्वात् प्रमेय
त्ववदिति भावः अत्र समवायविशेषणात् कालादिसाधारणसंबद्धत्वमेकहेतुनिष्ठं तेन दृष्टान्ते समवेतत्वाभावोन
साधनवैकल्यव्यतिरेके घटत्वादिकवारणान्ताबोध्यः तस्य लक्षणांतरमाह अनुवृत्तीति मात्रपदं द्रव्यत्वादिवा
रणाय लक्षणघटकप्रागुक्तानुवृत्तिप्रत्ययप्रकारत्वे सति स्वाश्रयस्य जातिमदपेक्षया अव्यावर्तकत्वं तच्च जातिमत्प्र
तियोगिकभेदसाध [illegible] नेत्याभिचारित्वे प्रमेयत्वादिवारणाय सत्यन्त घटत्वादिवारणाय विशेष्यं सामान्यादि
पि व्यावर्तकतया असंभववारणाय जातीति सामान्यमात्रमिति सामान्यमेव बोध्यत इति शेषः मात्रपदेन व
समानसामान्यविशेषसंज्ञानिरासः अपरमिति द्रव्यत्वादिजात्यंतरव्याप्यं सत्तापेक्षया अल्पदेशवृत्तित्वा
त् घटत्वादिवदिति शेषः व्यावृत्तेरपीति जातिमत्प्रतियोगिकभेदसाधकत्वादिति भावः अपिकारादनुवृत्तिप्र
त्ययसमुच्चयः लक्षणं पूर्ववत् अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वं सामान्यपदस्य व्याख्यानं हेतुत्वेन विशेषपदस्य प्रवृत्तिनि

प्रतीतिः

मो. १२० तादात्म्यप्रतियोगिताविषयत्वमभावत्वमित्यर्थः अन्यथेह घटाभावो नास्तीति विषयेषु घटेऽतिव्याप्तेर्भावमात्रेऽतिव्याप्ति
237 वारणाय निरूपितान्तं घटोऽभाववद्वृत्ति प्रमाविषये घटेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वनिष्ठेति सत्तामपदार्थवृत्तिसा
भावत्वमन्यमविद्वेष्ये घटेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमेति घटाद्यभावाभावरूपस्य घटादेर्लक्ष्यत्वादिभावोपल
क्षणनिर्द्देशमध्ये सत्त्वमपदार्थ इति तदवान्तरभेदानाह अभाव इति अग्रे भेदं तत्तल्लक्षणमपि दर्शयिष्यमाण
त्वादाह संक्षेपत इति संसर्गाभाव इति अन्योन्याभावभिन्नोऽभावः संसर्गाभावः तादात्म्यसंबन्धावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमन्योन्याभावत्वमिति विवक्षिते तेन नान्योन्याभावः प्रतियोगिसंसर्गांशे सूदेशु
केवलीविषयाभावत्वमिति केचित् तन्न प्रतियोगप्रयोरेपसरे तुल्येमानाभावात् नातस्येऽवच्छिन्ने तव्यः उत्तलक्ष
देवनिर्णेतिवेदेलभ्यकेवलात् ग्रामे पचिनोष्यभावप्रतीतिदर्शनात् संसर्गाभावभेदानाह प्रागभाव इति
ध्वंसाभाव इत्यत्राभावपदं स्वरूपकथनपरं प्रागभावं लक्षयति उत्पत्तेरिति इदं च सावधारणं उत्पत्तेः स्प
प्राग्योभावो नतु पश्चादित्यर्थः तेनात्यन्ताभावादिनिरासः कारण इति तदधिकरणपदप्रदर्शनार्थं नतु ल
क्षणविशिष्टवैयर्थ्यात् समवायिकारण इत्यर्थः तेन कार्यस्यानिष्ठाद्धकालमात्रवृत्त्यभावत्वमिति ल
क्षणं सिद्धं सर्वं विनष्टे घटादावतिव्याप्तिवारणाय भावपदं अभावान्तरे वारणाय कारणायवृत्ते
ते उत्पत्तिरिति यद्धलसंबन्धस्य स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणे स्वाधिकरणक्षणत्वमाद्यक्षणत्वं उत्प
त्तिपदं वानोपादेयं प्राक्कालत्वं च तत्तदनधिकरणध्वंसानधिकरणकालत्वमित्युत्पत्तेः प्रागभावाघटि
तत्वान्नात्माश्रयः नाशप्रतियोगिभावत्वं प्रागभावत्वमिति केचित् लक्षणान्तरं बोध्यं नाशश्चास प्रतियोगित्वलक्ष १२०
प्रागभावकालवृत्त्यभावत्वे प्रागभावत्वे
इति लक्षणे आत्माश्रयः २
घ. ३

परमाणवः परस्परव्यावर्त्तकधर्मवंतः व्यावृत्तिबुद्धिविषय

त्वे सत्यपि वोध्यं तेन नेतरव्यावर्त्तकरूपादिव्यक्तिनिरासः ननु विशेषपदार्थे किं प्रमाणं न चाऽसंकीर्णानां परमा त्वात् द्रव्यपदे तर
238 णूनां कालाकाशादीनां च भेदकधर्मं विना भेदासिद्धेस्तदर्थमेकैको विशेषः कल्प्यत इति वाच्यं एकपृथक्त्वस्य
रूपादिव्यक्तेर्वा भेदकत्वसंभवादिति चेन्न अयं परमाणुरेतत्परमाणुभिन्नः एकपृथक्त्ववत्त्वादिति व्यभिचारि न च
तद्व्यक्तिपृथक्त्वं हेतुः तत्परमाणोर्भेदासिद्धौ पृथक्त्वस्यापि तत्त्वपदार्थापरिहात् तत्परमाणुमात्रसमवेतत्वं च तत्त्वं हि तस्य तत्त्वेन
आत्मत्वेति नित्यद्रव्यमेको विशेषपदार्थः स एव भेदक इति संप्रदायः तदसत् यद्यद्भेदकापादक नित्यद्रव्यवृत्तीति समवा
यं निरूपयति अयुत इति व्याख्यातं प्राक् नन्वयुतसिद्धत्वमेव न ज्ञायते तयोः संवंधः कथं स्यात् अतः इत्यपेक्षायामाह
सर्वोऽप्येवेति परमाणुपुंज एव घटः तत्र सेनावनादीनामिवैकत्वव्यवहारः दूर एककेशास्यादेरपि तत्समूहग्रहण
वत् एकैकपरमाणोरतींद्रियत्वेपि पुंजस्य प्रत्यक्षत्वमित्यवयविखंडकानां बौद्धानां मतं दर्शयति नन्वित्यादिना
बाधकाभावादिति नन्ववयवरूपरसादिव्यक्तितोऽवयविनि रूपादीनां पृथगनुपलब्धिरेव बाधकं न च समानजाती
यसंभेदादेव भेदाग्रहो यथा प्रभादीनामिति वाच्यं तथा सत्यवयवगुरुत्वेऽवयविगुरुत्वोत्पादनात् पूर्वापेक्षयेति
कुनकापेक्षया कुडलादावयविनो लनेऽपतनोत्कर्षप्रसंगात् सुवर्णखंडद्वयापेक्षया सुवर्णखंडत्रयतोलने तथाद
र्शनादिति चेन्न अवयवावयव्योरेकगुरुत्वे एकजातीयपतनं जन्यते यथैकेन दंडेन द्वाभ्यां दंडैर्वा एकजातीयमेक
घट उत्पाद्यते तत्र च सुवर्णखंडत्रयस्थले यगुरुत्वानां युतसिद्धानां च कृत्वादेरपि पतनप्रकर्षेऽपि यावदेकत्वेकल्प्य
ते फलवलात् एतदेव समाहारगुरुत्वमिति केचित् पदकृत्यं विना विधिमुखप्रत्ययेति द्रव्यत्वादिप्रकारकेत्यर्थः भावरूपा
इति द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववदभिन्ना एवेत्यर्थः निषेधेति द्रव्यत्वाद्यन्यतमधर्मानिरूपितत्वविशिष्टविशेष्य

२२७.

गो० १२१ ग भावस्य प्रतियोगिरूपः प्रतियोगिप्रागभावस्वरूपस्य उभयकालेपि ध्वंसो न विष्यतीति प्रत्ययात् अतिरिक्तकल्पे
प्र्या० नैगौरवात् अविनाशित्वे हेतुमाह पुनरिति प्रतियोगिनः इति शेषः प्रतियोगिनः पुनरुत्पत्त्यभावादित्यर्थः कार्य
239 स्वेतिकावेध्यप्रमेवार्थः अयमाशयः यथात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावः प्रतियोगी तथा ध्वंसस्य विनाशित्वेन त
द्ध्वंसप्रतियोगिवं वाच्यः तथा च सति नष्टस्य घटादेः पुनरुन्मज्जनापत्तिरिति अतिरिक्तएव ध्वंसध्वंस इति चेत्
तदा तस्याप्यन्यः कल्पनीयः इत्यनवस्था स्यात् ध्वंसो विनष्ट इति कस्यापि प्रतीत्यभावेन निःप्रामाणिक
त्वादिति अत्रापीह कपाले घटो नष्टः न तत्तुच्छित्त्यादिप्रतीतयः सामयिकात्यन्ताभावादतिरिक्तध्वंसप्रमा
णमिति मतम् अत्यन्ताभावं [illegible] त्रैकालिक इति नित्य इत्यर्थः अभावपदं च संसर्गाभावपरं
तेन नान्योन्याभावे अतिव्याप्तिः नित्यपदं च प्रागभावादिवारणाय ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति प्रागभावाप्रति
योगित्वपरं रूपाभावो रूपसंसर्गाभाव इत्यर्थः तेन भेदस्य नोदाहरणता अन्योन्याभावं लक्षयति तादात्म्ये
ति तादात्म्यात् स्वरूपस्य स्वाभावस्य तादात्म्यस्वरूपसंबंधविशेषः अभेदापरपर्यायः तदवच्छिन्नप्रति
योगिताकोऽभावो न्योन्याभाव इत्यर्थः प्रतियोगीत्यत्र प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकपरं तादात्म्यस्य प्र
म२ तियोगिरूपत्वया प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि प्रतियोगित्वमित्यभिप्रायेण वा तादात्म्यप्रतियोगिकेत्यभि १२१
हितं घटः पटो नेति तन्नदुदाहरणप्रदर्शनमुखेन तादृशप्रतीतीनां तादृशाभावे प्रमाणत्वं सूचितं

गंधानाधारेति अत्र भाव कार्य्यानाधार समवाय [illegible] कार्यानाधारसमवायेनेति विलयगंधानाधारसमवायेऽस्तु तथा नास्तं न वः प्रलयस्य ध्वंसरूपकार्याधारसमयत्वात् असंभ
वः मास्कार्यो = नाधारत्वेदि प्रलयस्य कार्यत्वस्य प्रागभावघटितत्वे नात्माश्रयः रूपानाधारेत्युक्तौ प्रलयस्यानित्यरूपाधारत्वादसंभव इति भावः ५

यः तद्ध्वंसस्य तत्स्वरूपस्यातिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात् उभयकालेपि तन्नाशप्रतीतेश्च किंत्वयमनादिः उत्प
240 त्तौ प्रमाणाभावात् दृढकपाले घटो भविष्यति मेरुदंडे इति सार्वलौकिकप्रतीतिरेव प्रागभावे प्रमाणं न चे
सामयिकात्यंताभाव एवात्र विषयः तस्य दंडेपि सत्त्वादित्यलं बहुना प्रागभावइत्यस्यादौ नाशप्रतियोगि
त्व ध्वंसार्थं उत्पत्तेरभावादिति उत्पत्तौ प्रमाणाभावादित्यर्थः कार्यस्येति तल्लक्षणं ध्वंसस्यापीतिदो
षं गंधानाधारसमयान्नाधाराभावत्वे प्रागभावत्वेनोद्भूतसमयोभवता प्रलय इति मिश्राः प्रतियोगिजन पद्धराति मा:५
कोभावत्वं तत्त्वमित्यपरे ध्वंसं लक्षयति उत्पन्नस्येति अत्राप्यवधारणं बोध्यं प्रतियोग्युत्तरकालमात्रवृ
त्तिरभावो ध्वंस इत्यर्थः तेनान्योन्याभावादिनिरासः तदुत्तरकालत्वं च तत्प्रागभावानधिकरणकालत्वं प्रा
गभावत्वं च गंधानाधारेत्याद्युक्तमत्र बोध्यावधीयतीति नान्योन्याश्रयः कारणइति पूर्ववदधिकरणप्रदर्शनार्थः
यद्वा अविनाशित्वे सति प्रतियोगिसमवायिमात्रवृत्त्यभावत्वमिति लक्षणांतरेलात्यर्थे प्रागभाववारणाय
सत्यंत अन्योऽभावः स इति लक्षणांतरं बोध्यं अधिकाभावत्वं का निरासाय ध्वंसविनाशयोः पर्यायतां द पदयो
र्शयति विनाशेति तस्योत्पत्तिमत्त्वे दर्शयितुं कारणपरंपरां दर्शयति सचेति आदिपदात्संयोगग्रहणं जन्य
इति प्रयोज्यइत्यर्थः घटनाशप्रत्यक्षत्वबाधात्संयोगस्य बहुतुत्वात् तत्रचमुद्गरपातस्य कपालक्रियाजन
कीभूतसंयोगजनकतया प्रयोजकत्वात् उत्पत्तिमानिति दृष्टान्तो घटध्वंसो जात इति प्रत्ययादिति भावः तत्रा

न्या.

गो. त्येति केवलदंडवति केवलपुरुषवति दंडपुरुषोभयाभाववति च दंडीपुरुषो नास्तीति प्रतीतेः यथा प्रतियोगिता
१२२ वच्छेदकधर्मभेदेनाभावभेदस्तथा दर्शितः एवं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदेनाप्यभावभेदो बोध्यः संयोगेन घ
241 टवति समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेः अत्र केचित् संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्थले यथा व्याधिकरणसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावः स्वीक्रियते तेन घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावादिरूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकोपि स्यात् न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् द्रव्यत्वस्य च घटत्वे वै
शिष्ट्याभावात् भ्रमरूपतादृशज्ञानस्य पदार्थसाधकत्वाभावादिति संक्षेपः अत्र मीमांसकाः यादृशे भूतलादौ घटो ना
स्तीति प्रतीतिर्जायते तद्भूतलादिस्वरूपमेवाभावो नातिरिक्तः तादृशज्ञाने तद्व्यक्तिकल्पनायां तज्ज्ञानरूपसान्निध्यकल्पनाधिक
ल्पनायां गौरवादिति वदन्ति तन्न भूतले घटाभाववत्त्वादिप्रतीतेरनुपपत्तेः अभेदे तदसंभवात् अन्यथा भूतले भू
तलमित्यपि स्यात् घटप्रागभावादेः कपालादिरूपत्वे घटवत्तादशायामपि प्रतीत्यापत्तेः दुःखध्वंसरूपायां मुक्तौ
आत्मस्वरूपत्वे आत्मनः प्रत्यापत्तिमुक्तिसंसारित्वाविशेषापत्तिः स्यादिति कृतं विस्तरेण अत्यन्ताभावस्याभाव
स्तु प्रतियोगिरूपः घटवति घटात्यन्ताभावो नास्तीति प्रतीतेः अन्यथैव घटविषयत्वात् एवमन्योन्याभावस्या
भावः प्रतियोगितावच्छेदकरूपो बोध्यः निरूपितमर्थसंक्षेपमुपसंहरन्ति तदेवमिति वेदान्तिमतमाशंकते
ननु ब्रह्मणः इति तथा चैवं श्रुतिसिद्धं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति भावः विज्ञान
वादिमतमभिप्रेत्याह ज्ञानाद्वेति क्षणिकविज्ञानसंतानादित्यर्थः प्रत्यक्षादिसिद्धेति नच प्रत्यक्षादिसिद्धस्य प्रपंचस्य
व्यावहारिकसत्तामात्रं वस्तुसत्ता तु ब्रह्मण एवेति वाच्यम् घटः सन् पटः सन्नित्यादिप्रतीतिविषयातिरिक्तायां च गो.१२२

भेदस्यात्र चतुर्विधो बोध्यः स्वरूपभेदः पृथक्त्वं वैधर्म्यमन्योन्याभावरूपः तत्र भेदपदस्य नानार्थकत्वं लघुनिराकार्यमत्र
242 निरूढलक्षणावान् एतावद् संज्ञान्योन्याभावयोः प्रथमतो द्वैविध्यं विशेषाभावः सामान्याभावश्च यथा पीतघटव
ति नीलघटाभावः पीतघटो न नीलघट इति प्रतीतिसिद्धो विशेषाभावः यत्किंचिद्घटवत्यजायमाना घटसामान्य
मूलेऽजायमानो भूतले घटो नास्ति भूतले न घटवदित्यादिप्रत्ययः दीधितिप्रमाणं ननु मिलितलक्षसविशेषाभावादे
बोधपत्तौ अलं सामान्याभावेनेति वाच्यं व्याप्यरूपेण व्यापकरूपाभाववत्त्वान्न वोल्लिसंज्ञायानुपपत्तेः कौटिलिति स्वपक्षो
त्पत्तिमादिरूपविशेषाभावस्य निश्चितत्वात् अतिरिक्तस्याभावात् किं च भणकादीनां ट्ठादिप्रतिबंधकानां वि
शेषाभावकूटस्य हेतुत्वापेक्षया लाघवात् कस्य च सामान्याभावस्य हेतुत्वं कल्प्यत इति संक्षेपः तथाच यत्र सत्त्वप्रतिषेध
मोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तथा भूतलेऽपि पुनर्द्वैविध्यं व्यासज्यवृत्तित्वं एकमात्रावपर्याप्त्यवृत्तिकल्पको
भिन्नस्वरूपत्वं वैधर्म्यविशेषः एकस्मिन् घटे सत्यपि घटद्वयसमवायेन कोऽपि न घटाविति प्रतीतेः तत्राद्यस्तु घटवति घटपटौ
न स्तः घटो न घटपटावित्यादिप्रतीतिसिद्धः अत्र सार्वभौमाः पटविशिष्टघटाभावत्वेन घटपटोभयाभावः न तु वि
शिष्टाभावातिरिक्तः कश्चिदुभयाभावोऽस्ति विशिष्टं च केवलातिरिक्तमिति घटवत्यपि पटविशिष्टघटस्याभावो
ऽस्तीति घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्यय इत्याहुः तच्चदीधितिकाराः उभयाभावो न विशिष्टाभावः घटे घटद्वयं पटत्वोभ
येनास्तीत्यादौ स्वसमवायिसमवायेन पटत्वविशिष्टघटत्वात्प्रसिद्धेः कालिकादिसंबंधेन तु घटादिसत्त्वे न तादृश
भावप्रत्ययानुपपत्तेः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे प्रमाणाभावः दंडविशिष्टपुरुषादेः उत्पत्तिविनाशकारण
कल्पनागौरवाच्चेत्याहुः विशिष्टाभावात्किं विशेषः विशेष्याभावकूटे तावद्विशेषणाभावकूटे तदुभयाभावकूटे

ऽ भा०

मौ०१२२ समर्थप्रवृत्तिरूपेण व्यभिचारी अजनकः तदभाववति तत्प्रकारकत्वानुरूप इत्यर्थः अप्रमाणेति प्रमाणविरोधिप्रमा
नत्वस्यानियतोऽप्रमाणं इत्यत्र तत्त्वमित्यर्थः अप्रमाणं अप्रमाकरणं संदेहेन्द्रियादि तत्त्व स्मृत इति कश्चित् अत्रास्मिं
243 स्त[illegible] संस्कारस्य संशयेऽपि सत्त्वात् इति आप्तोक्ते मतिः तथा च तदभाववति तत्प्रकारकत्वानिर्दुष्टं चेदं चेत् प्रमाण
स्य[illegible]त्वात्प्रामाण्यं यद्यपि तादृशविपर्ययत्वेन केषांचित् तथापि अनारोप्यत्वादायेनाप्रामाण्यमेदेनोपन्यासः
ति बोध्यं अनुभवस्यैव विपर्ययदर्शने पदित्वात् स्मृतेरपि तथात्वं दर्शयति स्मरणेति तदुभयेति यथावस्थितविषयस्य
अतत्त्वविशिष्टमनुभूय स्मरति तत्र जातमिति तदा यथार्थस्मृतिरियं अयथार्था तु रज्जुसर्पत्वेनावलम्ब्य पला
यितस्य सर्प इति स्मृतिः स्वप्न इति इदं चैकदेशिमतं वस्तुतस्तु स्वप्ने समानसानुभवरूपत्वेन स्मृतिरूप
५८ त्वं इममर्थं वक्तुमुपक्रमामि इमर्थं मात्रेण मनसो नैस्याद्यनुभवसाधनात् अत एव च निरिन्द्रियप्रदेशावस्थि
तान्तःकरण स्वेन्द्रियाचारलोपवदनुभवनमिति स्वप्नज्ञानलक्षणे भाष्येऽप्यनुभववत् अत एवाचार्या
विस्मृतिरेव पटीयसीति येऽस्वप्नं वदन्ति ते मूढमनसोऽनुकम्प्या इत्याहुः तथा च निरिन्द्रियप्रदेशावस्थित
मनःसंयोगासमवायिकारणकानुभवत्वं स्वप्नज्ञानत्वं स्वप्नेऽनुभूतस्यैवार्थस्य स्वप्नेऽपत्यस्मरणं ज्ञायते तत्स्वा स्वप्नं
प्रिकमित्यमते तत्रातिव्याप्तिवारणाय अनुभवपदं तनु अयथार्थस्मृतिरूपमेव निरिन्द्रियप्रदेशे निम्न्वल ति क
स्य मनसः संयोगः स्वप्नः स्वप्नस्यतिता न स्वप्नज्ञाने स्वप्नादिस्तिविधा यत्र केवलः स्वप्नः ज्ञेऽसाने पयुज्यते तत्र
लक्षणं तत्स्वप्नज्ञानं त्रिविधं दृष्टजं धातुजं मनोरथजं चेति यद्यपि सर्वत्र सर्वेषां हेतुत्वं तथापि स्वप्नाधिक्येन
हेतुता बलात्रैविध्यं तन्मध्ये यथाकामुकादेः स्वर्गानुभूतकामिन्यादिकं आदरेण स्मरतो निद्राणस्य संस्कारव १२२

रामनामयथा

२४४ वस्तुसत्तायां प्रमाणाभावात् किंच प्रत्यक्षप्रमाणासिद्धस्यापि विपर्ययस्याबाधत्वेन तुल्यन्यायेनानुमित्यादि
विषयाणामपि तथात्वापत्तेः ब्रह्मणोपि अप्रामाणिकत्वापत्तिः एकस्मिन्नात्मन्यनुत्तरोग्य वैकल्पितास्य सर्वस्मि
न्नाद्वैत प्रपंचस्य ब्रह्मरूपतया चिन्तनीयत्वेनात्यन्तमित्याधिक्यं मयाप्यत्र तेइ अकिरणावल्यामयामनुसं
धेयम् तथा च तादृक् घटादेरपि प्रत्यक्षतया प्रामाणिकत्वम् अयथार्थानाम् अप्रामाणिकत्वापत्तिरित्यादि
बोध्यं अयथार्थरूपं प्रमेयं निरूप्य बुद्धिरूपं प्रमेयं निरूपयति बुद्धिरित्यादिना अत्र सांख्यादिमतेषु च यदि
यदुदानां भिन्नार्थत्वमिति तन्निराकरणाय पदचतुष्टयस्य पर्यायतां प्रदर्शने तथाहि सांख्यानां त्रिगुणात्मि
कायाः प्रकृतेः सत्वगुणपरिणामस्य महत्तत्त्वस्यान्तःकरणविशेषस्य बुद्धिसंज्ञामाहुः अयं घट इत्यादेर्वि
षयाकारस्य बुद्धिपरिणामविशेषस्य ज्ञानसंज्ञामाहुः दर्पणवत् स्वच्छायां बुद्धौ प्रतिबिम्बितेः पुरुषस्य मे दृगारू
त् घटमहं जानामीत्यभिमानस्योपलब्धिसंज्ञां बुद्धिवृत्तेः सुखादिपरिणामविशेषस्य च प्रत्ययसंज्ञां च
दंति तदयुक्तं बुद्ध्यति उपलभते जानाति प्रत्येतीत्युक्तेर्नहि कस्यापि अर्थभेदो वा बोधो भवति नवा प्रत्येतास्मके
सुखी दुःखी वेति कोप्यनुभवतीति तस्मादेतेषां पदानां समानत्वमिति संक्षेपः बुद्धिलक्षणं तु प्रागेव दर्शितं अनु
भवस्मरणलक्षणे प्रागदर्शिते तद्वैविध्यं द्वयस्यार्थः अविसंवादीति विसंवादी प्रमाणान्तरेणाभितः अयथा
र्थ इति यावत् तेनायथार्थभिन्नो यथार्थ इत्यर्थः अयथार्थलक्षणामग्रे वक्ष्यमाणयथार्थानुभवस्यावान्तरभेदा
न्दर्शयितुमाह स च प्रत्यक्षादिभिरिति प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयप्रदर्शयति पक्षेत्यादिना यथार्थतासंप्रत्यये दु
ष्टेति विशेषणं दोषसति वह्ने रादितो भ्रमस्य वारणाय अयथार्थं दर्शयति अयथार्थस्त्विति प्रथमेन

मो॰१२४ कृतेनन्विति आकारो विषयित्वं ज्ञानेन ज्ञातेन घटेन तत्तस्य विषयित्वं जन्यत इत्यर्थः साकारवादेत्वनेन मूलग्रंथे
245 दूषितत्वादिति तच्च स्वविषयित्वस्य स्वरूपसंबंधरूपस्य विषयजन्यत्वे मानाभावात् अतीतानागतादिविष
यकज्ञानस्थले व्यभिचाराच्च यदि च ज्ञानाकार एव विषयो नातिरिक्तः इति मतं तदा भोजनेनेव भोजनज्ञानेनापि
तृप्तिः स्यादित्यादिकमनुसंधेयं रज्जुसर्पादिज्ञानस्थले आकारेण विषयानुमानमिति मते विरोध इति अ
तएवेति यतो ज्ञाननिष्ठाकारस्य विषयजन्यत्वे मानाभावोऽत इत्यर्थः हेत्वन्तरमाह प्रत्यक्षेति तथा
च सिद्धसाधनमिति भावः ज्ञानं विषयसंबद्धमेवोत्पद्यते न तदुत्पन्नं सद्विषयविषयकं संभवतीति द्रष्ट
व्यमिति सर्वमिति अर्थेन निरूप्यमिति विषयनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिताशालि सविषयमित्यर्थः
न तु विषयजन्यत्वमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः ज्ञानमस्तीत्यादि ज्ञानत्ववोधस्य ज्ञानत्वे अयति विषयविशिष्टस्यैव ज्ञा
नस्य मनसा ग्रहणादित्यर्थः एतेन निर्विषयमेव ज्ञानं जायते तच्चाविषयाणां न प्रत्यक्षविषयता किं त्वाकारे
णानुमेयत्वमित्यादिकमसंगतमिति सूचितं मनोऽस्यप्रमेयमिति रूपयति अंतरिति प्रवृत्तिरूपं प्रमेयांत
रं दर्शयति प्रवृत्तिरिति धर्माधर्ममयीत्यत्र जनकेत्यर्थः तत्स्वरूपमाह यागादीति यागादिक्रियते जन्यते
न येति व्युत्पत्त्या यागादिजनकेति रूपेत्यर्थः आदिपदान्निषिद्धपरिग्रहः तथा च धर्माधर्मजनकीभू
तजन्यकृतित्वं प्रवृत्तित्वमित्यर्थः जीवनयोनियत्नवारणाय भूतान्ते ईश्वरप्रयत्नवारणाय जन्यपदं सा
च त्रिधा वाक्प्रवृत्तिः बुद्धिप्रवृत्तिः शरीरप्रवृत्तिश्चेति तत्र वचनद्वारा धर्माधर्मजनिका आद्या मननादि १२४

246 शान्स्वप्नेकामिन्याद्यनुभवः द्वितीयं यथा धातूनां कफवातपित्तानां उपचयापचयलक्षणदोषात्तस्ने
नतत्पदार्थानुभवः तत्र वातदोषादाकाशगमनभ्रमणकंपादिस्वप्नदर्शनं पित्तदोषात्स्वर्णपर्वतमध्याग्नि
तपद्दिग्दाहादिदर्शनं कफदोषात्सरित्समुद्रतरणजलप्लवनादिदर्शनं तृतीयं शुभाशुभफलजनको
ऽदृष्टकृतः तत्र शुभादृष्टकृतो गजारोहणपायसभक्षणादिः अशुभादृष्टकृतस्तैलाभ्यंगगर्दभोष्ट्रारोहणादि
अत्र सर्वत्रैहिकानुभवजन्यः पारत्रिको वा संस्कारः कारणं धर्माधर्मौ वि यथा यथं वो पारत्रिकसंस्कार
जन्यं मेरुशृंगारोहणदेवलोकदर्शनमंदाकिन्यवगाहनादिदर्शनमिति संक्षेपः स्मरणमिति स्मरणजन्य
ज्ञानमनुभवः तेन न सिद्धान्तविरोधः इति केचित् अयथार्थमिति अत्रापि सर्वमित्यनुवर्त्तते ननु स्वप्नस्यादि
कं विद्ययार्थत्वासंभवति यथा अहमिह शय्यायां सुप्तोऽस्मीत्यादावत आह दोषेति मनसो निरिन्द्रि
दे यप्रदेशेनवच्छेदेनात्मसंयोगाद्वा तत्र दोषः तद्वशादित्यर्थः नहितिस्थानइति यस्मात्तत्प्रमासमंकोसुसल्ल
तस्थाने इदं त्वेनैव प्रमात्वं तथा तदवच्छेदत्यादिति भावः दोषसत्वेनमस्पदोषसत्तेः स्थानइत्यनेन तन्निषि
मेदलाभः अत्रेदंत्वमिदानीतनचाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वं तच्चाप्रकृते तत्राध्यायानास्तीति न प्रमात्वमिति प्रा
यः साकारज्ञानवादिनिराकरणायाह सर्वमिदमिति निराकारा जन्यपदार्थाभाववत् तेन नव्यतियोगप्रसि
द्धिः अत्र कश्चित् सर्वं ज्ञानं साकारं जन्यपदार्थत्वात् यो यो जन्यपदार्थः स साकारः जन्यनिराकारपदार्थाभा
वात् जन्येत्यासत्र जन्यपदार्थस्य निराकारत्वाभावादित्यर्थः तेन न प्रतियोग्यप्रसिद्धिरित्याह तत्र मारां

फलमतिभोगवदर्पमाह

गो० इति वावस्यतिमिमताः फलाख्यं प्रमेयमाह सुखेति जीवन्मुक्तस्यापि भोगो भवत्येव किंतु नाशो वध्यत इति विशेषः
१२५ अत एवोक्तमस्त्येव इतीयमक्रमेण इति दुःखाख्यं प्रमेयमाह पीडेति सर्वोत्कं स्मारयति तच्चेति अपवर्गलक्षणमिति
247 मोक्षयति अपवर्जनमपवर्गः संन्यासादिभ्रमनिरासाय मोक्षमिति प्रसिद्धार्थकपर्यायशब्दान्तरप्रदर्शनं मो
ह्री क्षलक्षणमाह सचेति एकविंशतीति तथा च मुमुक्षुहेयत्वेन रूपेण दुःखपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणया एक
विंशतिप्रभेदोपस्थापकत्वं बोध्यं आत्यन्तापवर्गस्य प्रमेयत्वमेकविंशतिदुःखानां साधारणधर्म इति केचित्
इदं च मुक्तिकाले एकविंशतिदुःखानामभावप्रदर्शनाय स्वरूपकथनपरं न तु लक्षणं तेन तत्प्रयोजनाभावान्मु
निलक्षणे दुःखपदमात्मविशेषगुणपरमेव न त्वेवं सति यत्र कामिकमुक्तौ ब्रह्मानन्दः स मोक्ष इत्युक्तस्यात्र
सुखे लोकीयवरमसुखध्वंस एव मोक्षः इति अदुःखाभावादित्येकविंशतिपरत्वमेव दुःखपदस्येति चेत् न स्वर्गका
लादिदुःखवत् तत्रापि मरणजन्यपातकि चिद् दुःखोत्पत्तिकारणत अदृष्टासाधारणकारणकत्वेन दुःखपदस्य सुख
दुःखमयपरत्वाद्वा एकविंशतिप्रभेदपरत्वे सर्वस्यैव चरमदुःखेतरदुःखध्वंसस्य चरमदुःखात्मकदुःखप्रा
गभावसमानकालीनत्वादसंभवापत्तेः न च स्तु वा समभोगध्वंस एव मोक्ष इति वाच्यम् च रमभोगध्वंस
स्यापुरुषार्थत्वात् दुःखस्येति निवृत्तिर्ध्वंसः संसारिक[illegible]दुःखध्वंसातिव्याप्तिवारणाय आत्यन्तिकीति १२५
ननु किमिदमात्यन्तिकत्वं न तावद् दुःखासमानकालीनत्वं शुकवामदेवादिदुःखध्वंसादेरसत्त्वाद् दुःख

248 रूपबुद्धिद्वारा अदृष्टजनकत्वमिति तीया शारीरक्रियाद्वारा तथाभूता तत्ता मा अदृष्टद्वारा प्रवृत्तेर्भोगसाधनत्वं
दर्शयति तस्या इति प्रवृत्तेरित्यर्थः तयोरिति पापे धर्माधर्मयोरित्यर्थः जगतः संसारिसमूहस्य व्यवहारो
तानं सुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति यावत् तत्साधनत्वादित्यर्थः जगतः कार्य्यमात्र स्येत्यर्थे व्यव
हारस्येति कार्यस्यात् दोषास्तत्क्रमे यं लक्षयति दोषा इति अदृष्टजनकप्रवृत्त्यसाधारणकारणत्वमिति दोष
पगुणत्वं दोषत्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं दोषं विनापि जनकानां प्रवृत्तिदर्शनात् असंभववारणाय
जनकांत अदृष्टवारणाय साधारणमिति सुखादिवारणाय कारणांतं यजेतेत्यादिविधिवाक्यवारणा
यात्मेति आत्ममनोयोगवारणाय वृत्ति वेति रागद्वेषेति रजश्चाविशेष इत्यर्थः स्वस्वसमानाधिकरणाद
ष्टोत्पादकयत्नजनकेच्छारूपः तेनेनेश्वरयोगिनोरिच्छायामतिव्याप्तिः द्वेषइति वाक्यकातनापकृतिविपर्य्य
यइति अनात्मनि देहादौ आत्मत्वज्ञानं सोपि विपर्ययविशेष इत्यर्थः प्रेत्यभावाख्यं क्रमेयं निरूपयति पुनरि
ति पुनः पदेन मरणोत्तरत्वं सूचितं प्रेत्यमरणाभावो भवनमुत्पत्तिरिति तादृशार्थपरत्वं प्रेत्यभावपदस्य दर
यति स चेति पूर्वदेहेति पूर्वदेहेत्यजीवनादृष्टध्वंसः पूर्वदेहावच्छिन्नदुःखजनकात्ममनःसंयोगाना
शो वा पूर्वदेहनिवृत्तिः प्रेत्यसंस्पर्शः भावपदार्थमाह उत्तरेति स्वीयादृष्टाकृष्टदेहांतरसंबंध इत्यर्थः
देहसंघातो देहसमूह इत्यर्थः संसारस्य धारावाहिकत्वात् प्रेत्यभावो भूत्वा प्रमाणमिति व्यवस्थयेनसाधते
२१

गौ०२२६ तथाहि अहममेवेनित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति अत्र सुखाभिव्यक्तेः सांसारिकत्वस्यामविसत्वादतिव्या
प्तिरतो नित्येति सुखविशेषणं अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तेः नचजन्यत्वानन्तत्वाभ्यांविशे
-249 नत्वप्रतिशरीरत्वेन हेतुत्वान्मुक्तस्य नित्यसुखाभिव्यक्तेः कारणमेव नास्तीति वाच्यं शरीरजन्यतावच्छेदकता
नवच्छिन्नवैजात्यकल्पनात नित्यसुखाभिव्यक्तेस्तु चरमदुःखध्वंस एव कारणं नित्यसुखे च नित्यं विज्ञानमानंदं
ब्रह्मेति श्रुतिः प्रमाणमिति तदभिप्रायः तन्न मुक्तजीवस्य नित्यसुखे मानाभावात् अहं सुखी न सुखमहम
स्मीति सुखज्ञानमिदानीं सुखमे नास्तीत्याद्यबाधितप्रत्ययस्ससाधनत्वाच्च आनंदमिति श्रुतेर्नोनंदात्मकं
ब्रह्मेत्यर्थः किंतु मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेनानंदवदित्यर्थः अन्यथा नपुंसकलिंगत्वानुपपत्तेः तथा च यथाआह
वत्वस्याकाशत्वविशिष्टस्य नित्यत्वेपि न शब्दस्य नित्यता तथा आनंदशब्देनानंदवतो नित्यत्वे बोधितेपि आनं
दस्य नित्यत्वं प्रतीयेत वस्तुतस्तु नित्यमित्याद्याः श्रुतिरीश्वररूपब्रह्मपरा तस्य च दुःखात्यंताभाववत्वमेवान
दत्वं अस्तु वा नित्यसुखवानीश्वरः तथापि जीवस्य मुक्ततादशायां नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवतीत्यत्र मानाभा
वः प्रत्युत अशरीरं वावसंतं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति मुक्तस्य सुखादिसंबंधाभावबोधिका श्रुतिर्बाधिका
न च घटवत्ति घटवदित्युभयाभावप्रतीतिवत्सुखवृत्ति सुख दुःखोभयाभावप्रतिपत्तिर्नोनुपपन्नेति वा
च्यम् सुखपदवैयर्थ्यापत्तेः वावसंतमिति यद्लुकि रूपं तेन संसारितादशायां पूर्वशरीरनाशकाले अश
रीरत्वेपि न क्षतिः तथा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्केन कं रसयेत्केन किमभिवदेत् १२६
केन कं शृणुयात्केन किं मन्वीत केन कं विजानीयादित्यादिबृहदारण्यकश्रुतिरपि बाधिका यत्रेपि यत्र दशायामस्य

250 समानकालीनत्वेन तत्राव्याप्तेः नापि समानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं मुक्तावतिव्याप्तेः
अथ समानाधिकरणविशेषगुणासमानकालीनात्मविशेषगुणध्वंसो मोक्षः संसारकालीने अति
व्याप्तिवारणाय असमानकालीनान्तं मुक्तादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति आत्मैकत्वादिस
मानकालीनत्वाद् असम्भववारणाय विशेषेति गन्धादिध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय आत्मेति मुक्तात्मघटसंयोग
ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय चरमविशेषपदं न च ध्वंसो लक्षः घटस्यापि मुक्तत्वापत्तेः न च मोक्षजनका
दृष्टसमानकालीनत्वाद् असम्भव इति वाच्यं भोगनाशसाधनेच्छप्रत्येकादृष्टस्य हेतुत्वांगीकारात् मोक्षस्य
तथात्वाभावे नादृष्टजन्यत्वाभावात् अन्यथा तत्त्वज्ञानस्यापि अदृष्टान्तरापेक्षापाते अनवस्थावशादनि
र्मोक्षापत्तेरिति चेन्नैव चरमदुःखसाक्षात्कारासमानकालीनत्वं तथा अस्मदादेवात्मनदुःखं वर्तमाना
प्यविरमनुभूयत इति तस्मात् दुःखध्वंस एव मोक्षोऽस्तु इति कथमेव वक्तुं शक्यमिति चेन्न उच्यते समानाधिकरण
दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसो मोक्षः इदमेतेन मुक्तस्य व्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति
घटात्मसंयोगप्रागभावादिना असम्भववारणाय आद्यं दुःखपदं सुषुप्तावतिव्याप्तिवारणाय प्रागभावेति
मुक्तात्मसंयोगध्वंसवत्त्वाद् घटादौ मुक्तत्वप्रसक्तेः चरमदुःखपदं न च तथापि पूर्वतनदुःखध्वंसस्य
दुःखप्रागभावासमानकालीनतया तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् असमानकालीनत्वस्य दुःखविशेषणत्वात् तदु
पात्तदुःखस्य चरमदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात् अत्र च मुक्ततादशायां अस्तीति कदुःखध्वंसो
वक्तेति इति सम्प्रति सिद्धे कस्यापि मते मुक्तस्य दुःखानंगीकारात् परं तु तादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तिकारणत्वे विवादः

त्वेनिःकत्वं

गौ. १२ क्लिष्टत्वस्य तथात्वेवोऽयं अतएव दुःखेनात्यंतविमुक्तत्वं भवतीति मुक्तो सद संतत विमोक्षोपवर्ग इति तस्त्रैवा स्यंन पदंस्फुपते
धतिचेन्नदुःखसाधनत्वस्यस्वान्यतताभावसंबंधत्वमाना भावात तादृशदुःखध्वंसाधनतयाभोरवाक्येनुस्यादावत्यंतप
251 दस्यध्वंसमानतनिरूक्ता मुक्तोक्तिपरत्वान् एकदंडिवेदांतिनस्तुब्रह्मसाक्षात्कारोदविद्यायांनिवृत्तायांकेवल
स्यात्मनःस्वप्रकाशज्ञानसुखात्मतयाऽवस्थानंमोक्षइतिवदंतितदपिनयुक्तं तादृशस्यब्रह्मणोनित्यतयासंसारिता
दशायांतदवनपायात् तस्यचस्वतःसिद्धत्वेनमुक्तेःप्रयत्नसाध्यत्वाभावापत्तेश्च मिथ्याज्ञानरूपायाअविद्यायानिरस्त
वायाबाअविद्यायानिवृत्तेःसुखदुःखाभावान्यतररूपत्वाभावात् ननिरुपाधिपुरुषेच्छाविषयत्वरूपपुरुषार्थत्वं
तादृशेष्टसाधनत्वाभावेननोपायत्वमपितस्याध्वंसरूपायाअधिकरणरूपत्वेप्रयत्नसाध्यत्वाभावःअति
रिक्तत्वेऽपसिद्धांतापत्तिरितिसंक्षेपः त्रिदंडिवेदांतिनस्तुपरमात्मनिजीवात्मनलयोमोक्षः लयोनामजीवस्यलिंग
शरीरनाशः लिंगशरीरंचपंचतन्मात्रापंचमहाभूतैकादशेंद्रियाणिमिलितानिजीवस्यसुखदुःखसाक्षात्कारोपकरणं
हेकानस्त्याऽऽः तदप्यविद्यानाशवच्छरीरनाशस्यापुरुषार्थतयापूर्ववन्निरूपणगतस्पष्टत्वात् सांख्यास्तुपुरुषस्य
त्व ४ नेकर्तृभोक्तृत्वादिकं किंतुत्रिगुणात्मिकाप्रकृतिरेकानित्यापरिणामिनीतस्याःप्रथमपरिणामोमहत्तत्वंबुद्धि
तत्वमितिबोध्यतेकर्तृत्वादिकंतस्यैवतथाभावाष्टकवत्त्वादितस्यैवभावाष्टकंद्विविधंयथाधर्मोधर्मज्ञानाज्ञान
वैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यरूपंबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादृष्टसंस्काररूपंचकार्यकारणयोरभेदात्सांख्यम
कृतिःकर्त्रीसुच्यते पुरुषस्तुचैतन्यात्मकः धर्मधर्मिणोरभेदात् ज्ञानस्वरूपोपिकिंत्वकारणकूटस्थोनित्यइतिबोध्य

दुःख

सर्वेंद्रियविषयस्वरूपं हि त्वेतिज्ञेयः आत्मैवाभूदात्ममात्रमेवावशिष्यते तो भवदिति सर्वः अनया श्रुत्या मुक्तस्य ता
252 नस्य सामान्यसामग्रीविरहात् ज्ञानसामान्याभावोऽदर्शितः इति कुतो नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मुक्तस्येति स्वयमूहनीयम्
गुरवस्तु आत्यंतिकदुःखप्रागभावो मोक्षः तत्रात्यंतिकत्वं न विनाशित्वं संसारिदशायामपि तत्सत्वेनातिव्याप्तेः
किंतु समानाधिकरणदुःखजनकप्रागभावसामान्याभावविशिष्टत्वं चरमदुःखोत्पत्तिव्याप्तिवारणाय दुःखेति सुषुप्ति
व्याप्तिवारणाय दुःखजनकप्रागभावेति वैशिष्ट्यं कालिकसामानाधिकरण्येन बोध्यं समानाधिकरणयावद्धर्मध्वं
ससमानकालीनत्वमात्यंतिकत्वमिति केचित् संसारिकालेतिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावे आत्यंतिकत्ववि
शेषणमित्याहुः तन्न मुक्तस्य दुःखप्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् अपि च मुक्तिरूपदुःख
प्रागभावस्य किं दुःखं प्रतियोगि नातीतं तत्प्रागभावानां अनंतत्वात् नापि भावि समानाधिकरणस्य तस्याप्रसि
द्धेः प्रागभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनियमात् मिथ्यास्तु दुःखात्यंताभावो मुक्तिः ननु कस्य दुःख
स्यात्यंताभावो विवक्षितः परदुःखस्येति चेन्न तस्य सर्वदैव स्वतः सिद्धः स्वदुःखात्यंताभावस्य तु त्वान्यस्य संभवः
त्रैकालिकाभावस्यैवात्यंताभावत्वात् एवं च घटादेरपि तत्सत्वान्मुक्तिप्रसंगः अत्यंताभावस्याजन्यतया मुक्तेः
पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वानुपपत्तिश्चेति चेन्नैवं स्वदुःखत्वेन दुःखानां सामयिकात्यंताभावस्य विवक्षितत्वात् न च घटा
दावपि तत्सत्वं चरमदुःखध्वंसानंतरं स्वरूपसंबंधेन तद्वत्वस्य विवक्षितत्वात् यद्यपि दुःखसाधनध्वंसोऽपुरुषा
र्थः तादृशाभावस्य नसाध्यत्वं तथापि विशिष्टस्यात्यंताभावस्य पुरुषार्थत्वं विशेषणस्य तादृशत्वेऽपि सस्य जन्यत्वमिति

सव २

गौ नेनतस्यनित्यतयाविसिद्धेर्नाशोऽसंभवी अस्याहमितिप्रत्ययएवात्मा तु विनाश्येवेति चेदस्य न्मतेपि ज्ञानाभावो
१२८ मुक्तावस्तु तएव परंतु ज्ञानातिरिक्तात्मनिप्रमाणमपेक्षितं तद्दर्शितमात्मग्रंथे विज्ञानवादिनस्तु विज्ञानं द्वि
253 विधं आलयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानं च उभयमेव लौकिकं तत्र प्रवृत्तिविज्ञानं घटपटादिविषयाकारं तदुपाश्र
न आलयविज्ञानं निर्विषयं तदतिरिक्तं सर्वमेवालीकं तत्र संसारकालीनप्रवृत्तिविज्ञानसंतानोच्छेदे केवलाल
यविज्ञानधाराया मोक्षः इति मन्यंते तन्न विज्ञानस्यामात्मत्वे शरीरादिहेतुत्वस्यौचित्यात् मुक्तिकाले तादृशवि
ज्ञानधारासत्वे प्रमाणाभावादितिसंक्षेपः एकविंशतिदुःखानि दर्शयति शरीरमिति षट्अपि षडिंद्रियाणि षड्वि
षयाः एतावन्मात्रमपेक्षितं शरीरस्य वेदनादिविषयत्वात् तद्बुद्धिसुखदुःखानां मानसविषयत्वात् विषयपदेनैव
संग्रहसंभवात् तथापि शरीरबुद्ध्योः दुःखासाधारणकारणत्वात् सुखदुःखादीनामन्यविषयापेक्षया प्राधान्य
मिति सूचयितुं मुख्यतो दुःखमेवेदं यं तदन्यविंशतिकं च तत्संबंधित्वेनेति सर्वयितुं पृथगुपादानमिति बोध्यं
ननु शरीरादीनां तदात्मसंबंधिनां तेषामात्ममुक्तौ निवृत्तिः संभवति विषयाणां तु रूपादीनां कथं न हि चैत्रेंद्रियविष
याणां सर्वेषां विनाशस्तेन सप्रपंचस्य इति कश्चिदभ्युपेतिः संभवति वा घटादिविषये रूपत्वादिजातीनां नित्यतया निवृ
त्तेरसंभवाच्चेति चेन्नैवं विषयपदेनात्र विषयसंबंधि भोगासोक्तत्वात् तस्य चोत्कटेच्छारूप इति मेकाप्यनुपपत्ति १२९
रिति शरीरादेः पृथगुपादानमिति दृष्टव्यं दुःखपदमात्मविशेषगुणविशेषएव मुख्यमन्यत्र गौणमिति दर्शयति
गौणमुख्येति ननु मोक्षे दुःखवत् सुखस्याप्यभावात् तुल्यायव्ययत्वेन प्रेक्षावतां कृतत्साधने प्रवृत्तिरित्यतआ

५४

254 तेन त्वं वंधान्ज्ञातस्यापि मन्दतः स्वच्छस्य चेतनत्वाभिमानस्येव तेनाहं करोमीत्यभिमानः एवं तन्निष्ठकर्तृत्वे
स्य पुरुषे ऽध्यासः इत्यर्थः बुद्धितत्त्वस्य तानरूपो यः परिणामः ते न संबन्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपप्रतिबिंबाय कार
ति बुद्धिसत्त्वेना ऽहं सुखदुःखवानिति विषयावच्छेदेन पुरुषस्य स्वरूपप्रतिबिंबानाभावादकर्तृत्वभोक्तृत्वं तेन रू
पस्यावस्थानं मोक्षः अत एवोक्तं मनोनाशो महोदय इति मनो बुद्धितत्त्वमिति वदंति तदापनसाधनीयः बु
द्धितत्त्वनाशस्य स्वरूपप्रतिबिंबाभावस्य वा सुखदुःखाभावाभिन्नत्वेन पुरुषार्थत्वात तदनुपपत्तौ मे च
किं च भोगस्य कृतिधर्मो धर्मसामानाधिकरण्य एव हेतुः न सामानाधिकरण्यमात्रं प्रयोजकत्वात् अहं कर्ता अहं सु
खीत्यादि त्रैवेतनोहंकरोमीत्यबाधितप्रतीतेः किं च बुद्धितत्त्वं नित्यमनित्यं वा नित्यं चेत्तदा तु सुखदुःखवत
या तस्य सर्वदा सत्त्वादनिर्मोक्षः अनित्यं चेत्तदेव अनित्यभावस्यापि तिस्रियमाऽज्ञ्यता काख्या तदा च तदुत्प
नेः पूर्वं तत्परिणामरूपादृष्टविरहेण तदादिनोत्पद्यते इति संसाराभाव एव स्यादिति तदुक्तमाचार्यैः केन
२ धर्मोनियंतास्विति नार्थ एवेन च अन्यथा नापवर्गः स्यात् संसारो यद्वा प्रकृतिवदिति पातंजलास्तु योगिनो योग
सिद्धिवशात् लोके राजा त्यागभोगरूपपरंतं राज्यं केवलापगमे स्वातंत्र्यं मोदंते इत्याहुः तन्न यादृशस्वातंत्र्यं दुःख
तत्साधननिवृत्तिस्तदा स्वतंत्रतमेव यदि चेयोगवशात् स्वात्मानि मायाघ्नविधेयं तदा स्वर्गादिवत् दुःखो
नेनैव वत् विनाशित्वाच्च देयमेव मुमुक्षूणामिति वार्तिककारदयस्तु दुःखहेतुतपश्चरीरादिवदात्मनो विमा
शो मोक्ष इति वदंति तेषामनेनात्मशरीरत्यागनित्ययापि किं त्वपद्यात्मतत्त्वं नास्ति तदा तस्य नाशः यदि वास्ति तदा धर्मिग्राहकमा
को

मो १२९
255
श्रवणमननयोर्भावमाह दर्शितं तदक्रमोऽतयः श्रुतिरात्मा वारेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति विदितेत्यनेन तु मनननमाह दर्शितं
अत्रैव परमात्मा धृतरेण्योऽभिहितो जगत्कर्तृत्वादित्याद्यनुमानपक्षे प्रतिपादकयाः परमात्मप्रतिपादकश्रुतीनां
प्रयोजकत्वेऽग्रहणादिति विवक्षया सूदर्शितं तत्सर्वं प्रमेयमिति विज्ञानसत्त्वेऽपि न तत्त्वज्ञानमिति समस्तपदे विशेषणाकृत्वेन
ज्ञानत्वाभार्थविषये त्यादिना मोक्षेऽधिकारो दर्शितः अन्यथा विषयरागसत्त्वे मोक्षोपायकर्मण्यात्मनः सर्वप्र
तेः अधितो निदिध्यासनं कुर्वत इत्यर्थः ध्यानस्य परिपाकः फलं योगजधर्मरूपं तद्द्वारा तस्मात्सम्भूतो आत्मानो
जीवात्मपरमात्मानौ येन स तथा तस्येत्यर्थः उभयात्मतत्त्वज्ञानमेव मुक्तिं प्रतिकारणमेवं विदित्वा अतिमृत्यु
मेति परमात्मप्रकरणे श्रुतेः आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीर
मनुसंज्वरेदिति जीवात्मपरश्रुतेश्च तत्र परमात्मसाक्षात्कारे यद्यपि नः तयोगास्तीत्यतितथाप्यतेद्विपका
टि लौकार्थमिल्लितया तत्साक्षात्कारे योगजधर्मविनेति तत्रापि तदपेक्षा कोऽनेन किं सृपते संसारपान
नानुभवः किं इष्यतेऽनेनेति तल्लेखः सवासनमिथ्याज्ञाननाश इति तस्येत्यर्थः यथाश्रुते तत्त्वज्ञानित्वे विशार
धकर्मक्षीणेदुःखसत्त्वादसङ्गतेः निष्कामकर्मेति साक्षात्कृतात्मन इत्यत्र हेतुत्वेनान्वितं कामः फलेका
मना तद्रहितानां भावत्वीत्यर्थः विहितानां कर्मणां आत्मशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानं प्रतिहेतुत्वात् काम्यनिषि
द्धकर्मणी तु स्वर्गादिफलजनकत्वेन प्रतिबन्धकतया मुमुक्षुभिर्वर्जनीये अत्रैव क्रमः फलकामनां विना
भावत्वीत्यर्थः कृतैः कर्मभिः पापक्षयरूपात्मशुद्धिर्भवति ततो विषयेषु वैराग्यं ततः श्रवणादौ प्रवृत्तिः ततः
श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः ततः सवासनमिथ्याज्ञाननाशः प्रारब्धेतरसर्वकर्मनाशश्च ततः प्रार

256 ह सुखमिति दुःखमेव दुःखानुविद्धमेव अनुषंगपदार्थमाह अविनेति अविनाभावो व्याप्तिः तथा च सुखं दुःखव्याप्ता
नैकान्तिकं दुःखव्याप्यत्वादित्यर्थः यद्वा दुःखव्याप्यत्वेनैकान्तिकत्वेन लक्षणया दुःखपदं दुःखोदर्कं सर्वं वा सुखमप्या
यकमिति तात्पर्यं एतदेव दर्शयति स्वेति उपचारो लक्षणेत्यर्थः विषयस्येति तादृशेन सुखेन मुक्तिं विषयं मुक्तमिति विष
विनाभावात् लक्षणया विषयवद् प्रयोगादित्यर्थः अयमाशयः सर्गादि सुखस्यापि बहुविघ्नतया पारिणामिकत्वात् पाल
भीत्यादिजन्यदुःखान्तरितत्वात् विनाशित्वेनोत्तरकालिकदुःखजनकत्वाच्च मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यतृप्ति
वद् उत्तरदुःखानुविद्धत्वात् किं पुनरन्येषां वैषयिकसुखानां दुःखबहुलतया वा अतेषु बहुलतरं अहारपरिश्राह
श्रमवियोगकालस्य जनस्य जलपानजन्यसुखवद् वैषयिकसुखं विषयमहत्त्वात् [illegible] तुरागेण रागिणां महत्त्वं [illegible]
लेशमात्ररसिक्षितं [illegible] मध्यापनतः सुखबोधः तथा चाविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो दुःखभीरवः
क्लिष्टः [illegible] भवति तदा भवतु बोधो यं तु कर्त्तव्यम् [illegible] व्यवहारापि [illegible] मुमुक्षुपायकमेव नाधि
कारित्वः यस्य बहुजन्माराधितभगवत्स्वरूपया दुःखमिव स्वर्गादि सुखमपि वैराग्यमेव मोक्षोपायात्मसाक्षात्का
रकरणे मुनिः कोमलकर्मसु [illegible] मननादेव तेन तस्य केवलं दुःखाभावार्थिनो दुःखाभाववदेशात्यंतसुखे
नास्तीति तेन मेऽप्रतिबंधकं [illegible] कालीनम [illegible] दिनमुत्तरकरणे न तस्य दूरतीतगुरुभारान्तस्य भा २६४
रवाहकस्यैव दुःखमपापसमासाद्य [illegible] सुखं भोजनपानादितो नास्तीति तेनेन प्रवृत्ति
प्रतिबंधकं लक्ष्यतया तएव सुखोदेशपादुःखाभावस्य [illegible] तावद् वेद्यत्वान्मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वमिति संदे
यः अपवर्गत्यन्तिप्रकारं पृच्छति सपुनरिति कथं केन प्रकारेणोत्पद्यत इत्यर्थः [illegible] दित्यनेन समुत्पाद
७३॥

गी॰ १३॰ कर्म प्रारब्धमित्युच्यते तद्भिन्नमपरं नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि इति स्मृतेः प्रारब्धकर्मपरत्वम् अन्यथा प्राय
257 श्चित्तादिविधिवैफल्यापत्तेः तत्र च ज्ञानस्य बोधितनाशकानाश्यकर्म[illegible]नाशित्वं भोगकाख्येलावच्छेदके तत्त्वज्ञानस्या
पि कर्मनाशकत्वं ज्ञानस्य बोधितं क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति श्रुतेः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कु
रुतेऽर्जुन इत्यादिस्मृतेश्च इदं च प्रारब्धेतरकर्मपरं परमतानभिमतं दत्तात्रेयप्रभृतीनामपि भोगस्य श्रवणात् न च प्रायश्चि
त्तविध्यनुपपत्त्या प्रायश्चित्तानाश्यकर्मण एव नाशकत्वमस्तु भोगस्य तत्त्वज्ञानस्य तु कायव्यूहोत्पत्तिद्वारा भोगद्वारा च क
र्मनाशकत्वमिति वाच्यम् कायव्यूहभोगयोस्तत्त्वज्ञानव्यापारत्वे मानाभावात् तत्त्वज्ञानं विना विहितो मया देहं कायव्यू
हदर्शनात् तस्मादनन्यथासिद्धदृष्टान्तश्रुत्यादिबलात् नाभुक्तमिति स्मृतेः प्रारब्धमात्रपरत्वे तत्त्वज्ञानेनाखिलकर्मभो
न गार्थं कायव्यूहकल्पने प्रामाणिकं अन्यथा कल्पान्तरस्यापि फलजनकप्राचीनकर्मवतः काशीमरणादेस्तत्त्वज्ञानात्का
यव्यूहजातं क्वेति दृष्टफलानुत्पत्तेरेतत्कल्पे मोक्षाभावप्रसंगात् यदि च काशीमरणोत्तरमपि भैरवयातना भवतीति
मितिक प्रामाणिकं तदा तदपि प्रारब्धवत् तत्त्वज्ञानाद्बनाश्यमिति किंकारणेति शरीररूपकारणाभावादित्यर्थः उपसंह
त्वमीयरु रति सोपमिति अर्थमेयपदार्थं किंचित् निरूप्य ज्ञेयपदार्थं निरूपयितुमाह इदानीमिति एकस्मिन्निति इमौ स्थाणुपुरुषा
विति निश्चयेऽव्याप्तिवारणाय एकस्मिन्निति समन्वयविशेष्यलाभः स्थाणुर्नवेति निश्चये[illegible]य वारणाय विरुद्धेति
अयं पुरुष इति स्थाणुविरुद्धप्रकारकनिश्चयेऽतिव्याप्तिवारणाय नानेति तथा चैकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वं सं
शयत्वमिति लक्षणं सिद्धं अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यभेदपमात्तामितस्य दीर्घ्या याम इति व्याप्तिवारणाय तानपदं अवान्तरभे १३
दानाह स चेति तत्र च साधा[illegible]रणधर्मदर्शनजे संशयं दर्शयति स्केरेति तथा च साधारणधर्मज्ञानेपि विशेषादर्शनदशा

258 स्य कर्मणो भोगेनैव क्षयेऽपि मिथ्याज्ञानाभावादस्य कर्मणः स्वाभावेन मोक्षप्रसक्तिरिति नन्वतत्त्वज्ञानं विनापि योगा
भ्यासकाशीमरणतुल्यपुरुषदानादिकर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं कर्मणां तत्त्वज्ञानोपयोगित्वमुच्यते तस्माद्व
रमदुःखनिस्तरणकर्मनाशकतावच्छेदकवैजात्यकल्पनाद्व्रीहियववत् ज्ञानकर्मणोर्मुक्तिहेतुत्वे विकल्प इति चेन्न संसा
रमूलकारणानादिसिद्धस्य वना मिथ्याज्ञानसत्त्वे न मोक्ष इति तस्यात्यन्तिकोच्छेदे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारित
कारणताकतत्त्वज्ञानमेव कर्मस्थलेऽपि कल्प्यते अत एव तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाऽयनाय विद्यतेऽस्ति
श्रुतिरपि तत्त्वज्ञानाघटितमोक्षसामग्री नास्तीति प्रतिपादयति अतिमृत्युमितिमृत्युमत्येति मृत्युवद्बन्धनं वर्तते हन्त
तं ज्ञानं तरस्यर्थः अतिमृत्युपूर्वस्य मोक्षेवालक्षणप्रत्युत लता ने न मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वा अयथाज्ञानमात्रेण मोक्ष
स्तोक्षसन्निधाविति वचनं तस्यायमर्थः विरक्तस्यैव तत्र वर्णनमनादिकर्मोत्पत्तेन तत्त्वज्ञाने न मुच्यन्ते
प्रयागमरणेनान्येन च मुक्तिः न तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ते एवमपवेत्य आपि वोक्षमिति संक्षेपः ननु नदिकस्त्रितं द्वारणमपि
ज्ञानतिष्ठत्सकर्मकृदिति न्यायेन सदेह बन्धर्मोत्पत्तिसंभवात् तेषां च भोगजनकतया सर्वदा भोगसत्त्वे कथं मोक्ष इत्यत आ
ह अनागतेति अनन्तेयत अजेनयतः स्यार्थः धर्माधर्मकारणीभूतसवासनमिथ्याज्ञानाभावादिति भावः तत्त्वज्ञानोत्तर
क्षेतरकर्मणां नाशः प्रारब्धकर्मणां तु भोगादेव नाश इति दर्शयति पूर्वोपात्तेति प्रारब्धेत्यर्थः समाहृत्य भोगः प्राभावेति स
रूपकथनमिदं कर्मभोगे ज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् समाहृत्यपरिहृत्यत्यक्तेति यावत् रागद्वेषाविति शेषः सुखभोगे रागपरि
हारपद्दुःखभोगे द्वेषपरिहत्येति भावः अतएव ज्ञानिनोऽपि द्वेषं भुनक्ति इति शरीरादिविनाशः इत्यत्रेश्वरकर्मनिवृत्तेर्हेतुत्वे बोध्यम् एवम
प्रवेशारीरादि भावापन्नस्याएवहेतुत्वे अत्रेदं तत्त्वकर्मता वद्धि विधं प्रारब्धं अप्रारब्धं च अत्र विद्यमानशरीरारंभक

गौ.१३१ गोलमितिभावः लक्ष्ये लक्षणं योजयति तद्यथेति बलात्कारेणानुवाहिव्यतिरेके विप्रवृत्तिदर्शनात् आह स्वरूपस्येति
259 स्वरूपस्येत्यर्थः वस्तुतस्तु बलात्कारादिस्थलेऽपि तत्कालीनदुःखनिवृत्तिः संभवति बालकोन्मत्तादीनां दुःखस
धनेकमेलिसुखजनकत्वमात्रादेव प्रवृत्तिरित्यवधेयं दृष्टांतपदार्थं निरूपयति वादीति संप्रतिपत्तीति संप्रति
पत्तिः संमतिः साध्यसाध्यसाधनवत्तया साध्याभावसाधनाभाववत्तया वा बोध्या तेनैकतरोपादानेऽप्यदृष्टांतेना
व्याप्तिः तथाच प्रकृतानुमितिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतव्याप्यव्यापकरूपसंबंधनिरूपकसंबंधिद्वयवत्त्वेनो
भयवादिसंमतत्वं दृष्टांतत्वं सर्वस्य बत्रमेयत्वं वाच्यत्वादित्यत्र वादाविति आह्ने: अकृतेति वह्निमान्धूमादित्यत्रो
ययोर्गोलकस्य दृष्टांतत्वावारणाय द्वयपदं आत्मानित्यो द्रव्यासमवेतद्रव्यत्वादित्यादौ व्योम्नो दृष्टांतत्ववार
णाय उभयवादीति अत्र मीमांसकमते एव व्यभिचारहेतुत्वसत्त्वं न नैयायिकमते इति साधर्म्येति अन्वयव्याप्तिनिरूप नाति व्याप्तिः
कसाध्यसाधनवानित्यर्थः वैधर्म्येति साध्याभावसाधनाभाववानित्यर्थः अत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभ
यासंमतत्वं चेति त्रयो दोषाः प्रथमस्य साध्यवत्त्वे साधनवत्त्वे अन्यासंमतत्वे चेति त्रयो दोषा द्वितीयस्य दृष्टां
तस्य बोध्याः तथाच यत्र स्वमतमात्रसिद्धत्वेऽपि यथागे परं प्रतिनैतत्साधनीयं भवति तत्र साध्याङ्गकदृष्टान्तेन दि
ष्ट इत्यपि बोध्यं यथा बौद्धानां सत्त्वेन क्षणिकत्वे साध्ये घटो दृष्टांत इत्यादिकमूह्यम् सिद्धांतपदार्थं लक्षयति प्रा
माणिकत्वेनेति प्रामाणिकत्वप्रमितत्वं प्रमाविषयत्वमिति यावत् तद्धीपर्यर्थः प्रकारता तथाच प्रामाणिक १२।

२६० यानसंशयमेशतिदर्शयति सत्यं तेन विशेषादर्शनमेककोटिमात्रदर्शनं एवमग्रेऽपि समानधर्मेति उभयको
टिसहचरितधर्मस्येत्यर्थः विशेषादर्शनसत्त्वं दर्शयति स्थाणुत्वनिष्ठापकासमादिनासमानधर्मदर्शनमाह स्थाणु
त्रि पुरुषयोरिति किमयमिति अत्र स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावपुरुषत्वतदभावरूपचतुष्कोटिसंशयो यं स्थाणुर्नवेत्यु
भयकोटिकः विप्रतिपत्तिजसंशयस्तु उभयकोटिक एव संभवति कोटेस्तदुपस्थापकशब्दाभावादिति बोध्यं कोटिविशे
ने षणं विप्रतिपत्तिसंशयमाह द्वितीयइति विरुद्धा प्रतिपत्तिर्यस्माद्वाक्यात्स विप्रतिपत्तिरूपः शब्दः तज्जन्यो विप्रति
पत्तिजः संशय इत्यर्थः कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा विप्रतिपत्तेर्जनकता एकं अपर इत्युपलक्षणं शब्दो नित्यो न वेति म
धस्थविप्रतिपत्तेः संशयजनकत्वात् अपरस्त्वत्रापि द्रष्टव्य इति पूर्वोक्तानुषंगः तृतीयमाह असाधारणेति अ
र्थ तत्कोटिद्वयसहचारको धर्मो असाधारणस्तद्दर्शनजन्य इत्यर्थः गंधवत्त्वस्यासाधारण्यं दर्शयति नित्यादि नित्या
चेति आवृत्तेन नित्यत्ववृत्तिनित्यत्वरूपस्यासाधारणतया गृहीते इत्यर्थः वस्तुगत्या गंधवत्त्वस्य नित्यानित्यासावृत्तत्वात् संश
यानंतरं प्रयोजनपदार्थमाह येनेति येन प्रयुक्तोपादि इच्छायुक्तोपायविषयकेच्छावानित्यर्थः एतेन प्रयोजनपदार्थस्य
योगाप्येद्वित्वः प्रयुज्यते स्वोपाये प्रवर्त्यते पुरुषोऽनेनेति प्रयोजनं तेनोपायविषयकेच्छाजनकत्वं तथात्वं यद्विष
यकज्ञानजन्येच्छाजन्यपुरुषप्रवृत्तित्वं यज्जन्यज्ञानत्वे इष्टसाधनत्वाद्यविषयकं बोध्यं तेन नोपाये इति व्याप्तिः
स्वरूपं दर्शयति तच्चेति सुखेति सुखावाप्तिदुःखहानिश्चेत्यर्थः सुखदुःखाभावयोरेव मुख्यप्रयोजनत्वं न तु उपायादे

मे २

गो. मलक्षणमेवतदलक्षणं तथाच मनइत्यादिकं तस्योदाहरणमुक्तं तस्मैवएवमभ्युपगमः स्वशास्त्रे एवनपरशा
१२२ स्त्रे इत्यर्थात भवदुक्तप्रतितन्त्रलक्षणमेव अभ्युपगमलक्षणमिति एवंक्रमेणाप्यसर्वतन्त्रादिकरणा
261 भ्युपगमेष्वादिस्वरूपस्यव्याख्यानं सम्भवात्प्राचीनैस्तथैवोदाहरणादर्शनादिति ग्रन्थकाराशयः तत्र यदुक्तं
पक्षधर्मतावच्छेदकस्य साध्यविशेषस्य प्रामाणिकं ताभ्युपगमो धिकरणसिद्धान्तः सर्वतन्त्रत्वमिति भ्युसर्वता
नाजीवानाक्षिप्यायुक्तत्वेनः प्राग्शरीरत्वयाद्युपादानाभिधरणपरसत्तानविकीर्णादेरभावात् क्षित्यादे
पक्षे तद्वाधेन अशरीरि सर्वज्ञः कर्त्तापातीत्यस्याधिकरणसिद्धान्तः यन्तुपर्द्धइति अभ्युपगमसिद्धान्त
स्यार्थः ग्रन्थकारमते एतदभेदलक्षणंतु प्राचीनमतेतत्प्रतितन्त्रसिद्धान्तलक्षणमेव जैमिनीयस्येति मतर
तिरोधः यथा तद्यतिसाकूतोक्तिः कश्चिदभिप्रायं प्रकाशयति तावच्छब्देन गुणइति नकारस्पृक एवपाठः
नकारस्पृक्पाठेतु सम्बन्धावकारणोपादगुणोगुणभिन्नस्यार्थः अन्यथामीमांसकमतेशब्दस्य द्रव्यत्वेन गु
णत्वाभावादसङ्गतेः तथाच मीमांसकानां स्वशास्त्रमात्राभ्युपगमस्य शब्दगुणभेदस्य प्रामाणिकत्वाभ्युपगम भ्युपगम
सिद्धान्त इति भावः तथा च शब्दस्य गुणभिन्नत्वे सिद्धे नित्यः शब्दः ध्वनितद्धर्मान्यत्वे सति श्रावणत्वसद्भावे विमे
षपत्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानेनैयायिके दूषिते शब्दस्य गुणभिन्नत्वस्य उपाधेः साधनव्यापकत्वेनानुपाधि
त्वादुक्तानुमानादेव शब्दस्य नित्यत्वसिद्धिमभिप्रैतीति मनसि कृत्वोक्तं नित्यानित्यत्वादिपरीक्षा गवर्णनमनो
क्तं अत्र मीमांसकैः शब्दस्य गुणत्वाभ्युपगमे सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वापत्तिरिति न कंभाष्यकारोत्र न्यूनं तः इति

262 कत्वप्रकारकनिश्चयविषयोर्थः प्रामाणिकमिदमितिनिश्चयो वा सिद्धांतः स्वार्थः तादृशनिश्चयविषयीभूत
पदार्थः से वा सिद्धांतत्वमिति मत्वाभिप्रायेणाभ्युपगतोर्थ इत्युक्तं मूलेवस्तुतस्तु स्तानमेव सिद्धांतः अत एवेदमभ्यु
पगमसिद्धांतसिद्धमिति व्यवहारयतेनतु अमुकसिद्धांतरूपमितिनिश्चयपक्षेत्र नेमप्रभासाधारणे बोध्यः तेन शास्त्र
दोर्निरूपत्वादीनां नोभयमतसिद्धांततादानिः सर्वतन्त्रे प्रामाणिकत्वाभ्युपगमः सर्वत्र सिद्धांतः धर्मिमात्रे ते
ति धर्मिमात्रस्य घटादेः सर्वतांत्रिकैः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमात् इति भावः धर्मस्य घटत्वादेर्वैशेषिकरिमि
त्यंगीकारान्मात्रपदं दर्शितोपरति अभ्युपगन्तुनिरुक्तस्पर्धस्य स्वशास्त्रे प्रामाणिकत्वानिश्चयः प्रतितंत्रसिद्धां
तः [illegible] पक्षात्रमायोगस्य वक्षेदादीश्वरेत्र प्रामाण्यत्वं नैयायिकानां तदुक्तः स्वतंत्र एव सिद्धांतोर्थः परतंत्रेनि सा ते
वारितः प्रतितंत्रो यथा न्यायमते वेदस्य प्रामाण्यमिति मन इतिहृदं त्वभ्युपगमसिद्धांतोदाहरणे बोध्यं तदोषः स्यादि
तः परतंत्रेयः स्वतंत्रे धिकृतस्त्वयः स चाभ्युपगमो न्यायमनसो तुमिति यथेति स्वतंत्रानिषिद्धस्य परतंत्रेपस्यप्रा
माणिकत्वाभ्युपगमोभ्युपगमसिद्धांतः तदुक्तमायावार्थैः सिद्धः परतंत्रोक्तः स्वतंत्रेवानिषिद्धार्थाभ्युपगम
इति उक्तंचोपायकारैरभावस्य संगे वैशेषिकमते भ्युपगमसिद्धांतसिद्धत्वादिति न्यायमते प्रतिपादितस्या
भावस्य वैशेषिकमते भ्युपगमसिद्धांतत्वमिति भावः तथा चात्र प्रतितंत्राभ्युपगमसिद्धांतयोर्वैपरीत्ये
नोदाहरणे प्रदर्शनं ग्रंथकारस्य भ्रमविजृंभितमिति मैयं वदंति तेन तस्याभिप्रायं न जानंति तथाहि प्रतिशास्त्रस्य
समानार्थतन्त्रघोसमानतंत्रासिद्धांत एव प्रतितंत्रसिद्धांत अत एवोक्तं तदसमानतंत्रासिद्धभ्युपगमसिद्धभ्युपगमा
क। ते

गौ॰ १३२ नोक्तपंचकान्यतमत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः धर्मशिरोमणिदर्शितराजपथानुसारी सरलः पंथाः अवयवानामवयवांतरभेद
प्रदर्शनायाह तेष्वेति प्रतिज्ञां लक्षयति साध्येति साध्यरूपो यो धर्मस्तद्विशिष्टो यो धर्मी पक्षस्तत्प्रतिपादकमित्यर्थः अत्राप्यु
263 दासीनवाक्यवारणाय न्यायांतर्गतत्वे सतीति देयं उपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्येति संदिग्धसाध्यपदं उदाहरणवारणाय
य धर्मिपदं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरं उदाहरणानुसारि निगमनित्येवबोधनं तु पर्वतोऽग्निमानिति भवतीति तद्वारणं
धर्मिपदं वस्तुतस्तु पक्षतावच्छेदकसंबंधेन वैशिष्ट्यस्य लाभाय तेन वह्निसमवायित्ववान् पर्वतोऽग्निमानित्यादौ नातिव्याप्तिः तथाचा
वयवांतरसन्निधानानुपस्थितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनक
न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वमिति लक्षणं बोध्यं निगमनवारणाय अनुपस्थितेति संतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणांतने
स्माद्वह्निमानिति निगमनेऽस्तु तथाचायमित्युपनयस्यावयवसन्निधानादेव पक्षविषयकतादृशबोधजनकत्वमिति नाति
व्याप्तिः पर्वतो वह्निमानित्यत्र अवयवं वह्निमत्पर्वतस्तेजस्वीत्यादि प्रतिज्ञावारणाय पक्षे साध्यतावच्छेदकानुसरणमिति इति
प्तिसंक्षेपः हेत्ववयवं लक्षयति पंचम्यंतमिति तृतीयांतं वेति वाकारोऽन्यायांतर्हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वे तात्पर्य
इदं बोधनयातिव्याप्तिवारणाय निगमनवारणाय लिंगेति लिंगप्रतिपादके लिंगत्वाभावप्रतिपादकं साध्याप्रतिपादकमि
ति भावः तथाच हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वे सति साध्याप्रतिपादकन्यायावयवत्वं हेतुत्वं न्यायेत्यस्य प्रयोजनं पूर्व
मेव बोध्यं एवमग्रेऽपि नन्वेवमपि इदं दंडादिजातं दंडसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ ज्ञाते दंडसंयोगजन्यद्रव्यं यथा १३३
घटादि तथा चैतन्ययं न धूमाद्वह्निमान् यत्रार्द्रेंधनप्रभवत्वाद्धूमाद्धूमाद्वह्निमानित्यार्द्रेंधनप्रभवस्येव पपामहानेसटत्यादौ वाप्ति

264 तस्य स्यैव संधावकारलोपस्तस्याभावेन भ्रांतत्वप्रकाशनाय यथा ह्रस्व इत्यादौ त्वक्त्रादिनो विभ्रांसकस्यगुण
त्वानुपगमो गुड जिह्विकान्यायेनेति वदन्नुवलभङ्गेऽपि संभ्रमो भ्रांत एव शब्दगुणत्वानुपगमस्य भ्रांमो
सकमतेऽसिद्धत्वाभावात् प्रकृतोदाहरणत्वासंभवात् नित्यानित्यत्वादेरुन्मत्तप्रलापतुल्यत्वाप
तेश्च तस्मात्संधावविभ्रांतस्य गृह्यकारोत्रभ्रांतत इति विवचने छित्त्वनाहिकस्य दर्पणदेभ्याद्यवमतुल्यमि
ति बोध्यं वात्स्यायनभाष्ये व्यं तेऽदमेवोदाहृतं अवयवपदार्थं निरूपयति अनुमानेति अत्रानुमानवाक्ये स्वनेन न्यायत
तः न्यायत्वेव प्रकृतपक्षसाध्यवोधाशुपरप्रकृतहेतुवैशिष्ट्यपरप्रकृतव्याप्तिपरप्रकृतपक्षधर्मतापरप्रकृतसाध्यहेत्ववं
च्छितत्वासत्त्वे तिपच्छितपरवाक्यपंचकसमुदायः तेनोक्तलानि वाक्यानि यथाक्रमं प्रतिज्ञादीनि तेन एकैकस्य पदस्य पदां
तरव्यवधानेनाति व्याप्तिः एकसाध्यान्यहेत्वादिघटितपंचवाक्यातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतसाध्येत्यादि पदानि प्रतिताद्यव
यवपंचकसमुदायस्त्वनुक्तेऽप्रतितादृशलक्षणस्यान्यावयवत्वघटितत्वादन्योन्याश्रयापत्तेः समुदायपदमेकैकावयवेऽति
व्याप्तिवारणायैकैकपरशब्दांतभागानुपादाने तन्नेदवयवातिरिक्तावयवपंचकेऽतिव्याप्तिवारणाय परशब्दांतभाग
पंचकोपादानं तथा च तादृशन्यायरूपस्यानुमानवाक्यस्य परार्थानुमानोपयोगिवाक्यसमुदायस्य एकदेशत्वं अवयवत्वमिति
व्यवहर्तव्यमिति शेषः यद्यपीदं प्रतितादृशरूपावयवैकदेशः पर्वतो वह्निमानित्यादिभागेऽतिव्याप्तं तथा पर्वतो वह्निमान् धूमा
दित्याद्यवयवघटितभागेऽप्यतिव्याप्तं तथापि न्यायलक्षणे समुदायपदं हित्वान्यापातं तर्गतत्वे सति तादृशवाक्यपंचको
न्यतमत्वमवयवत्वं वाच्यं उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं अवयवैकदेशरूपं च पदाद्यपरूपाद्यानुपूर्वीकस

म१

९२

गो.१३४ जनकस्यापावयववत्त्वमुदाहरणमिति वा सामान्यलक्षणमिति बोध्यं उपनयं लक्षयति पक्षइति लिंगस्य व्याप्तिविशिष्टस्योपसंहारो
265 वैशिष्ट्यबोधो यस्मादिति मुख्यस्या यथा वैशिष्ट्यस्याधिकरणसाकांक्षत्वात् पक्षेऽस्य पस्य समासस्य न्यायान्वयः तथा च पक्षविशेष्य
कव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितान् जनकन्यायावयवत्वमुपनयत्वे निगमनवारणाय विशेष्यकांतं तत्र व्याप्तिविशिष्टस्य
पक्षेन वैशिष्ट्यस्याग्रहः किंतु पंचम्यर्थ इत्यग्रे वक्ष्यते न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरि
ति वाच्यं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे व्याप्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्योक्तत्वात् अत्र च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वस्य पक्षतावच्छेदक
स्यैव विशेष्यतावच्छेदकतया तथाविधविषयत्वाभावादिति साध्याविषयकत्वं वा विशेषणं देयमिति संक्षेपः अत्र सामान्यो
पनयलक्षणे व्याप्तिपदं व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वरूपेण व्याप्तिरूपपरं उभयव्याप्तिमतानेपि न व्यभिचारधीरिति प्रा
चीनमतस्वरसात् विशेषलक्षणे अन्वयव्याप्त्युपनये व्याप्तिपदमन्वयव्याप्तिपरं व्यतिरेकव्याप्त्युपनये च व्यतिरेकव्याप्ति
परमिति बोध्यं पर्यवसितं वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारक एवोपनयो न तु धूमवांश्चायमित्याकारः अनुमित्युपयो
गि तृतीयलिंगपरामर्शप्रयोजकत्वादुपनयस्य तदुक्तमुपनयप्रयोजनकथनावसरे चिंतामणिकारैः तृतीयलिंगप
रामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवांतरादलाभादिति कस्यचिन्मतमाह तथा चेति वाक्यशेषो नास्यायं तथे
त्यस्य तत्प्रकारार्थत्वेन उदाहरणप्रकारेण यत्वं तत्त्वं धूमत्वादीनामत्र प्रकारत्वासंभवात् प्रकारेणैवोपनयस्याभीष्ट
त्वइति निगमनं लक्षयति पक्षइति साध्योपसंहार इति समासार्थस्य स्वविभक्तिरीत्या इदं च यद्यपि प्रतिज्ञायामतिव्याप्तं तथा
प्यवयवांतरोपस्थापितपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितान् जनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वं बोध्यं उपनयस्यैतावतोपमित्य १३४
नैनोपस्थापिते पक्षे एव निगमनेन साध्यवैशिष्ट्यबोधात् प्रतिज्ञायां पक्षस्यावयवांतरोपस्थापितत्वाभावान्नातिव्या

उदाहरणे २

266 रेकव्याप्तमुदाहरतो निरुक्तहेतुलक्षणेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न हेतुत्वेनत्वस्य प्रकृतसाध्यान्वितेतिविशेषणात् उक्तस्य तेन प्रकृतसा
ध्यं प्रत्यजन्याभिन्नत्वं च धूमत्वानन्तापवह्निमद्भिन्नत्वं वा तत्र एवं समर्थहेतुत्वस्य नान्वय इति नातिव्याप्तिरिति बालकदुर्बोधकत्व
याविरम्यते धूमवत्त्वादिति प्राचीनमतानि प्रायेण कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मन्तुको व्यर्थत्वादिति चिन्तामणि
काराः उदाहरणं लक्षयन्ति सव्याप्तिकमिति अन्नयासावतिव्याप्तिवारणाय दृष्टान्तेति यद्यपि दृष्टान्तप्रयोगस्य न सार्वत्रिकत्वं
समयबन्धाधीनत्वात् यो यो धूमवान्सोऽग्निमान् एतावतैव व्याप्तिरुक्तेति सिद्धान्तः तथापि धूमयवादिसिद्धसाध्यसाधनवद्बाधक
स्पर्शान्तराण्यस्याप्यव्याप्यव्यापकवन्मात्रपरत्वं स व्याप्तिकपदेन च व्याप्यव्यापकवत्त्वस्य व्याप्तिनियतत्वे लभ्यते त [stain] थावव्या
प्यत्वाभिमतवदुद्देश्यकव्यापकत्वाभिमतविधेयकज्ञानजनकन्यायावयववत्त्वमुदाहरणत्वमिति तात्पर्यं: उद्देश्यतावच्छेदकव्या
पकत्वं विधेयस्य भासत इति व्याप्तिनियतत्वं उद्देश्यविधेयभावस्य ले तथैवमुक्ततः यो यो धूमवानिति व्याप्यत्वाभिमतधूमव
दुद्देशेनोद्देश्यत्वे सोऽग्निमानिति वह्नेर्विधेयत्वे तत्रोद्देश्यतावच्छेदकधूमव्यापकता वह्नौ लभ्यते एवं च यत्र वह्न्यभावस्तत्र धू
माभाव इति व्यतिरेकव्याप्त्युदाहरणे व्याप्यत्वाभिमतो वह्न्यभावो व्यापकत्वाभिमतो धूमाभावो बोध्यः ययोरेव व्याप्तिप्रदर्श
ने तात्पर्यमुदाहरणवाक्यस्य तावेव व्याप्यत्वव्यापकत्वाभिमतौ नातिप्रसंगस्तन्यायावयवपदेनैव वारणात् यद्वा व्याप्य
पदस्थाने व्याप्यव्यापकाभावान्यतरेति व्यापकपदस्थानेऽपि व्यापकव्याप्याभावान्यतरेति लक्षणे प्रक्षेपणीयमिति नैकत
रोदाहरणाव्याप्तिः अभिमतपदं च व्यभिचारिहेतुघटितत्वोदाहरणाव्याप्तिवारणायेति सामान्योदाहरणलक्षणं विशेष
लक्षणं तु साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शनकोदाहरणमन्वयोदाहरणत्वं साध्याभावसाध्याभावव्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणत्वं
व्यतिरेकोदाहरणत्वमिति बोध्यं पञ्चम्या [smudge] द्यसमभिव्याहृतपदार्थवदुद्देश्यकतच्छब्दसमभिव्याहृतपदार्थविधेयकबोध

तो॰ १३५ तात्पर्यं तत्र तस्य देवि वीप्सा यथा विवर्णो भवं सस भूमिपाल इति रघुवंशे यथा वा पायांत्रियः क्षेत्रं तत्क्रांतराद्री सासाह्रिया नम्र
267 मुखीव भूवेति माघे यथा मत्ता नस्मृतिदृष्टांतवचनं नेसवंत्र यत्र दृष्टांतोऽवयवेकव्यक्तिसमयवेव्यक्तित्रैव तदावयवकृत्वे
तत्तस्य भवतु धूमो वन्हिव्याप्यस्तस्य पक्षधर्मत्वं विद्यते न वेत्याकांक्षायां वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमिति उपनयप्रयोगः निरू
पकता संबंधेन वन्हिसंबंधी व्याप्तिमदभिन्नो यो धूमस्तत्संयोग्यभिन्नोयं पर्वत इति शाब्दबोधः व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं वि
नानानुमितिः तद्बोधानेनावयवांतरादिति उपनयस्यावश्यकः हेतोः पक्षधर्मताज्ञाने विबाधितत्वाद्यवगमे नानुमिति
रितिपदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावृस्तान साध्यमिति व्याप्तिबलादबाधितत्वादिज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वमतस्त
दर्थ निगमनप्रयोगः तस्माद्वन्हिमानिति अत्र तस्मादेन हेत्वोक्त वन्हिव्याप्यधूमपरिग्रहः पंचम्यर्थोपि हेत्वोक्त एव तथा चव
न्हिव्याप्यधूमवान् साध्यवन्हिमदभिन्नोयमिति उपनयस्थितापमित्यनेनान्वयः अत्र तस्मादित्येतस्येतरव्यावृत्तिपरतया
नान्वस्मादित्यस्य प्रतिपक्षितत्वलाभः वन्हिमानित्यस्य चेतरव्यावृत्त्या न तदभाववानित्यबाधितत्वलाभः अत्र पंचाव
यवे रूपावांतरवाक्यार्थबोधानंतरं पर्वतवृत्तिर्वन्हिज्ञानजनकीभूतज्ञानविषयो धूमो वन्हिव्याप्यः पर्वतवृत्तिरबा
धितोऽसत्प्रतिपक्षितश्चेति महावाक्यार्थबोधो जायत इति प्राचीना वदंति महावाक्यं शिरोमणिभिस्तन्नोमाक्षिपते उदा
हरणस्य निराकांक्षत्वेपाके न व्यवयवेन सहानन्वयात् प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमनयोः पूर्वापरवाकांक्षासंभवो नान्वे
योमिति मीमांसकास्तु केवलप्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपावयवत्रयवादिनः तदेकदेशिनस्तु उदाहरणाद्यवयवत्रयवा १३५
दिनः बौद्धास्तु उदाहरणमुपनयश्चेत्यवयवद्वयवादिनः तन्न प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमनयोश्चाकांक्षापाः प्रयोजन

२६४ धिः एकदेशिमतेन निगमनवाक्यं दर्शयति तस्मात्तथेतीति । अत्राग्निव्याप्यो ह्येऽनास्यापीत्युपनयेनैव स्वोक्तिर्वह्नि-
व्याप्यधूमवानित्युपनयस्यार्थेन अन्वयादित्यादिहेत्वर्णस्पष्टार्थ चिन्तामणौ अत्र पूर्वानामवयववाक्यानामानुपूर्व्यो
ध प्रकारः संक्षेपेण प्रदर्श्यते तत्र विप्रतिपत्त्यनन्तरं पर्वते वह्निः साध्य इति मध्यस्थेनोक्ते प्रतिज्ञावाक्यं विनाऽहत्त्वमि-
धानस्यानन्वयात् प्रथमं प्रतिज्ञारूपावयवप्रयोग आवश्यकः यथा पर्वतो वह्निमानिति अत्र पर्वतत्वविशिष्टे वह्निमद्-
भेदो नास्ति तेन ततः कुतोऽस्य वह्निमत्त्वमित्याकाङ्क्षायां धूमादिति हेत्ववयवप्रयोगः अत्र धूमस्य वह्निं प्रति तदनुमितिं प्रति वा हे-
तुत्वाभावात् लक्षणया धूमपदेन धूमज्ञानं पञ्चम्याश्च ज्ञाप्यत्वमुपस्थाप्यते विभक्त्यर्थे च प्रकृत्यर्थः प्रकारत्वेनान्वेति तेन
धूमज्ञानज्ञाप्यत्वमर्थः तेनैकवाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञास्य वह्निपदोपस्थाप्येऽन्वेति तथा च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभि-
न्नः पर्वत इति प्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यतया बोधः नवीनास्तु धूमपदेन ज्ञानलक्षणा किं तु पञ्चम्या एव ज्ञानज्ञाप्यत्वं लक्षणेति
वदन्ति ज्ञानज्ञाप्यत्वे च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं ततः कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तौ पक्षधर्मतायां च दर्शनीयायां धूमज्ञान
प्राथम्याद्व्याप्तिदर्शनार्थमुदाहरणप्रयोगः यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र वीप्सया हेतुतावच्छेदकधूमव्यापक- स्य
त्वं वह्नेर्विधेयस्य लभ्यते तथा च यो य इति वीप्सया महानसत्वचत्वरत्वादिरूपेणाशेषतो धूमाधिकरणव्यक्तिरूपस्या-
स्प२ प्यते तासां च सर्वासां संयुक्तजन्यबुद्धिविषयतानामेकेनैव तत्पदेन बुद्धिस्थवाचकेनोपस्थापनात् तत्राग्निमत्त्वस्यान्वये धूम-
व्यापकता वह्नेः सिध्यति अत्र वीप्सायाः सदेन तु तत्पदेऽपि नानारूपेणोपस्थापितानां युगपत्तत्पदोपस्थापनेनास्य
र्थं यथा यद्युत्स्यापं प्रति जानन्ति ज्ञानन्ति यत्नस्तत्क्रमेऽइति मालतीमाधवे यत्र तु यत्पदोपस्थापितानां क्रमेण तत्पदोपस्थितौ
६४ ६।

तो०१३६ नरमुर्खमित्यादावतिव्याप्तेः सर्वे निरुक्तानि छन्दःत्वस्य मुखे वेदस्यादावपि संभवाच्च तथापि क्वचित् प्रकृते छ
269 विरोधिय व्यापकस्य प्रसंजनं न तादृशमिति वाच्यं भवति भ्रमप्रविषाः क्रमन्नं भेद्य चिध्यासिद्धान्तासरिद्धसीत्याद्दस्तर्कस्य योग
नाद्विविषयके व्याविघटकत्वे न वलाघवाक्षितकेष्वव्याप्तिरिति वाच्यं तेषामप्रामाण्यत्वात् प्रमाणसहकारित्वमपि तर्क
पदस्य तत्र गौणत्वात् अनिष्टापत्तेरेव तर्कपदं मुख्यं यदि वलाघवादिसाधारणमेवष्टितं तदा तादृशव्यापकारोपवृत्ति
मानसत्वमव्याप्यमाहितत्वलक्षणमवगंतव्यम् एतद्वित्वादिवारणाय दस्यते गुरुत्वादिवारणाय मानसेत्यादि तादृशतर्के
रूपत्वं जातिविशेषयामीत्यनुभवसाक्षिकस्य तस्य व्यापकस्यावच्छेदकतया च उदाहरति यद्यत्रेति अत्र घटः पटः स्तत्राभवि
ष्यादित्यापादकं एतद्देशसंयोगीत्यादित्यर्थः वह्न्यनुगतयोपपत्तेस्तनीति विशेषणीयं तेनैतद्देशसंयुक्तपरमाणवादौ नव्य
भिचारः तदाद्देशपक्षित्वाद्यपि एतद्भूतलवृत्तितया दानीं तनवस्तुविषयः स्यादित्यर्थः तेन देशभेदात्कालभेदाच्च न
व्यापत्तिः भूतलमिवेति दृष्टान्तः एतद्भूतलस्य घटादिवदित्यर्थः तेनैतद्भूतले एतद्भूतलप्रतियोगिकसंयोगाभा
वान्नदृष्टान्तस्यापादकवैकल्यं यद्वा एतद्देशवृत्तिसंयोगवान्स्यादित्यापादकं तद्व्यवच्छेदवृत्तिसंयोगस्य स्वस्मिन्नापि
सत्वादृष्टान्तएव भूतलमिवेति दृष्टान्तः संगच्छते अत्र व्याप्यस्य योगपत्त्वविशिष्टे तद्देशवृत्तित्वस्य घटे सत्वेच्या
रूप्यतदा तु एवः व्यापकस्य तादृशत्वानुभवविषयत्वस्यारोप्यतान्तरूपतर्कमपि कारणमितिलक्षणसमन्वयः तर्क
स्य प्रयोजनं दर्शयति सहकार्यमिति प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षादीनामनुग्राहकः प्रमाजनने सहकारीत्यर्थः अग्निम
जिज्ञासाविच्छेदेन निपतज्जिज्ञासाजननमनुग्राहकत्वाद्वार्थ्यः तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षप्रमाजनने प्रत्यक्षप्रमाणस्य
सहकारी तर्कः प्रत्यक्षव्यानेन प्रदर्शितः अनुमानप्रमाणस्य सहकारित्वं दर्शयितुमाह तथाहीत्यादिना अत्र संदि

270 स्वसंसर्गेण दृष्टिरूपत्वात् अथ तत्र एवमनुमानेऽनुभाव्य ब्योसवरणः पवाव य च युक्तं स्ववाक्यस्य गुणदोषविशिष्टिति प्रयो
जकमिति चेद् वित्यते नन्वनुमानवाक्यस्य शब्दरूपतया वाक्यं न च वयवस्येत्यादि । इष्टस्यैव सावयवत्वादत आह एतं
स्यादिति तथा चाग्निमादिवक इति विवर्धयत्र शब्दात्मकत्वाभावः तर्कोपदर्शयति तर्क इति अग्नि धूमस्य प्रयोगाः प्रसं
जनमात्राप्येमानमारोपः आहार्य्य व्याप्यसत्त्वे परिच्छेदाय व्याप्तिज्ञानमानन्तानेत्याह अत्र सध्यभावविशिष्टं प्रामाणिकपरित्यागो
प्रामाणिकस्वीकारणं च यथा पीतं जलं यदि पिपासां न शमयेत्तदा पिपासुना न पीयेत घृतादिवत् अत्र प्रसंगस्य प्र
माणासिद्धस्य पिपासुपेयत्वस्य परित्यागोऽनिष्टप्रसक्तिर्यत्र मूले दर्शितं यथात्र घट इत्यनेन अत्राप्रामाणिकस्य त
स्व दितनद इत्यनविषयत्वेऽघटे स्वीकारोऽनिष्टं अप्रामाणिकतात्र पक्षेऽवोध्या नन्विदं शब्दो धनेद्य पोस्तु इत्याद्यनिष्ट
प्रसंगोऽनिष्टाप्रमित्यत आह सर्वेति आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिज्ञानं भवितर्के कारणं ननु वस्तुगत्या यो व्याप्यस्तदा
रोपमात्रमिति प्रतिपादयितुं सिद्धव्याप्तिकयोरिति लिंगतालेन तु व्याप्यत्वाद्धेव व्याप्यस्यापादकस्यांगीकारे आहा
र्य्यारोपे व्यापकस्यापाद्यस्य प्रसंजनमाहार्य्यारोपस्तर्क इत्यर्थः नधाव व्याप्यहार्य्यभ्रमजन्यमापकं तादृशा
भ्रमस्तर्कः आहार्य्यभ्रमप्रमात्रेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति यत्र नाय पुरुष इति निश्चयसत्त्वे शाखादौ करादिम
त्वदर्पपुरुषवंद्य इत्याहार्य्यारोपस्तत्र तदारोपेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं माहार्य्य पदं रजतत्व व्याप्याभाववत्त्वेन शु
क्तौ आहार्य्येत व्याप्यवत्ताज्ञानजन्ये इदं रजतमित्याहार्य्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमाहार्य्यपदं
भ्रमपदे वस्वरूपाय्येके आहार्य्यतानस्य प्रमारूपत्वाभावात् पर्य्यायिवेदत्व व्याप्यत्वविशेषजनकाहार्य्यतानं तु
रवे वंद्र इत्याद्याहार्य्यारोपेऽलक्षणामहमतिव्याप्ति न च व्याप्तिशून्यस्यापकस्य प्रसंजने वा[illegible] व्याप्तिमिति वाच्यं सुखमिदं क

मो॰ तस्यापि तत्सापेक्षत्वं स्वेतरेतराश्रयः यथा घटस्य घटत्वे लक्षणं घटत्वस्य तु घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वमि
१३७ ति परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः यत्र तु एको द्वितीयव्यक्तिसापेक्षस्ताद्वितीयव्यक्तेस्तृतीयव्यक्तिसापेक्षत्वात्तृतीयव्यक्तेः
271 प्रथमव्यक्तिसापेक्षत्वं तत्र चक्रकं यथा घटस्य घटत्वं लक्षणं घटत्वस्य घटत्वत्वम् अखण्डोपाधिलक्षणं तल्लक्षणं च घ
टेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वे सति निमात्रवृत्तित्वमिति तृतीयस्य घटत्वस्य घटरूपप्रथमव्यक्तिसापेक्ष
त्वाद्भवति चक्रकं एवं च ततः पञ्चादिस्थलेऽपि चक्रकं बोध्यं प्रथमाद्वितीयव्यक्तिनिरिक्तास्त्वेव प्रथमसापेक्षत्वे चक्रकं सापे
क्षत्वे चेत् तद्विषयकज्ञानानिरूप्यत्वं इदं चात्माश्रयादीनामुदाहरणत्रयेऽपि दर्शितं एवमुत्पत्तिस्थलेऽपि बोध्यं
यथा घटं प्रति घटस्य हेतुत्वे आत्माश्रयः घटसंयोगस्य घटं प्रति हेतुत्वे तं प्रति घटस्य हेतुत्वे तत्र अन्योन्याश्रयः घटेत
त्संयोगहेतुत्वं प्रति घटक्रियाहेतुः क्रियां च प्रति घटो हेतुरिति चक्रकं एवं क्रमेण सर्वत्र बोध्यं इदं च पूर्वस्योत्तरोत्तर
२ सापेक्षत्वमनवस्था यथा घटलक्षणं घटत्वं जातिस्तल्लक्षणं घटत्वत्वं जातिस्तच्च जात्यन्तरं तत्रापि अन्या जातिरिति पर
पराकल्पनेऽनवस्था प्रसिद्धिरिति न जातेर्जातिवृत्तित्वं इदं च ज्ञप्तौ उत्पत्तावपि अनवस्था यथा घटो घटान्तरं का
र्यं तत्रापि अन्यदित्यादिक्रमेण मध्ये कार्यकारणभावादिग्रहे प्रमाणाभावस्तत्रैव चाऽनवस्थादोषः अत एव बीजां
कुरादीनामन्वयव्यतिरेकबलात्कार्यकारणभावे प्रमिते अंकुरं प्रति बीजं कारणं तत्रांकुरान्तरं तत्रापि बीजांकु
र [illegible] मित्यनवस्थास्वीक्रियते कार्यकारणभावस्य च सत्त्वात्तदुक्तं प्रामाणिकानवस्थान
दोषायेति इयमेवाद्योमुखी अनवस्थेत्युच्यते एवमनादि अनवस्थापि बोध्या यथा घटप्रत्यक्षे दृष्टं कारणं तत्रान्यदृष्टा
न्तरमित्यादावनवस्था घटं प्रति घटस्य हेतुत्वं न दृष्टं नास्ति किन्तु कल्पनीयं तत्र कल्पनायामपि अनवस्था विरोधि

ध्यार्थ एव तर्कः प्रवर्त्तत इति ज्ञापयितुं तर्कविषयीभूतस्य संशयं दर्शयति अयमित्यादिना पक्षो व्याप्यारोपस्याकार
272 णत्वं दर्शयति यदि कस्मिन्निति एवमापाद्यापादकयोर्व्याप्तिज्ञानमधिकरणं बोधं तर्कमाह यद्ययमिति अग्निर
प्रविष्यन्तर्हि धूमोऽप्यभविष्यदित्येव पाठः अनग्निकत्वादधूमोऽभविष्यदिति पाठे अनग्निकत्वादिति स्वरूपकथ
नमात्रं योऽयमनग्निः सोऽधूमः यथा जलह्रद इति व्याप्तिस्मारकं वा यदि वह्न्यभाववान् स्यात्तदा धूमाभाववान् स्या ना
दित्यर्थः प्रसञ्जनं क्रियते आहार्यापत्त्या नेन लभ्यत इत्यर्थः इदानीमस्य तर्कस्यानुमानानुग्राहकतां दर्शयति अयं चेति
प्रवर्त्तमानस्य वह्न्यनुमितिं प्रतिजनयतः इत्यर्थः धूमलिङ्गकस्य धूमपरामर्शस्येत्यर्थः विषयमिति अनुमानस्यापि
विषय एव तर्कोऽनुग्राहकः विषयपरिशोधकोऽव्याप्तिग्राहकश्च तत्राद्यो यत्र दर्शितः द्वितीयो यथा धूमो यदि वह्नि
व्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति चिन्तामणावनुसंधेयं अत्रानुज्ञानानीति विपर्ययपर्यवसानेनेति विषयीक
रोतीत्यर्थः एतदेव दर्शयति अनग्नीति ननु धूमाभाववान् तस्मान्न वह्न्यभाववानिति विपर्ययपर्यवसानेन वह्न्य
भाववत्त्वसंशयनिरासादिति भावः तर्कस्यानुमानानुग्राहकतामुपसंहरति अत इति एवं च स्वप्रमाणार्थसंदेहेऽपि तर्को नि
र्णयः तदुक्तं मनुना आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति अनिश्चितेति
विषयतया तर्कस्य संशयरूपतावादिनो मतं दर्शयति अत्रेति एके इति तथा च पूर्वोक्तसंशयलक्षणाक्रान्तत्वान्न संशय
पत्वमिति भावः नन्वेतल्लक्षणं नामेव क्रियतामिति वाच्यम् सूत्रकारेणैव तथालक्षणकरणात् अयं च तर्कः पञ्चविध इ
ति प्राचीनाः तदुक्तं आत्माश्रयादिभेदेन तर्कः पञ्चविधः स्मृत इति तथाहि आत्माश्रय इतरेतराश्रयश्चक्रकमन
वस्थाव्याघात इति न व्यक्तेरस्य व्यक्तिसापेक्षत्वेऽप्यात्माश्रयः यथा पटस्य लक्षणं पटत्वमित्यत्र तत्र व्यक्तेरस्य सापेक्षत्वे

मी॰ १३८ 273
सिद्धिः फलं यद्योः द्वयोर्मध्ये यल्लाघवं तत्कल्प्यते न तु तद्भिन्नं यद्योर्द्वयोर्मध्ये यच्च गौरवं तत्र कल्प्यते किंतु तद्भिन्नमिति वि
निगमनाविरहेण द्वयोरपि तुल्यकक्षतयोपयोगः ननु यत्र गौरवं तदेव कल्प्यते यत्र लाघवं तत्र कल्प्यते इत्येव किन्न स्या
दत्र किं विनिगमकमिति चेदुच्यते ईश्वरस्यैकत्वे कल्पनमिष्टानुबंधिसमानप्रयोजनकाल्पानल्पयोर्मध्ये स्वल्प
विषयककल्पनत्वात् कन्याप्रमाणानामनादरापेक्षया एकवरकल्पनवत् अत्र बाधमेरावतः प्रमाणं सन्नपदीपते क
र्मेत्यादिश्रुत्याद्यनुमानेनेष्टसाधनताग्राहकवहुविषयककल्पनायामेव पुरुषस्यैवोद्भावजन्यते तथाच्छिलिकर्तुरने
कत्वेकल्पनेऽत्यनिष्टानुबंधिसमप्रयोजनककल्पनयोर्मध्ये अल्पानल्पविषयककल्पनत्वात् कन्याप्रमाणानां वरकल्प
नावदित्यनुमानादनिष्टसाधनताग्राहकहेतुरूहकल्पनायां प्रेक्षावतोर्द्वयोर्दर्पणान्निवृत्तिरित्युद्धीमिवि भावनीयं भूयोर
ऽयमुत्सर्गः यद्यपि भवन्मते मुक्तिसिद्धिः परमात्मनः तथापि तस्य शरीराभावेन यत्किंचित्कार्यकर्तृत्वमेवासंभावितं
किं पुनर्जगत्कर्तृत्वमिति मीमांसकाद्येनैयायिकान्प्रत्यात्मत्वेनैव तावदुत्सर्गतः कर्तृत्वसंभावना यत्र यत्रात्मत्वं तत्र
तत्र संभावितकर्तृताकत्वं यथास्मदादयः यत्र यत्रासंभावितकर्तृताकत्वं तत्र तत्रात्मत्वाभावः यथा घटः इत्यन्वयव्य
तिरेकव्याप्तिसत्वात् उत्सर्गस्यैकदेशे बाधोऽपवादः यथा स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिनाऽत्सर्गतोऽग्निष्टो
मस्य स्वर्गसाधनत्वं बोध्यते तत्र जनकादिषु मुमुक्षुत्वापवादात्स्वर्गजनकत्वाभावः कल्प्यते एवं वाऽऽत्मत्वेनोत्स
र्गतो ज्ञानवत्वे संभाविते मुक्ते मुक्तत्वापवादेन मुक्तात्मनि ज्ञानाभावः कल्प्यते प्रयोजनयोर्भिन्नः प्रयोजनतया अवि
शेषेण तयोरविशेषेऽपि वैषम्यं यथा क्षित्यादेः कर्तृकत्वे किं मानमित्युक्ते अत्र मनुमानमिति तत्र किं प्रमाणमिति प्रश्ने अनु

मुक्ते तदपवादेन इति क्षेपाः २

नीमूलक्षयकारीत्युच्यते तदुक्तमाचार्यैः मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणम् इति यस्मेवोर्द्धमुक्तौ तत्रानव
274 स्थाकार्य्यकारणकल्पनोत्पत्तिकालीनत्वात् व्याघातो विरोधः यथा यदि वह्न्यभाववान्स्यात्तदा धूमाभाववा
न्स्यादित्यत्र वह्न्यभाववानभवतु धूमाभाववान्मास्त्विति शंकिते व्याघातः वह्न्यभावधूमयोः परस्परविरुद्धयो
रेकत्रासंभवात् यथा वा क्षित्यादिकं यदि प्रयत्नजन्यं न स्यात्तदा कार्य्यं न स्यादित्यत्र प्रयत्नाजन्यत्वमास्तु कार्यम त्वं
वास्त्विति शंकायां व्याघातः प्रयत्नजन्यत्वाभावकार्यत्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकोपलंभात् वह्नित्वेन धूमत्वेनेहे
तित्वेन कार्य्यत्वेन हेतुहेतुमद्भावश्च यदि व्यभिचारदर्शनान्नान्वयव्यतिरेकहेतुं विनापि कार्य्योत्पत्तिमाशंक्येत तदा तत्स
र्धभोजनाद्यावपि न प्रवर्त्तेतेति इति स्वक्रियाव्याघातेपि नवीनास्तु एकादशविधस्तर्क इति वदंति तत्र पंच पूर्वोक्ताः
प्रतिवंदिलाघवगौरवोत्सर्गापवादवैयर्थ्यानि षडिति मिलित्वा एकादश तत्र प्रतिवंदिस्समानयोः सा यथा प्रतिव
दी यथा ईश्वरः क्षित्यादिकं करोति तदेदानीमपि किं न करोतीति शंकिते मीमांसकाद्येपि तुल्यमिदं कर्मजन्यक
त्वपक्षेपीति नैयायिकानां प्रतिवंदी तथा च तत्र कालादेः सहकारित्वपक्षसमाधानमपि तुल्यं समानप्रयोजन
कत्वे सति कल्पनीयांतरापेक्षया कल्प्यमानस्याल्पत्वं लाघवं तत्र च घटं प्रति हेतुत्वे कल्प्ये सति तत्कपालत्वापे
क्षया कपालत्वस्य लाघवं वारणाय सत्यंत यथा अनेकेश्वरकल्पनापेक्षया एकेश्वरकल्पने लाघवं लाघ
वलक्षणं एवाल्पपदस्थाने अनल्पपदप्रक्षेपे गौरवलक्षणं भवति यथैकेश्वरकल्पनापेक्षया अनेकेश्वरकल्पने
अत्र यथा अन्वयव्याप्त्युदाहरणव्यतिरेकव्याप्त्युदाहरणयोरेकसाध्यसिद्धिः फलतस्तद्वदनयोरपि तर्कयोरेकार्य

स्याद्रे २

१३९ यं यदि कांचनमयपर्वतस्वभाववान् स्यात्तदा कांचनमयधूमाभाववान् स्यादिति अत्र विरोधप्रसंगस्य अर्थत्वात् सिद्धेः प्रतितर्कविरोधोपपा

275 ईश्वरो यदि कर्त्ता तदा रागी स्यादिति मीमांसकतर्के परिनैयायिकानां प्रतितर्कः ईश्वरो यदि कर्त्ता न स्यात्तर्हि आत्मा न स्यात्

दृश्वरोपदिकर्त्ता तदा रागी स्यादिति मीमांसकतर्के परिनैयायिकानां प्रतितर्कः ईश्वरो यदि कर्त्ता न स्यात्तर्ह्यात्मा न स्यात् अ स्य प्रतिकाद्दिसमत्वमि

त्यवदिति अत्र विपरीततर्कोऽप्रतिघातरूपतर्काभासत्वं प्रतीतम् भासत्व पदेनाबाध स्वप्रतिकाहिसमनत्वमि

ष्टावृत्तिः यथा ईश्वरो [illegible] यदि कर्त्ता स्यात्तदा ज्ञानवान् भवेदिति अत्राप्रयोजकस्य निष्फलत्वरूपतर्काभावो विपर्ययपा

पर्यवसानं ईश्वरो यदि जन्यज्ञानवत्त्वे सति कर्त्ता भयाभाववान् स्यात्तदाजीवः स्यात् कुलालवत् न चायं जीवः तस्मान्नान्यज्ञा

नकर्तृत्वोभयाभाववानिति अत्र जन्यज्ञानाभावकर्तृत्वोभयाभावसंभवे नव्वरितार्थत्वात् नकर्तृत्वाभावरूपविपर्यये

पर्यवसानमिति अत्र विपर्यये पर्यवसानरूपतर्काभावः अननुकूलत्वरूपतर्काभावे नतर्काभासत्वं यथा

ईश्वरो यदि कर्त्ता स्यात्तदा शरीरी स्यादिति अत्र पक्षस्य सिद्धत्वेऽप्रतिवादिनोऽनुकूलत्वाद्धर्मिग्राहकमानेन तस्य कर्तृत्व

स्याविसिद्धेः असिद्धत्वेत् आपादकासिद्धिमद्योनिविशः पक्षे आपादकज्ञानाभावस्यैव तत्त्वादिति संक्षेपः निर्णयप

दार्थलक्षणं पतिनिर्णयइति अवधारणात्मकज्ञानं निर्णयः स्वार्थः तच्चप्रमाणतर्कोपपरपक्षनिराकरणस्वपक्षसा

निर्णयलक्षणं धनत्वकेमर्थं निश्चयरूपं यथा पर्वतो वह्निमानेवेति [illegible] विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधार

ह्लां क्रियेत इति तच्चेति प्रमारूपावधारणमित्यर्थः तेन भ्रमो विदंरजतमेवेत्यवधारणस्य निर्णयत्वनिरासः वा

देलक्षयति तत्त्वेति यथार्थावधारणं छावतो रित्यर्थः एतेन जल्पवितंडयोरतिव्याप्तिः परिहृता तत्र विजिगीषोरे

वकथनात् कथालक्षणं वदति तस्या वादादयस्त्रयो भेदाः वादे चतत्त्वनिर्णयार्थिनो गुरुशिष्यसतीर्थ्यादयो वीतरा

गा एवाधिकारिणो न तु विजिगीषवः अतस्तत्र विजयमात्रफलकानां निग्रहस्थानानां मत्प्रतिभादीनां नोद्भावनमपि त

स्या १ स्याद्रे २

कथक नाम २ वी. प.

१३९

276 व्यवसायः तच्चाधिकमित्युक्ते निर्णयमेवेत्तरं काकदंतान्वेषणवत्प्रयोजनाभावात्तत्प्रश्नाशाया अनिवृत्तेश्च इष्यमेव
शंकाविघटनं निकेस्तुष्यते अतिप्रसंगात्कोयाद्यूशस्तर्क इति केचित्तन्न तत्रातिवंधिमद्यैवत्तर्भावात् तथाहि अयजगत्कर्त्ता
पत द्धकित्वात् यो नैवं स नैतद्धक्ति यथाघटः इत्युक्ते अतिप्रसंगः अयं देवदत्त एतद्देशगतः एतद्देवदत्त्वात् यो नैवं स नैवं यथाय
दत्त्यादेरपि तर्कत्वापत्तेः अत्र व्याधादिनाः समाधानं तदात्रापि अतिप्रतिवंदिविज्ञेया न वा यमतिप्रसंगः इति अथ मोपस्थिति
कत्वे शीघ्रोपस्थितिकत्वे तद्वत्कृष्टबुद्धिकत्वे तदारम्याधीनत्वाद योलाघवमध्येऽतर्भूतो वेदितव्याः प्रतिवंदी प्रसंगौ नो
व्याघातमध्येऽतर्भाव इति प्रागीहरूपं एवमात्माश्रयादीनामपि व्याघातनियतत्वे अंतर्भावेल्लरूपादेव पृथगुपासनं
वेत् तथा व लाघवादिष्वपिसमानमिति न दोषाय इत्याहुः अन्ये तु तर्कपदेनैव संबंधस्यैवं तत्तु तर्कप्रतिपादक
दर्शनानां षट्संख्यतामूलकः तर्कस्यांगानि पंच यथा आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिः विपरीततर्कप्रतिघातः आपादक
विपर्ययपर्यवसानं आपाद्यस्यानिष्टत्वं प्रतिवादीष्टसाधकत्वरूपमननुकूलत्वं चेति एषामंगानामेकतमस्याभावे
तर्काभासत्वं तत्र तर्काभासोदाहरणं दर्श्यते तर्काभासाः सप्त यथा आपाद्यासिद्धिः आपादकासिद्धिः उभयासिद्धिः मू
लशैथिल्यं प्रतितर्कविरोधः इष्टापत्तिः विपर्ययापर्यवसानमिति तत्रापाद्यासिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि जगत्कर्त्ता स्यात्त
दा गगनं कमलादेरपि कर्त्ता स्यादिति आपादकासिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि शरीरी स्यात्तदा जीवः स्यादिति अत्रेश्वरस्य
शरीरित्वं नैयायिकैरंगीकृतमित्यापादकासिद्धिः उभयासिद्धिर्यथा ईश्वरो यदि शरीरी स्यात्तदा नित्यधर्माध
र्मवान्न स्यादित्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिविरहः मूलशैथिल्यं यथा ईश्वरो यदि कर्त्ता स्यात्तदा शरीरी स्यादि
ति एतेषु तर्काभासेषु व्याप्तिरूपतर्कांगविरहः एवमापादकादिविशेषणासिद्धयोपि द्रष्टव्याः यथा कायवमयः पर्वतो

गौ०५४० यैसस्य लक्षणांचकं टकद्यावरणवन्तस्यापादनविरहयकस्यां कुर्यादिति तथा विशेनिर्जिस्य वारतः स्यादि निषेधविधिर्लोभ प्राप्ति
277 ष्यापूर्वं कृते ब्रह्मलक्षणमिन वाक्यविषयो बोधः कथायाः सामान्यलक्षणमाह कथेति एकवक्तृकेपूर्वोत्तरपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय
पदनानेति वहुभिः स्वस्वविततानाभिर्भिः कृते विचारेऽतिव्याप्तिवारणाय पूर्वेति तथा चैकेन पूर्वपक्षः क्रियते अन्येन समाधानं क्रियते
एवं क्रमेण नानावक्तृकत्वमिति भावः नानाकादिकृतानुवादेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिपादके इति यदुपिदूकोदीरितवाक्य प्रतिपा
दकं भवत्येव तथापि वादिप्रतिवादिनोर्दूष्यतया प्रतिपत्तिजनकत्वमर्थः शुकाद्युदीरिते दूष्यत्वेनुच्छेरभावात् पूर्वपक्षत्वेके वाक्ये
स्वाभ्यपक्षकत्वाभावात् संभवतीति संदर्भपदं तादृशवाक्यानां संदर्भ उक्तस्य समूह इति यावत् तथा च समूहस्याभयपक्षकत्वेवि
द्यतए वेति भावः समूहस्य यावतां कथा विश्रान्तेति स्वावच्छिन्नकः समुदायः तेन नैकदेशेऽतिव्याप्तिः हेत्वाभासदर्शनलक्षणानि
उक्तान्यमिति अनुमानप्रकरणे इति शेषः आदिपदात् विपक्षासत्त्वप्रभृतीनां संग्रहः एकेनापीति यद्यप्येकेनापि रूपेण हीनाः केवला
न्वयिप्रभृतयः सद्धेतवएव उक्ता तथापि यस्य हेतोर्यावन्ति रूपाणि गमकतौपयुक्तानि तस्य तावदन्यतमेनापि किंचिद्रूपेण न्यूनत्वे सति
प्रेते केवलान्वयिसाध्यकस्य विपक्षावृत्तित्वे केवलव्यतिरेकिसाध्यकस्य च सपक्षसत्त्वे न गमकतोपयुक्तमित्युक्तं प्राक् तथा
च प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमित्युपयोगि पक्षधर्मत्वादिरूपपञ्चकान्यतमत्वे हेत्वाभासत्वे केवलो
न्वयिसाध्यकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनुमित्युपयोगीति विपक्षावृत्तित्वस्याप्यनुमित्यन्तरोपयोगित्वात्तद्दोषवारणाय प्रकृ ५४०
तपक्षादिप्रकृतानुमितिपदलाभः उपयोगित्वं च रूपाणामनुमितिजनकहेतुतावच्छेदकप्रकारतया ज्ञानविषयत्वे बाधितत्वादिरूपे

278 दर्शयति सचेति अनिष्टास्तत्वज्ञानविरोधिनो ये निग्रहास्तेषामधिकरणं तु उद्भावनयोग्यस्तर्थः अनिष्टेत्यत्राक्षे
पविक्षेपविस्तारः तथा च न्यूनाधिकत्वादिरूपनिग्रहस्थानोद्भावनं वादेऽपि विधीयते अन्यथा तत्वनिर्णयासंभवात् परं तु
न तत्र जयपराजयौ न स्त इति भावः न्यूनेष्टनिग्रहस्थानानां निदर्शयति नेवेति न्यूनाधिकापसिद्धान्तान्तस्य पंच हेत्वाभा
साश्च पंचेति निग्रहस्थानानीत्यर्थः इदं [illegible] मुपलक्षणं पुनरुक्तत्वादिकमपि वादे उद्भावनीयमिति एषां लक्षण
मग्रे दर्शनीयानि जल्पं लक्षयति उभयेति परपक्षनिराकरणपूर्वकस्वपक्षसाधनवतीत्यर्थः इदं च विशेषणं वितंडाति
व्याप्तिवारणाय वादे अतिव्याप्तिवारणाय विजिगीषुपदं सतिसंभवे सर्वनिग्रहस्थानमत्रोद्भाव्यमिति दर्शयति सर्वे
ति परपक्षदूषणोत्तरमेव स्वपक्षस्थापनमित्याह परपक्ष इति अस्य च फलं विजयः अत्र केवलं स्वपक्षस्थापने परपक्ष
दूषणे वा न विजयः किंतूभयसत्वे इति बोध्यं वितंडां लक्षयति स्वपक्ष इति अत्रापि विजिगीषुकर्तृकत्वमुक्तं तेन जल्पा
तिव्याप्तिवारणाय परीनांते स्वपक्षस्थापनं विना परपक्षदूषणोद्भावनादि नात तत्वनिर्णयफलिकायां वीतरागकथायामति
व्याप्तिवारणाय विजिगीषुपदं अत्र परपक्षदूषणेनैव विजयो न तु जल्पवत् स्वपक्षस्थापनमपीति दर्शयति परपक्षदूषणे
ति स्वपक्षस्थापनाभावे हेतुमाह नास्येति वैतंडिकेनापि एकसिद्धान्तमतमवलंब्यैव कथा कार्या अन्यथा शब्दस्यानित्य
त्वे साध्ये कृतकत्वहेतौ मीमांसामतमादृत्य वैतंडिके नासिद्धत्वोद्भावने नैयायिकेन तत्साधने पुनः सौगतमते न सिद्धसाधन
मुद्भावयन् वैतंडिकोऽभिमानी न पराजीयेत इति अत्र नास्तिकादिमतनिराकरणद्वारा तत्वनिर्णयस्तदर्थं जल्पवितंडे का

ऽऽ किस्म २

णाध्यविशेषणं केचित्तु तदभाववत्तद्विषयीभूतव्याप्तिपक्षधर्मताभावः इति वदंति असिद्धस्यासंकीर्णोदाहरणं व्याप्त्यसिद्धि
सत्वेऽवश्यं विरोधादिसंभवादिति तथा च तत्तद्दोषैरेव तत्तो दुष्टतासंभवे किमसिद्धेर्दूषणत्वेनेति मनसि कृत्वा शंकते यद्य
पीति संकीर्णदोषांतरसामानाधिकरण्येनासिद्धिर्विरुद्धादीनामेकः इत्यर्थः अत्रोपाधेयस्यासिद्धिविरुद्धादेरुभयरूपत्वेपि अ
२४ सिद्धविरुद्धत्वाद्युपाधीनां सांनस्यानुमितिविरोधितया पृथग्दूषणत्वे कथं स्यात् किं नो पंचकत्वे पातकानां चैकस्य वधादेनापि
न्नत्वेन वदितव्यमित्यभिप्रायवानाह यद्यपीत्यसांकर्यमिति उच्यते तज्ज्ञाप्यत इत्यर्थः हेतोर्नानादुष्टरूपत्वे विषयासांकर्यं न भवति
नानादोषवत्त्वेन प्रत्ययो न भवति तथा उज्ञाप्यते एकदोषोद्भावनेपि वक्तव्यता तेनैकस्य पर्यवसानासिद्धिरिति भावः तथा दे
भिन्नानादोषवत्त्वे एकस्यैकस्योद्भावनं कार्यमित्यत्र विनिगमकमाह योत्रेति पुरतः प्रथमतः परिस्फुरति उपस्थितो भ
वति दुष्टविशेषो दुष्टतया ज्ञाप्यत्वेऽयं साधकेतानुमाने समर्थो व्याप्तिपक्षधर्मताशाली स एवोद्भावनीय इति होषः दुष्टवि
ज्ञप्तौ समर्थ इत्यस्य व्याख्यानं दुष्टवित्तज्ञप्तिकारक इति हेषपदेति दूषणं प्रसाधकसाधकत्वासाधकमित्यर्थः एवं चेत्सर्वकारण
व बहुत्वमाह नान्यमिति कुतः इत्यपेक्षायामाह तेनैवेति तदुपजीवि न इति तदुपपन्नस्येत्यर्थः तदुपयोगित्वमिति कादेवप्रयोजनमेवार्थः
अनुपयोगादिति अथ हि येन निगृहीतो विवादः विरोधः कदाचिदप्यसंभव इति दर्शयति तथा च सतीति विरोधस्य स्याद्विवले विप
र्ययेति विपर्ययः साध्याभाववद्व्याप्यो विरोध इत्यर्थः अनैकांतिकत्वादीनामुद्भावनसमये दर्शयति एवमिति विरुद्धो
विपर्ययव्याप्त इति पाठे तादात्म्यसंबंधेन हेतुतया साधकतानुमापकत्वे दुष्टज्ञप्तिकारकत्वेबोधं तथाभूतो [illegible]
दुष्टत्वादि [illegible] पार्थः [illegible] तथा विद्विशिष्टो देयति यस्येति आत्मव्यभिचारितावच्छेदकविशिष्टो नाव्याप्यतावच्छेदकतावच्छेदकवै २४१
शिष्ट्या [illegible] तपावयस्य व्यभिचारितावच्छेदकाभावस्य [illegible] सिद्ध इत्यर्थः [illegible] मेति [illegible] देशानी

णादेतोर्लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वात् अन्यथा निगमनावयवप्रयोगवैयर्थ्यात् अबाधितत्वज्ञानार्थमेव तत्प्रयोगः ता
280 दृशरूपैकैकदेशपक्षसत्त्वादिवारणाय रूपेति पक्षसत्त्वाद्येकैकोपादाने पक्षसपक्षवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरित
त्यत उक्तं पदं तथा चासिद्धः पक्षसत्त्वाभावः व्यभिचारिणि विपक्षासत्त्वाभावः एवं विरुद्धेपि एवं बाधसत्प्रतिपक्षस्थले
योः विरूपद्वयाभाव ऊह्यः अन्यतमत्वं च यावद्भिन्नो भेदोऽखंडः इति न वैयर्थ्यशंका अत्रानुमितिजनकीभूतहेतु
तन्मात्रम प्रमासाभावत्वे तेन बाधसत्प्रतिपक्षयोरित्यादौ प्रकृतानुमितिहेतुतत्पाविषयस्य साध्याभाववत्तिहेतोरवृत्ति
त्वस्यासत्त्वेपि नेदं नितिरितिवात्कटु बोधितया विरम्यते अहेतवइति अप्रमापकाः स्युः इत्थं चात्र घटादेरपि ल
क्षणत्वमेव हेत्वाभासपदव्युत्पत्तिं दर्शयति तेपञ्चेति कतिपयेति पक्षोपि पर्वतो वह्निमान् रूपत्वादित्यत्र रूपत्वस्य ज
लत्वादिना सत्प्रतिपक्षितस्य बाधितस्य पक्षसपक्षासत्त्वे विपक्षवृत्तेर्हेत्वाभासस्यानेकाप्रपि रूपं विद्यते तथापि हेत्व
दृश्प विषयवत्प्रतिपाद्यत्वाच्छिङ्कसौ[illegible]मत्त्वरीतिनासंगतिः तथा च हेतुरूपेत्यत्र रूपपदं साधर्म्यपरं न तु पक्षसत्त्वादिपंचरूपपरमिति
बोध्यं अनेन योगार्थकथनेनेदुष्टा हेतवो हेत्वाभासा इति रूढिरिति हेतोराभासा हेत्वाभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतुदोषा व्यभिचार
दयएव हेत्वाभासाः तदुक्तो हेतुदुष्ट इति बोध्यं तदवान्तरभेदानुदर्शयति तेचासिद्धेति असिद्धं लक्षयति सामान्येति उदय
नेनेति उक्तमित्यगतनेनान्वेति असिद्धलक्षणमिति ननु तावता विषयतयापरामर्शाभाववत्त्वमसिद्धत्वमित्या
गतं इदं च सद्धेतावपि परामर्शाभाववदशायामतिव्याप्तमिति चेन्न तदभावस्य तस्याः सिद्धेरभावो यस्मादिति व्यु
त्पत्त्या व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानप्रतिबंधकतानिरूपितविषयत्वे सति व्यभिचारभिन्नत्वमसिद्धत्वे असिद्धिमान् यो
हेतुः सोसिद्धः व्याप्यभावताने पक्षधर्मताभाववत्ताने वासति परामर्शादिदर्शनात् बाधादिवारणाय सत्यंतं व्यभिचारवार

गौ. त्तित्वाभावो विवक्षितः एव घटवृत्तित्वेपि तस्य पक्षत्वाभावादित्याभिप्रायः पर्वतो न साध्यते मैवमिति स्वरूपेण घटत्वादिमत्तया ज्ञापि
१५२ पः पक्षेऽस्त्यर्थः अनुमानेष्विति करणमनुमानमाहेतोरित्यर्थः संदिग्धत्वेनेति साध्यवत्त्वतदभावकोटिकसंशयविषयत्वे
नेत्यर्थः संदिग्धधर्मवानिति पाठे धर्मः साध्यं तद्वत्पक्षेतरणं सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाववत्त्वेनाभिप्रेतं तत्र सा
281 धकमाह नानुपलब्ध इति व्याख्यातं प्राक् घटे पक्षत्वाभावमुपपादयति न चेत्यादिना अहेतुरिति असाधकः इत्यर्थः घटे
अनित्यत्वानुमितिर्जायतामित्यादिसिषाधयिषासत्त्वेनुपपन्नतासत्त्वादित्यस्यापि दृष्टान्तविशेषे सद्धेतुत्वमिति शेषः पक्षस्व
रूपासिद्धिप्रसञ्जकत्वेनेति स्वरूपेति आश्रये ... ति पक्षे इत्यर्थः स्वरूपमर्थो वृत्तित्वं पक्षवृत्तित्वं बाध्यते पक्षवृत्तित्वाभा
ववानित्यर्थः [illegible] योजयति कृतकत्वमिति सामान्यस्य प्रागभावप्रतियोगिताकृतकत्वस्य कार्यत्वरूप
स्यादेतोस्तत्र वृत्तित्वाभावादिति भावः भागासिद्धस्य स्वरूपासिद्धमध्ये न प्रविष्टं दर्शयति भागासिद्धोपीति हेतोः किंचित्पक्ष
वृत्तित्वे सति किंचित्पक्षावृत्तित्वं भागासिद्धत्वं एतदेव दर्शयति पक्षीकृतेष्वित्यादि भागासिद्धपदस्यार्थमाह अत एवेति भा
गे पक्षैकदेशे स्वरूपासिद्धत्वं वृत्तित्वाभावः इत्यर्थः एवं हेतुविशेषणासिद्धमप्यत्रैवान्तर्भावं दर्शयति तथेति कर्म
णोऽत्रास्तीति नन्वित्यादिना विशेषणविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वाभावो विशेषणासिद्धः द्रव्यत्वे सति गुणादौ व्यभिचारवार
णार्थमुपात्तं असिद्धिं योजयति अत्र हीत्यादिना विशेष्यवत्त्वेपि विशेषणाभावकृतो विशिष्टाभाव इति दर्शयति न चेत्यादिना
प्रदर्शितमिदमभावत्रयं ते न द्वेषस्य स्थलीयत्वेन नान्वयः अत हेतुविशेषणेति दृष्टान्तेन दृढयति यथा दण्डमात्रेति भावेप
दात्सु हस्तस्य सत्वेपीति लभ्यते अभावस्य तरमनुभूयत इति शेषः विशेष्येति विशेषणस्य पक्षे वृत्तित्वे सति विशेष्य
स्यतद्वृत्तित्वाभावो विशेष्यासिद्धिः तद्धेत्वविशेष्यासिद्धः अत्र च विशेष्याभावकृतो विशिष्टाभाव इति दर्शयति न चेति १५२

282 पुरःस्फूर्त्तिकाद् इत्यर्थः अनैकान्तिकादय इति तत्रोद्भावनीया इति शेषः व्याप्तीति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टं यद्धेतुस्वरूपं 123
तदुक्तस्य भावेन तद्विषयकज्ञानविषयाभावेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावेनेत्यर्थः पूर्वोक्ता इति पुरःस्फूर्त्तिका इत्यर्थः
यत्रैव व्याहृत्यं तथा चैते असिद्धापि त्र व्याप्तिपक्षधर्मताभाववत्त्वा पुरःस्फूर्त्तिकास्तत्रोद्भावनीया इत्यर्थः असिद्धादय इति
पाठे असिद्धपदेन त्रिविधासिद्धमध्ये एकस्य ग्रहणं आदिपदेन चेतरयोरिति बोध्यं दृष्टान्तसिद्धेत्यस्यादौ न एवेत्यध्याहारः तेषु
दृष्टान्तसिद्धिकारकहेत्वोरसाधकतानुमापकाः इति पाठविहितास्ति वचस्येव सान्त्वमित्यर्थः यद्वा पूर्वोक्ता इत्यस्य विवरणं दृष्टान्तसि
ति असिद्ध इत्यस्य विवरणं दृष्टान्तेति किञ्चित्तु असिद्धस्यावान्तरभेदानाह तथाभूता इति दृष्टान्तसिद्धिकारका इत्यर्थः आश्रया
सिद्धं लक्षयति पक्षस्येति आश्रयः पक्षतावच्छेदकविशिष्टो भावः गगनपुत्रे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्याभावेऽज्ञापितत्वाद् इत्यर्थः तथा स्वरूप
सपक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः स आश्रयासिद्ध इत्यर्थः उदाहरति गगनेति अत्र पक्षे गगनारविन्दे पक्षतावच्छेदकस्य गगनीय
त्वस्याभावः सरोजेति सरोवरजन्यस्य इत्यर्थः तेन न पौनरुक्त्यं अत्रेति गगनारविन्दे गगनीयत्वप्रकारकभ्रमविषयताविरहस्य मा
पक्षः स च पक्षो नास्त्येव पक्षतावच्छेदकविशिष्टो न भवत्येवेत्यर्थः अन्यथालीकत्वमिति योगिकाभावस्यालीकत्वनिषेधा
नुपपत्तेः सिद्धसाधनस्यालीकत्वमेव हेत्वाभास इति हेत्वाभासतालीके धर्मिस्वरूपं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह अथ पक्षसिद्धि
दृश्यते अनित्यत्वे ध्वंसप्रतियोगित्वपक्षे घटे पक्षतावच्छेदकस्य घटत्वस्य सत्त्वान्नाश्रयासिद्धिः इति मन्त्वाशंकते नन्वि
ति आश्रयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टस्य सत्त्वादित्यर्थः ननु तथा सत्यत्र हेत्वाभासान्तराभावात् कः हेतुदोष इत्यत आह
सिद्धेति सिद्धस्य निश्चितस्य साध्यस्य साधनं यस्मात् हेतोः स सिद्धसाधन इत्यर्थः तथा च नत्रासिद्धिरूपप्रतिबंधकसत्त्वान्नानुमि
तिरिति भावः तदेव दर्शयति सिद्धस्येति अत्र साध्यनिश्चयसत्त्वे घटस्य पक्षत्वाभावात् पक्षतावच्छेदकस्य पक्षत्ववैशिष्ट्यस्य
दत्याभासान्तरत्वरूपमस्येति दर्शयितुं वा पा ५

तो॰ १८३ दुरत्वादिविशेष्यत्वविशिष्ट गुणत्वाभावो वोध्य इत्यभिप्रायः व्याप्यत्वासिद्धं लक्षयति व्याप्यत्वेत्यादिना पक्षेति पक्षमवच्छि
१ न्नेत्यर्थः तेन ह्रदत्वस्य त्वाहित्यादेर्नाव्याप्तिः अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तापाद्व्यत्व व्याप्यतया विशिष्टसत्तापात्र
283 केवलसत्तानतिरेकाद् व्याप्तिः स्यात् व्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः तेन कांचनमयवह्नि
मानुधूमादित्यादेः सुवर्णमयवह्निव्याप्यत्वे पि हेतौ न व्याप्तिः तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतानवच्छेदकधर्म
वच्छिन्नो व्याप्यत्वासिद्ध इति पर्यवसितं तद्विभागमाह स द्विविध इति साध्येनेति असहचरितोऽसमानाधिकरणः एतेना
नौपाधिकसंबंधरूपा व्याप्तिः सामानाधिकरण्यरूपविशेषव्याप्ति विरहाद्विशिष्टाभावो दर्शितः सोपाधिक इति उपाधिना सह
वर्तत इति सोपाधिकः सोपाधिकस्य साध्यसंबंधः साध्येन सह सामानाधिकरण्यमित्यर्थः अत्राप्यनौपाधिकत्वरूपविशेषणाभा
वकृतो विशिष्टव्याप्यभाव इति वोध्यं पक्षादिरिति वौद्धमते यवपवप्रयोगे यथा घन इति तन्मते असाध्यसाधकोदृष्टांतं अन्यथा
घनस्यापि क्षणिकत्वासिद्धेर् दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः क्षणिकत्वं साध्यमिति नैयायिकमते एतस्यासिद्धिरुक्तरमया ह्रदो वोध्यः सत्वे हेतुरि
ति अत्र हेतुतावच्छेदकं पक्षसत्वेत्वं तत्साध्यनिरूपितव्याप्त्यनवच्छेदकमिति भवति व्याप्यत्वासिद्धिः अत्र साध्यासहचरित इत्यस्य
साध्यानधिकरणवृत्तित्वमर्थ इत्यभिप्रेत्य उदाहरति यदि वे साध्याधिकरणावृत्तित्वमर्थः तदा वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादिकमु
दाहर्त्तव्यं एषां मते चरमशब्दस्य उपदर्शनाय नाशनाशपतया नैयायिकत्वे तन्मते गगनकमलवादिनः साध्यत्वे साध्यप्रसिद्धे
रेवोदाहरणमिदं निष्कर्षस्तु शब्दगंधेत्युक्तिः साध्याप्रसिद्धिदोषस्तु पक्षतावि घटकत्वात् अप्रसिद्धिमध्ये तत्र भूतः
पक्षोगोवर्द्धनेनोक्तं एतस्य द्वितीयत्वे क्षणिकत्वप्रसिद्धोक्तमप्रसहचारः अप्रसिद्धेत्वपार्थक्यं तैवेतिवन्न अस्यावतरणे उदाहरणं
तद्रूपलक्षकत्वाद्द्धिति तद्रूपकारिपभावानवबोधमूलं न त्वेवमिति क्षणिकत्वनिरूपितव्याप्तेरेतच्चतुसंबंधिते प्रमाणे १८३

284 विशेष्येति स्वरूपमस्त्वित्यनेनेतरमत इत्यनुषंगः असमर्थेति व्यभिचारावारकविशेषणवान्हेतुरसमर्थविशेषणः समर्थविशेष
णइत्यर्थः सामर्थ्यमिति व्यभिचारवारकतालक्षणमिति शेषः अकारणत्वस्येति अकारणकभावत्वस्येत्यर्थः अन्यथा प्रागभावे व्यभि
चारवारकत्वेन समर्थविशेषणत्वात् प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपं वा नित्यत्वं साध्यं वह्निमान् धूमे पुर्वमत्वादित्यादिकमस्त्येव हेत्व
वो ध्वंसत्वरूपमिति द्रव्यतानुघटयति स्वरूपेति विशेषणाभावस्य पक्षवृत्तित्वाभावं मत्वा शंकते नन्विति गुणत्वस्य पक्षे सत्त्वेपि तद्विशे
षणीभूतविशेषणत्वविरहात् विशेष्यगुणत्वविशिष्टगुणत्वाभावो वर्त्तत एव पक्षे इत्यभिप्रायवान् समाधत्ते सत्तामिति कृतीनत
द्विशेषणमित्याशंकायामाह तदेवेति तत्र मतिहेतोरसमस्य व्याप्यभिन्नस्य च्छेदेन व्यावृत्त्या प्रयोजनवदित्यर्थः अत्र भेदेत
वत्र तीयाधाम्येन धनं वा नितिं तिनयावावाप्यं रविते तस्य प्रयोजनवत्त्वमभिचारवारकमेव विशेषणमिति भावः इदं चैकदेशिमते ध्या
मास्तिस्येवोक्तं वस्तुतस्तु समर्थविशेषणासमर्थविशेष्ययोर्व्याप्यत्वासिद्धिमध्येतभावः वस्तुमात्रतत्वस्य लक्षणयोगस्तु वि
शिष्टस्य पक्षवृत्तितया प्रकृते लक्षणयोगात् समर्थविशेषणादेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वे नैव तांत्रिकाणां व्यवहारस्तु समर्थविशेष्यल
क्षयति असमर्थत्यादिना साध्याभिचारिविशेषणवान् हेतुरसमर्थविशेष्यः लक्षणस्यु [illegible] ीकरोति अत्रेत्यादिना विशे
षणमकरणकत्वे तन्मात्रस्येत्यर्थः विशेष्यवारणाय मात्रपदं सामस्त्ये चकारः संपातायातो निरर्थकः अथवा विशेष्यम
समर्थमेवेत्यग्रिमेण योजनीयं समर्थत्वादिति व्याप्तिपक्षधर्मता रूपसामर्थ्यवत्वादित्यर्थः नन्वकारणत्वविशिष्टगुणत्वस्य
हेतोः पक्षवृत्तित्वोस्त्वरूपासिद्धता कथमस्येत्यत आह स्वरूपेति विशेष्याभावइति न तु विशेष्याभावएव कथं विशेष्यस्य गु
णत्वस्यतेत्राह स्वरूपाभावेन प्रकृते विशेष्यत्वाभावात् तथा च गुणस्य गुणत्वस्य पक्षवृत्तित्वेपि विशेष्यत्वविशिष्टगुणत्वाभावः प
क्षे विद्यत एवेत्यभिप्रायवान् तदेव मननास्तिनि धापाह शेषं पूर्वं वदति पूर्वं यथा विशेषणत्वविशिष्टगुणत्वाभावः पक्षे दर्शितस्त
था रूपपक्षेवृत्तित्वादिति चेन्मैवं हेतौ व्यभिचारवार [illegible] कस्यैव प्रकृते विशेष्यत्वान्न गुणत्वस्य ॥२२

५४

285

गो०५४ ध्याभावव्याप्यरूपत्वार्थः साध्याधिकरणावृत्तित्वं विरुद्धत्वमिति तु लक्षणं तेन न सत्प्रतिपक्षो ऽद्रव्यत्वादित्यादेः साध्याभावव्या
प्यत्वेपि ऽव्याप्यत्वस्य नातिव्याप्तिः लक्षणं लक्ष्ये योजयति अत्र हीति अथानैकान्तिकं लक्षयति साध्यसंशयेति साध्यसंदे
हजनकीभूतज्ञानविषयरूपत्वार्थः भवति हि साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानात् साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानात् संशय इति
तद्विषयत्वं साधारणासाधारणरूपस्यानैकान्तिकस्य न मुख्यानि साधनवत्त्वादि विप्रतिपत्तेरपि संशयहेतुत्वात् तद्वि
षये ऽतिव्याप्तिरिति लक्षणमिदमतिव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह सव्यभिचार इति व्यभिचारलक्षणमग्रे वक्ष्यति अनैकान्तिकं विभज
ते स च त्रिविध इति साधारणं लक्षयति पक्षसपक्षेति अत्र सपक्षविपक्षवृत्तित्वाभावे साध्यतदभाववत्त्ववृत्त्यलाभः पक्षवृत्ति
त्वे न पक्षनिष्ठसाध्यसंदेहजनकज्ञानविषयत्वं लभ्यते तथा च पक्षनिष्ठसाध्यसंदेहजनकज्ञानविषयत्वे सति साध्यतदभाव
सहचरितत्वं लक्षणमिति पर्वतो वह्निमान् पर्वतान्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं असाधारणे ऽतिव्याप्ति
वारणाय विशेष्यं संदेहजनके कोटिस्मरणविधया एकैकस्मिन्नतिव्याप्तेः साध्यतदभावेति द्वयोरुपादानमिति केचि
द्व्याचक्षते वस्तुतस्तु प्राचीनमते यथाश्रुतमेव सम्यक् पक्षपदं विपक्षपदयोर्वैकल्पिकोपादानाल्लक्षणद्वयं तात्पर्यं
पक्षे विपक्षे वृत्तित्वं सपक्षविपक्षवृत्तित्वं वा साधारणत्वमित्यर्थः अत एव विरुद्धयोरतिव्याप्तिवारणाय लक्षणद्वये विशे
षणद्वयं नवीनमते तु साध्यानधिकरणवृत्तित्वमेव साधारणानैकान्तिकत्वं न च विरुद्धे ऽतिव्याप्तिः तेषामुभ
यरूपवत्तायाः सर्वसम्मतत्वादतिरिक्ताभावः तस्येति सर्वस्येति शेषः कश्चित्पक्षेवेति पाठः पक्षसपक्षविप
क्षरूपस्य [illegible] स्य तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वादित्यर्थः असाधारणं लक्षयति सपक्षेति सपक्षविपक्षव्यावृत्तिपाठे समा
हारद्वन्द्वः अत्र लक्षणद्वये तात्पर्यं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं पक्षसातिरिक्तसाध्यतदभावाधिकरणावृत्तित्वं असा

१

नीर ग्रं६

286 नास्तीति भावः ताद्दशव्याप्तिग्रहस्य मत्राप्रेद्वेत्वात् सिद्धेति वोध्यं अन्यथा तादृशव्याप्तेः सिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातात् इति पक्षा
धर्मत्वासिद्धं लक्षयति इदमित्यादिना नवेत्यादि फक्किका अनुमानगम्यव्याप्यभावस्य व्यापकत्वेन ता व्याप्तिर्नास्तीति उपा
धिसंवंधेऽस्तीति अनौपाधिकसंवंधरूपव्याप्तेरसंभवादिति भावः व्युत्पत्तिवैरूप्येणोदाहरणांतरमप्यस्य दर्शयति अपरोपीति
ऋत्वंतरेति यज्ञीयपशुहिंसेत्यर्थः अधर्मसाधनमित्यत्राधर्मजनिति कुविकल्पाव आपुद्धतामिति वद धर्मसाधनमित्यर्थः एवम
नेपि प्रयोजकं साधकमित्यर्थः उपाधिरित्यत्र प्रयोजकमिति लिंगविपरिणामेनान्वयः सर्वं वस्तिन्मेनात्रोपाधीति सर्वेत्ति स्मार्त्य
ते निषिद्धत्वे विउपाधिलक्षणमस्तीति दर्शयितुमुक्तं पक्षेतरकं दर्शयति नन्विति साधनाव्यापकत्वव्याख्यानाति दृष्टमनुमान
प्रकरणे नवेति वालकसंकेयं तेन निषिद्धत्वकस्य मुपाधिलक्षणं नास्तीति न पर्यनुयोगः यद्वायमभिप्रायः अधर्मत्वाव
च्छिन्नकर्माकरणनिषिद्धकर्मकरणाद्भवति तथा च स्मृतिः विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रि
याणां नरः पतनमृच्छति पतनं पापं तथा च नित्यकर्माकरणेऽधर्मसाधनत्वं तिष्ठति न निषिद्धत्वमिति साधनाव्यापकत्वा
न निषिद्धत्वमुपाधिरिति भावः निषिद्धत्वस्य शुद्धसाधनाव्यापकत्वेपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विद्यत एव
यथा श्यामकपाकजत्वेत्यामित्रापेत्तममाधत्ते मैवमिति साध्यसेत्यादि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं यत्रयत्रेति यत्र यत्राधर्म
जनकहिंसात्वमित्यर्थः साधनाव्यापकत्वं दर्शयति नचेति क्रत्वंगहिंसायामभिचारस्फुटीकरोति अत्रेति यज्ञीयपशुहिं
सा श्येनहिंसात्वे वर्तते अधर्मजनकत्वे नास्ति अग्निषोमीयपशुमालभेतेत्यादिश्रुतेः तस्मात् यज्ञे वधोऽवधश्चेत्युक्तेश्च अ
वधो वधकार्यो कार्यो अधर्मजनक इत्यर्थः ननु तदा मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति निषेधश्रुतिः का गतिरिति चेत्तत्राह अन्यत्रेति
तथा च मा हिंस्यादिति सामान्यश्रुतेः विशेषश्रुतिदर्शनात् यज्ञीयेतरहिंसापरत्वं कल्प्यत इति भावः विरुद्धं लक्षयति साध्येतिसा

२

गो भावः ननु केवलविपक्षव्यावृत्तत्वेन व्याप्तिस्तु किं सपक्षवृत्तित्वेनेत्यत आह गमकेति गमकस्य साधकस्य हेतोरंगत्वात्सा
स्प ध्यसाधनीयधर्मत्वादित्यर्थः गमकत्वादिति पाठे साध्यानुमितिकारणीभूतत्वात्तेन विपक्षत्वमित्यर्थः अयमाशयः केव
287 लविपक्षावृत्तित्वमात्रान्नानुमितिः अन्यथा काञ्चनादौ हेतौ विसपक्षवृत्तित्वगमकाभावादनुमित्युत्पत्तेः नवा केवलसपक्षवृ
त्तित्वगमकत्वात् प्रमेयत्वादेरपि व्यभिचार... गमकद्वयाभ्यामनुमित्यनुत्पादात् तस्माद्विशिष्टस्यानन्यैवानुमितिकारण
त्वमिति विशिष्टस्यैव व्याप्तित्वमिति एतादृशव्याप्त्यभावः प्रकृते व्यभिचारपदार्थः एवं विशिष्टाभावस्वरूपोऽसाधारणस्य
ति व्याप्त एव व्यविपक्ष... व्यावृत्तिमत्त्वे विसपक्षवृत्तिरूपविशेषणाभावकृतस्य सपक्षवृत्तित्वविशिष्टपक्षव्यावृत्ते
त्त्वाभावस्यानुपपादितदर्शयति तस्येति प्रकृतेस्यासाधारणस्येत्यर्थः तस्य तन्नियमाभावः एवमित्यादिस्यभावदर्शयो
मिचारस्तिष्ठत्येवेति आभाहरणयोजनीयं साध्यविपरीतव्याप्तस्यैव साध्याभाववद्व्याप्यस्य विरुद्धस्यैवेत्यर्थः यथा विरुद्ध
ति स्य सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तेर्नयाभावकृतविशिष्टनियमाभावो व्यभिचारः न तद्वत्रापि सपक्षवृत्तित्वरूपविशेषणा
भावकृतविशिष्टनियमाभाव इतिभावः विशिष्टनियमाभाववत्त्वांशे साध्येऽविशिष्टाभावः कुत्र विशेष्यव्यावृत्तिविशेषाभावात्के
वलविशिष्टाभावश्चैतिदर्शयति सपक्षेति तत्राद्यं दर्शयति सपक्षेति सपक्षविपक्षयोर्वृत्तेर्विपक्षव्यावृत्तत्वरूपविशे
ष्याभावात् द्वितीयमसाधारणस्य द्वितीयं दर्शयति सपक्षेति तत्त्वामिति सपक्षे विपक्षव्यावृत्ते सपक्षवृत्तित्वरूपविशेषणा
भावाद्विशिष्टाभाव इतिभावः यथा प्रकृत्यासाधारणस्य हेतुमुपलक्ष्य... विष्टुभेयाभावादविरोधः यथा विरुद्धस्य
केवलान्वयि केवलव्यतिरेकहेत्वोर्न व्यभिचारिता तत्र सपक्षविपक्षाप्रसिद्धावृत्तित्वविशिष्टविपक्षव्यावृत्तत्वाभा
वरूपव्यभिचारस्याप्रसिद्धेः एतदभिप्रायैव संभवतिसपक्षइति प्रागुक्तं प्रकरणसमं लक्षयति यस्येति प्रतिपक्षः मूते १४५
साध्याभावसाधकीभूतलिङ्गपरामर्शविषयइत्यर्थः तथाच समबलसाध्याभावसाधकहेत्वन्तरपरामर्शसमानकालीन

गंधवत्वस्येति ४

288 कृत्स्नादेरप्यसाधारणत्वमेव तन्मते तेषामलक्ष्येतु द्वितीयं पक्षमात्रेति एकलक्षणपरत्वे पक्षमात्रेत्यनेनैव सामंजस्ये सपक्षे साध्यवैय
र्थ्यापत्तेः अत्र मात्रपदेन सपक्षादिव्यावृत्तिलाभः इदं पक्षाविपक्षव्यतिरेकिणि सद्धेतावतिव्यापकं यथा पृथिवीतरभेदवती गंधवत्वा
त् इति तथाप्यत्र सति सपक्षे तद्व्यावृत्तित्वं विवक्षितमिति भावः पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वमि
ति शिरोमणिचरणाः पूर्वलक्षणस्यासाधकत्वेन द्वितीयलक्षणसमसत्वस्यापत्तिः अत्र प्राचीनमतानुसारादेवानैकांतिकस्य त्रिविधत्वं
ग्रंथकारेण दर्शितं चिंतामणिकारादिमते तु द्विविधोनैकांतिकः तत्रानुपसंहारी तृतीयः तल्लक्षणं तु केवलान्वयिधर्माव
च्छिन्नपक्षताकत्वं यथा सर्वं वह्निमत् धूमात् इत्यादि प्रमेयत्वेन पक्षतया पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः तत्र साध्यहेत्वोरुपसंहारा
संभवात् अवृत्तिहेतुकत्वमनुपसंहारित्वं यथाकाशादिकमित्यपि कश्चित् अयं प्राचीनमते साधारणमध्ये संभूतः अ
नेन रूपेण तानस्याप्यनुमितिप्रतिबंधकत्वात् पृथक् अन्यथासिद्धमध्ये सर्वहेत्वाभासानामंतर्भावापत्तेः असिद्धेः सर्व
व्यापकत्वात् इति नवीनाशयः ननु सव्यभिचार इति अनैकांतिकसामान्यस्य लक्षणे तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः
स च पक्षमात्रवृत्तावसाधारणे न संभवतीति कथं तस्यानैकांतिकत्वमित्यत आह सव्यभिचारस्त्विति उभयसाधारण इति
शेषः संभवतीति इदं च केवलव्यतिरेकिणि सद्धेतौ सपक्षासंभवात्तद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावेपि न व्यभिचार इति सोपनायविप
क्षे चेति चकारात्संभवतीति लभ्यते न च केवलान्वयिसद्धेतौ विपक्षाप्रसिद्ध्या न व्यावृत्तेरप्रसिद्धत्वेपि न व्याप्तिभंग इति
वाच्यं तेनापि विपक्षाव्यावृत्तिरेव सेवकारेण सपक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतौ विपक्षवृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्न तु केवल
विपक्षवृत्तित्वाभावस्येति सूचयते नियमो व्याप्तिरिति सर्वः अत्रानौपाधिकत्वं वस्तुतो व्याप्तेर्विपक्षवृत्तित्वाभावक
थनेनानौपाधिकत्वं शालाभः सोपाधित्वे साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववद्वृत्तिरूपविपक्षवृत्तित्व
स्यावश्यकत्वात् तद्व्यावृत्तत्वे तु भवत्येवानौपाधिकत्वं सपक्षवृत्तित्वकथनेन साध्यसाधनसामानाधिकरण्यलाभ इति

गौ०प०दे प्रामाण्यग्राहकानुमानात् अनुपलब्धतदप्रामाण्येः स्यादिति स्यात्त्वानुमानस्येत्यर्थः प्रामाण्यविलम्बिन्याऽस्य यासिद्धि
289 रितिभावः उपजीव्यत्वमिति तस्मादिति दुर्बलत्वं बलवत्त्वादित्यर्थः उपजीव्यं प्रामाण्यं साधकानुमानं बाधकं प्रबल
विरोधिहेतोः साध्याभावप्रमाजनकत्वेनेत्यर्थः एवं कारणत्वप्रतिपक्षत्वमित्यतः उपजीव्यकमपि स्वत्वानु
मानं दुर्बलत्वोपपत्तिवचनेपि प्राप्तत्वादित्यर्थः बाधकप्रमितिपक्षे तत्स्याभावप्रतिपक्षसाधकमित्यर्थः तत्रोपजीव्यमिति
उपजीव्योपजीवकभिन्नमित्यर्थः ननु पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यस्याभावके सत्प्रतिपक्षत्वात् प्रत्यक्षप्रामाण्यमपत्त्वे
व्यतिरेकादिग्रहं स्वत्वानुमापकमप्युपजीव्योपजीवकभिन्नतया सत्प्रतिपक्षता स्यादित्याशङ्कायां तत्राह समबलेति तत्र
यत्र पक्षैकदेशो दोषो वास्तीति वक्तात्समबलत्वाभाव वस्तुतस्तत्पक्षस्येति न सत्प्रतिपक्षतेति भावः इदं त्ववधेयं सत्प्र
तिपक्षस्य दृष्टाविशेषादेव दोषत्वं प्रामाण्यमपत्त्वे दोषानुपपत्तिरिति दृष्टान्ते धूमस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्वादेव बो
धकहेतोरेवासाधारण्ये सत्प्रतिपक्षयोर्दृष्टाविशेषेऽभासत्वमिति कालात्ययापदिष्टं लक्षयति यस्येति सत्प्रतिपक्ष
स्य लक्षयन्तत्र साध्याभावसाधकस्यानुमानरूपतानापेक्षिता किन्तु साध्याभावसाधकं यत्किंचित्प्रमाणसत्त्वमेव
बाध इति दर्शयति प्रत्यक्षादीत्यनेन किञ्चित् बलवत्प्रतिपक्षसाधकप्रमाणेनेति पाठस्तत्र बलवत्त्वं प्रामाण्यग्रा
हकानाकस्कन्दितत्वे बोध्यं पर्वतो वह्न्यभाववानिति बाधसत्त्वेपि हृदत्वात् सत्प्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेऽनुमितिरुद
याद्बलवत्त्वं प्रमाणविशेषणं परिच्छिन्नः प्रमाविषयीकृत इत्यर्थः प्रमितिविषयीभूतपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्य
कत्वं साध्याभाववत्पक्षकत्वं वा बाधितः इति लक्षणं बोध्यं असाधारणवारणाय प्रमित इत्यादि यदि च दुर्बलैक
स्यापि तस्य बाधितत्वमपि तदा द्वितीयं दूषणमित्यवधेयं तस्य प्रसिद्धासत्तामाह सत्त्वेति उदाहरति यथेति

290 त्वे प्रकरणसमत्वमित्यर्थः अस्यैव प्रसिद्धसंज्ञांतरं दर्शयति सत्त्वेति अनित्यधर्मेति सोपमित्यादि अस्यभिन्नानाविषयत्व
रूपानित्यधर्मवत्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः आत्मादिवदिति दृष्टांतो वोध्यः अयं वक्ष्यापन्नो हेतुः अत्र सत्प्रति
पक्षत्वं दर्शयितुमाह अत्रेति विपरीतेति साध्याभावसाधकमित्यर्थः नित्यधर्मेति उत्पन्नो विनष्ट इत्यादि प्रस्त
याविषयत्वरूपनित्यधर्मवत्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः घटादिवदिति दृष्टांतो वोध्यः लक्षणस्य समन्वयत्वे
पदप्रयोजनं दर्शयितुमाह यत्त्विति हेतुदोषवत्तयानुपस्थितत्वमतुल्यबलत्वं तत्रोपजीव्योपजीवकभाव
स्थलेऽतुल्यबलत्वमुदाहर्तुमाह तथाहीत्यादिना उपजीव्यमपेक्षणीयं उपजीवकं तत्सापेक्षं अनुमेयं तेऽनुमेयभिन्ने
नोपजीव्येनोपजीवकमित्यर्थः तत्रोपजीव्योपजीवकयोर्न तुल्यबलतेति दर्शयति तत्रेत्यादिना वाधकत्वे हेतु
र्बलवत्त्वादिति उपजीव्यानुमानं दर्शयितुमुपमनुपजीवकं दर्शयति यथेत्यादिना अत्र स्पर्शवत्त्वादित्यत्र सत्त्वा
दितिपाठे परमाणुत्वरूपेण मनसो विपक्षत्वमध्येतं नो वदतीति वोध्यं तेन न तत्र व्यभिचारः अन्यथा भौतिकपरमाणूना
मेव पक्षतास्यात् अस्योपजीव्यानुमानं साधकं न सत्प्रतिपक्ष इत्याह अस्येत्यादिना वाधकत्वे हेतुरुपजीव्यत्वा
दिति तत्रापि हेतुः तत्र धर्मीति धर्मिग्राहकानुमानं दर्शयति पृथिवीत्वमिति घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय घटपटे
त्युभयोपादानं घटपटसंयोगे व्यभिचारवारणाय जातिपदं अस्योपजीव्यतां दर्शयितुं शंकामुत्थापयति कथमिति
आश्रयत्वाभावादिति परमाणोरनित्यत्वसाधकापेक्षणीयमित्यर्थः तदेवोपपादयति नहीति तथा चानित्यत्वानुमा
नस्य परमाणुसाधकानुमानापेक्षणं आश्रयासिद्धेः अपेक्षणं च तेनैव तस्यानित्यताया अपि सिद्धेर्वोध्यमिति अनि
त्यत्वसाधकस्य दौर्बल्यमेवेति भावः केनेति अनित्यत्वानुमानेनेत्यर्थः अनुत्पन्नं प्रमापितमित्यर्थः सवादेन
नित्यत्वानुमापकस्य हेतोराश्रयस्य परमाणोर्लाभाद् उक्तानुमानेन तेनानित्यस्योपजीवकत्वं स्वाश्रयपतनापा २९

गो०१४७ लक्षणत्वानावात्तोयाधिक.त्वे दर्शयति गोत्वेदनिसाध्वनी यदलि त्रेष्वः अप्रयोजकं समनियतामित्यर्थः नन्वेवोपाधिरिति
291 प्राकृप्रतियादिते तथा च यं गोः यन्मुत्वादिस्यत्रसास्नादिमत्वमुपाधिरिति भावः आवलेय त्वस्येतिशवलमात्रवृत्यंश्चा
वृत्तेवः तत्त्वं बावलेयादेयक्तीभूतेना व्यवृत्तित्वाज्ञागासिद्धमित्यर्थः एकेति एकशफत्वमेकखुरत्वं तच्चाश्वादिवृत्ति
गोर्द्विशफत्वमेवेति भवति पक्षेन विश्रवृत्तित्वमेकशफत्वस्येति एवं द्विशफत्वमपि कोक्षं दत्वव्वेयं तत्त्वाणहेतोय न्या
सदृशापामतिव्याप्त्यादिव्यवहारः हेतुदेशो पन्या सकालेतु व्यभिचारा त्विरहान्न प्रयोग इति स्थले पक्षधर्मत्वपति
अभिप्रायांतरेणेति वन्हे तात्पर्याविषयत्रासार्थमात्रहेत्व लंस्थलमित्यर्थः यत्र तात्पर्यविषयीभूतमतथा भूतंव
विकल्प्यदूष्यते तत्राति व्याप्तिवारणाय मात्रपदं यत्राग्नो नरो पन्नुवकं वक्तोपविष्टत्वादिति भमुत्ते कश्चिदूष
यति न वपदं वेन्नूननपरंतदापर कोऽयन्न तनवकं वक्तोपविष्टेत्यादि व्यभिचारः संख्यापरत्वे तदापकस्य वक्तमात्रो
पविष्टत्वादनवकं वक्तोपविष्टत्वमतिव्यमित्याद्युक्तेतात्पर्यविषयपक्षपदार्थदूष्यरोधविद्यत्वेत्व मितिको छं वेत्या म०
बृत्तेवित्व वेदमुक्तमिति सूचयते उक्तो वानुक्तोमि स्युच्यते तत्रेनवलं किंतु तस्यानन्नुभाव्याणस्याननागरुस्यानमवधेतभावः ल्छ
लं त्रिविधवाकृ छलं सामान्यछलं उपचारछलं चेति तत्रैक शक्यार्थ तात्पर्यकस्य शब्दस्य कल्पितार्थांतरदूष
णं वाकृछलं तदाह द्विविधकल्पितार्थांतरस्य शक्यत्वत्वस्य भेदात् तत्रैक शक्यार्थतात्पर्यकस्य शब्दकल्पित शा
क्यार्थांतरदूषणो दाहरणं दर्शयति यथेति यत्रनवशब्दस्यनूतनरूपशक्यार्थे तात्पर्यकस्य कल्पितेशा
क्यार्थांतरे नवत्वसंख्याविशिष्टेदूषणाभिधानात् शक्यांतरकल्पनं तु शक्यांतरेतात्पर्यविषयत्वकल्पनं एवम १४७
तेपि दृष्टं चेनानार्थकशब्दस्य लिप्त्य सं भवति. द्विनमपाति कं वक्तगतमितिदोषः तेनास्यकं वक्तद्वयम

292 अत्र कृत कृत्याशिति कश्चित्तु लक्षणे पदार्थे विद्यादावति हेतुः सिद्धपोवत्तुल्यत्वमेव लक्षणं प्रयोजयति तस्य चेत्तिकेत्यत्र
त्यकृत्वे त्यापेदापामाह वेति द्वितीये त्वित्ति स्मृत्यत्ति वृद्धयेत्यादाहरणान्तरमाह आपरोपीति तस्याभाव इति द्वंद्वे र
मनुरूपे सालिकत्वप्रसिद्धिरस्तीति मते अथ यथा सालिकत्वस्य प्रसिद्धा तथैवाभावस्य तत्संभवात् तत्पभितापावकथं
सालिकत्वाभावमाह इत्यत आह सम्बन्धमिति ननु स एवेत्यत्र तत्कालसंबंधरूपायाः तत्तायाः सन्निकर्षो भो
वाच्ये इत्यादिना कथं गृह्यत इत्यपेक्षायामाह सर्वानुभवेति तथा च लदेशे उपनीतभानं रूप तत्तेति भावः संस्कारस्य हेतु
तेत्यत्र संस्कारपदं तज्जन्यस्मृतिपरं सविषयकमात्रस्यैव प्रत्यासत्तित्वेन नाभिप्रायकं वा प्रकृतोपयोगाभावमाह
पूर्वापरेति पूर्वापरौ कालौ यस्य स्थिरवस्तु पदार्थस्य सत्तया तस्य कलनं विषयीकरणं यस्याः सा पूर्वापरकालकलना
तयेत्यर्थः पूर्वकालवृत्तिभिन्नोत्तरकालवृत्तिपदार्थविषयिणीति यावत् व्यापित्वेति अनेककालवृत्तित्वेत्यर्थः
तथा च घटोऽनेकक्षणमात्रवृत्तिरित्युत्तरकालिकोऽभावस्तस्य बाधः इति भावः तेनानेकक्षणावस्थायित्वस्य क्षणिकत्वा
भावरूपत्वाभावे विद्धति नासंगतिः उपसंहरन्नेव हेत्वाभासानां प्रयोजनमपि दर्शयति एतदिति व्याप्तिस्मानमादे
त्वसाध्यमिति एतेनासाधकतासाधनं दोषा हेत्वाभासानां तत्त्वनिर्णयो विजयो वा प्रयोजनमिति दर्शितं असाधक
तासाधनेनैव वह्निधूमासाधकस्त्वभिचारित्वाद्धितिरीत्या बोधः लक्षणात्मकं केवलव्यतिरेकि हेतुदोषाणामेव
तर्भावो नाधिक्यमिति दर्शयति य एतेति व्याप्यत्वासिद्ध इति साधारणमनैकान्तिकोपि बोध्यः व्याप्यत्वाभावे दर्शयति
विपक्षादिति इदं च संभवतिसपक्ष इत्यादिना असाधारणमनैकान्तिकव्याप्यत्वाभावे प्रदर्शनं सोपाधिकसंबंध रू
पकाप्यभावं दर्शयति सोपाधीति गोलक्षण एवेति गोलक्षणत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः एवमन्येऽपि प्रयुक्तादेर्दोषास्तव गो

गौ॰ विकल्पसमा साध्यसमा प्राप्तिसमा ऽप्राप्तिसमा प्रसंगसमा प्रतिदृष्टांतसमा ऽनुत्पत्तिसमा संशयसमा प्रकं
१४८ रणसमा हेतुसमा ऽर्थापत्तिसमा ऽविशेषसमा उपपत्तिसमा उपलब्धिसमा ऽनुपलब्धिसमा ऽनित्यसमा नि
293 त्यसमा कार्यसमा इति चतुर्विंशति जातयः ॥ तत्र क्रमः ॥ आसां संक्षेपेणोदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते साधर्म्येण स्थापना
यां तद्दूषकमुत्तरं साधर्म्यसमा यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वात् लोष्टवत् क्रियाहेतुगुणश्चात्मा
ष्टिक्रियाजनकवायुसंयोगादिरेव इति स्थापनायामुत्तरं यदि सक्रियसाधर्म्यात् सक्रियस्तदा विभुत्वरू
पनिःक्रियसाधर्म्यान्निःक्रिय एव किं न स्यात् नियामकं किंचिदित्यनियामकमस्तीति साधर्म्यसमा जातिः ॥ एवं
वैधर्म्येणापि दूषकमुत्तरं वैधर्म्यसमा यथात्रैव क्रियावतो लोष्टस्य साधर्म्यात् क्रियावानात्मा तदा विभु
त्वरूपतद्वैधर्म्यान्निष्क्रिय एव किं न स्यात् न हि लोष्टसाधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं तद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण
भवितव्यमित्यत्र किंचिन्नियामकमस्तीति तदिदं वैधर्म्यसमा जातिः ॥ उत्कर्षसमा जातिं लक्षयति ग्रंथकारस्तु
त्रैसूत्र्यादिना अत्र भाष्ये तेनास्याद्युपविधानं अस्य दुष्टत्वात् व्याप्तिरूपं अर्थं ध्वनितेनेत्यप्रकारस्य पाठे वा युक्तः साध्यमात्र वे
६ नेत्यर्थः एवमग्रेऽपि साध्येति साध्यते ऽनुमीयते साध्यं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साध्यपदेऽर्थः तथा च वायुरूपदृष्टां
तसाधर्म्यात्पक्षे वायौ अनभिमतधर्मांतरसाधनमुत्कर्षसमा जातिरित्यर्थः ॥ तेनैवेति कृतकत्वेन हेतुना साधर्म्येणेत्यर्थः
तथा घटे वा घटवत् घटे वेत्यर्थः सावयवः स्यादिति घटसाधर्म्यात् घटवदनित्यत्वसिद्धौ तु सावयवत्वेनासिद्धौ नियत्र
नियामकाभावादिति भावः ॥ अपकर्षसमं लक्षयति दृष्टांतगतेनेति अनुभावकस्येति पूर्ववद् दृष्टांतरत्वार्थे १४८
वायुरूपदृष्टांतसाधर्म्येण पक्षे वायौ अभिमतधर्मांतरस्याभावसाधनमपकर्षसमा जातिरिति ॥ पक्षे वस्तुने तेनैवेति

294 पिनसंभाव्यतइत्यर्थः तादृशस्यैवरा हस्यकाल्पितत्वात्तात्पर्यं हि बलरूपं द्वितीयं वाक्छलं उदाहरणं तु पीतेत्युक्तइत्यत्रपी
तपदस्य शाब्दार्थरूपतात्पर्यसत्वेप्यर्थरूपवक्तृतात्पर्यरूपप्रतिपाद्यस्य घटस्य द्वेधत्वमेव न तु तत्वमिति॰
कसंसर्गतात्पर्यकस्य वाक्यस्य संसर्गान्तरकल्पनयाहिबलं सामान्यच्छलं यथा ब्राह्मणोविद्यासम्भवामिश्रापकस्य वा
क्यस्यनियमपरतां प्रकल्प्य ब्रूयात् नयुक्तमेतत् मूर्खोनामविप्रोलक्षणानांदर्शनेनइतिलाक्षणिकार्थतात्पर्यक
स्यशब्दस्यार्थान्तरकल्पनयाहिबलमुपचारच्छलं तदपि द्विविधं कल्पितार्थान्तरस्यशाक्यत्वलक्षणभेदात् यथा
गंगायांघोषइत्यत्र लक्ष्यार्थतीरतात्पर्यकेमुक्तार्थं हि बलं कथं जले घोषइतिप्रथमं द्वितीयं तु तत्रैव ला
क्षणिकार्थान्तरमत्स्यादिपरतयाहिबलं कथं वा गंगासंबंधिनि मत्स्यादौ घोषकासः संभवतीति छल
स्यप्रयोजनमाह सर्वेति छलोद्भावनाद्वादिविजयः प्रयोजनमितिभावः जातिपदार्थलक्षयति असद
दुत्तरमिति असत्वं तु जात्युत्तरस्य व्याप्तसाधकतासाध्याप्येन परासाधकतया स्वव्याघातकं
त्वात् तथा च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति लक्षणं पर्यवस्यति हेत्वाभासानां परकीयहेतावेवासाध
कतासाधकत्वेन स्वदुष्टत्वं यत्वसत्वादिति पञ्चदशवात्र प्रकरणसमजातिरूपतयालक्षणत्वमेव तद्वान्तर
भेदाः कतीत्याकांक्षायामाह साधर्म्येति पञ्चविंशतिः साधर्म्यसमादिक्रमेणैव गणनं नोत्कर्षसमादि
क्रमेणेतितत्रैवववक्तुं युज्यते तथाप्यत्रोत्कर्षसमजातेर्लक्षणपतनाभिज्ञत्वात् तत्क्रमेणैववक्तव्ये साधर्म्यसाध
र्म्यसमयोरुत्कर्षत्वात् तासां लक्षणं विना उत्कर्षसमजातेर्लक्षणकरणे सदर्भविरोधापत्तेः वक्ष्यमाणेति चतुर्वि
शतिप्रकारेति भावः तासु प्रथमा साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा उत्कर्षसमा अपकर्षसमा वर्ण्यसमा अवर्ण्यसमा।

गौ०१४९ तिः अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमा जातिः यथा तत्रैव पर्वतोऽग्निदेशाद् अप्राप्तस्य हेतोः साध्यसाधकत्वं बाधं तथा च
२९५ अप्राप्तत्वाविशेषात् सर्वं सर्वं साधयेदिति अयमेव हेतुः साध्याभावं किमिति न साधयेत् अयमेव साधयेदित्यत्र नियामका
भावादित्यप्राप्तिसमा जातिः साधनपरंपराप्रसंगः प्रसंगसमा जातिः यथा क्रियावत्त्वे क्रियाहेतुगुणवत्त्वं साधनं तत्र किं सा
धनं न हि साधनं विना कस्यचित्सिद्धिरस्ति एवं तत्रापि किं साधनमित्यादिनि प्रसंगसमा जातिः दृष्टान्तान्तरेण साध्याभाव
साधने प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः यथा तत्रैव लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वे साधिते क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियं दृष्टमि
ति तद्दृष्टान्तेनात्मनोऽनिष्क्रियत्वमेव किं न स्यात् लोष्टदृष्टान्तेन सक्रियत्वमाकाशदृष्टान्तेन निष्क्रियत्वमित्यत्र नि
यामकाभावादिति प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः यथा शब्दोऽनित्यः प्रयत्ना
नुविधायित्वात् घटवदित्युक्ते कश्चिदाह प्रयत्नानुविधायित्वं यद्यनित्यत्वे प्रमाणं तदा शब्दस्योत्पत्तेः पूर्वं तदभा
वान्नित्यत्वं नित्यस्य तदानुत्पन्नत्वाच्चेति अनुत्पत्तिसमा जातिः उभयसाधारणधर्मप्रदर्शनेन संशयापादनं संशयस
मा जातिः यथा शब्दोऽनुमानेन शब्दस्यानित्येन घटेन सह प्रयत्नानुविधायित्वेन रूपसाधर्म्यं यथास्ति तथा नित्येन शब्दत्वे
न जात्या सामान्येनावणप्रत्यक्षविषयत्वं साधर्म्यमस्तीति उभयसाधर्म्यदर्शनात् उभयतानरूपः संशयः एकतरविशेष
नियामकाभावादिति संशयसमा जातिः व्याप्युक्तहेतोः साध्यविपरीतस्य साधकं हेत्वन्तरोद्भावनं प्रकरणसमा जातिः अत्र
ति स्फोटोदाहरणमेवाग्रे एतल्लक्षणबोध्यं इति प्रकरणसमा जातिः कालत्रयेऽपि हेतुत्वासंभवेनाहेतुत्वकथनमहेतुसमा जातिः
प्रयत्नानुविधायित्वं शब्दस्य पूर्वकालवृत्ति चेत् तदा शब्दानित्यत्वरूपसाध्यस्य तदानीमभावात् कस्य साधकं अथ यदि १४८
दि पश्चात्कालवृत्ति तदा पूर्वकाले साधनाभावात् कस्य साध्यस्य ज्ञानि स्यात् यदि च उभयमेककालवृत्ति तदा किं कस्य साध्य

साधनं किं कस्य

296 कृतकत्वेनेत्यर्थः आवर्ण्यमानं स्यादिति अवर्ण्यः इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयो न स्यादिति अर्थः वर्ण्यः ख्यापनीयस्य दृष्टान्तधर्मस्य
पक्षे साधनं वर्ण्यसमा यथा सक्रियत्वानुमाने लोष्टगतं नोदनाद्यभिसंयोगादिरूपः क्रियाहेतुगुणोस्तीति भवतु तस्य क्रियाव
त्त्वं आत्मनस्तु न तत्क्रियावत्त्वे न तत्र नोदनाद्यभिसंयोगवत्त्वमपि स्यात् तच्च न स्यात् न तत्त्वमिति न तु क्रियावत्त्वं नेत्यं तत्तत्क्रि
यात्वे न तु नोदनादिमत्त्वमित्यत्र नियामकाभावादिति वर्ण्यसमा जातिः साध्यहेत्वोर्दृष्टान्ते अविकल्पे तुल्यतया साधनेन अवर्ण्य
समा जातिः यथा तत्रैवानुमाने लोष्टादिगतो नोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्त्वमात्मनि सिद्धं नास्ति तथा च तुल्यतया
असिद्धेन क्रियाहेतुगुणेन क्रियावत्त्वं साध्यते तथासिद्धेन क्रियावत्त्वेन क्रियाहेतुगुणवत्त्वं किमिति न साध्यते नियामका
भावादित्यवर्ण्यसमा जातिः दृष्टान्ते विकल्पं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिके विकल्पकथनं विकल्पसमा जातिः यथा तत्रैवानुमाने
क्रियाहेतुगुणयुक्तं किंचिद्गुरु भवति यथा लोष्टादिकं किंचिल्लघु भवति यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किंचि
त्क्रियावत्स्यात् यथा लोष्टादि किंचिदक्रियं यथा आत्मेति पूर्वोक्तो विकल्पो भवति अयं तु न भवतीत्यत्र नियामकं वाच्य
मिति विकल्पसमा जातिः दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनं साध्यसमा जातिः सा च भाष्ये अत्र प्रदर्शिता यथा तत्रैव यदि यथा लो
ष्टस्तथा आत्मेति त्वयोच्यते तदा यथा आत्मा तथा लोष्ट इत्यागतं तथा च यथात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते लोष्टेपि तर्हि त
त्साधनीयं नो चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यं लोष्टसदृश आत्मा आत्मसदृशो न लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावा
दिति साध्यसमा जातिः प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमा जातिः प्राप्तिश्च हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं यथा तत्रैव क्रियाहे
तुगुणवत्त्वं पक्षे साध्यसामानाधिकरण्येनैव तत्साधकं वाच्यं तथा च उभयोरपि सिद्धत्वाविशेषात् क्रियाहेतुगुणवत्त्वे
नेव किमिति क्रियावत्त्वसाधनं क्रियावत्त्वेन क्रियाहेतुगुणवत्त्वं किं न साध्यते विनिगमकाभावादिति प्राप्तिसमा जा

क्रियावत्त्वस्य अतो

गौ०१५०
तत्रैव शब्दस्यानित्यत्वानुमाने यदि अनित्येन घटेन साधर्म्याच्छब्दोऽनित्यस्तदा अनित्येन केनचिद्धर्मेण सर्वस्यैव तत्सदृशत्वात्स
297 र्वस्यानित्यत्वमित्यनित्यसमा जातिः। धर्मस्यानित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणो नित्यत्वसाधनं नित्यसमा जातिः। यथा शब्दस्य
यदनित्यत्वमङ्गीक्रियते तन्नित्यमनित्यं वा यदि नित्यं तदा शब्दवृत्तेरेव तस्य सदातनत्वाच्छब्दस्यापि तथात्वमागतं अथ तद
नित्यं तदा तस्य कदाचिदनित्यत्वाभावो लोके इति नित्य एव शब्दः इत्युभयथापि शब्दस्य नित्यत्वमिति नित्यसमा जातिः। प्रय
त्नहेतोरनेककार्यत्वोपदर्शनेनाभिधाने कार्यसमा जातिः। यथा तत्रैव प्रयत्नानुविधायित्वमुभयथा संभवति प्रयत्नेन घटा
दिवच्छब्दस्य स्वरूपोत्पत्तेर्जलादिवदावारकनिवृत्तेर्वा। यथापि प्रयत्नानुविधानदर्शनात्। तथा च तस्यावारकनिवृत्ति
रूपप्रयत्नकार्यस्य संभवान्नानित्यत्वनियतत्वमिति कार्यसमा जातिः। आसामसदुत्तररूपजातीनामसदुत्तरलोकादि
प्रकाराः। ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्शिताः। परिशिष्टं यथामतत्त्वबोधाय दवमिपुक्तैरनुसंधेयमिति। निग्रहस्थानं पदार्थं लक्षयति
पराजयहेतुरिति। यस्तत्त्ववादिविजये तत्त्वपराजयस्य वक्तारं जनकीभवति निग्रहविषयत्वं वा निग्रहस्थानत्वं इदं च यद्यपि
च्छलादावव्याप्तं तथापि तेषामयथार्थनिग्रहस्थानमध्येऽन्तर्भावाददोषः। छलत्वादिनापि तासामुपयोगि-
त्वात् पृथगुपादानं हेत्वाभासवत्। तत्रावान्तरभेदजिज्ञासायां बालव्युत्पत्त्युपयोगितया यत्किंचिदवान्तरभेदाभूद्दर्श
यति। तेच्छेन्यूनेति। बहुविधमिति द्वाविंशतिप्रकारमित्यर्थः। तथा च सूत्रं प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञा-
संन्यासः हेत्वन्तरं अर्थान्तरं निरर्थकं अविज्ञातार्थं अपार्थकं अप्राप्तकालं न्यूनं अधिकं पुनरुक्तं अननुभाषणं अज्ञानं
अप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानीति। तत्र
स्वप्रतिज्ञातार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिः। यथा शब्दोऽनित्यः ऐन्द्रियकत्वात् घटवदित्युक्ते प्रतिवादिना प्रत्यक्षेणैन्द्रियकं सामा

तेः ता स्तु री वेतिसू

न्

298 मितिनियामकाभावात् हेतुरहेतुसमजातिः ॥ अहेतुसमाजातिः अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनमर्था
पत्तिसमाजातिः यथा पूर्वोक्तानुमाने शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि तदार्थापत्त्या सिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्य
त्वमपि अस्ति शब्दस्य नित्यसाधर्म्यमस्पर्शवत्त्वमिति एकतरावधारणे नियामकाभावादिति अर्थापत्तिसमाजातिः
सर्वाविशेषप्रसंगोद्भावनमविशेषसमाजातिः यथा तत्रैव यदि प्रयत्नानुविधायित्वेनानित्यघटसाधर्म्येण शब्दस्या
नित्यत्वं तदा प्रमेयत्वादिरूपेण तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यादिति सर्वाविशेषप्रसंगः त्वदुक्तसाधर्म्येणानित्य
न त्वमायाति मदुक्तेनेत्यत्र नियामकाभावादित्यविशेषसमाजातिः ॥ उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथनमनुपपत्तिसमा
जातिः यथा तत्रैव यदि वानित्यत्वसाधनं प्रयत्नानंतरीयकत्वमुपपद्यते इति शब्दस्यानित्यत्वेन तदा नित्यत्वसाधनमस्पर्शव
त्वमुपपद्यते इति नित्यत्वं किं न स्यादित्युपपत्तिसमाजातिः ॥ वस्तूपदर्शितसाधनाभावे विसाध्यस्योपलब्धिकथनमुपल
ब्धिसमाजातिः यथा तत्रैव प्रयत्नं विनापि वायुनोदनवशाद्वृक्षशाखाभंगजन्यस्य शब्दस्योपलब्धेः प्रयत्ना
नुविधायित्वरूपहेतोर्नास्तीत्युपलब्धिसमाजातिः ॥ वादिनानुपलब्धिवशात्कस्यचित्पदार्थस्याभावे स्वीकृतेऽनुपलब्धिवशा
देवकोद्यमितस्यापि किंचित्पदार्थस्याभावसाधनमनुपलब्धिसमाजातिः यथा उच्चारणात्पूर्वं शब्दस्याविद्यमा
नस्याप्यावरणवशान्नोपलब्धिः यथा जलादेर्विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिस्तद्वत् एतन्मते वादिना शब्द
स्य यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदा जलाद्यावरणादिकमिव शब्दाद्यावरणमप्युपलभ्येत इति अत्रोत्तरं
यदि नवद्भिस्तदनुपलब्धित आवरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदानुपलब्धेरप्यनुपलब्धेस्तदभावे सिद्धे तदभावाद
वरकसिद्धिरित्यनुपलब्धिसमाजातिः ॥ अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात्सर्वानित्यत्वप्रयोगोद्भावनमनित्यसमाजातिः यथा

नवेद्भिरनुपलब्धेर्वराद्युद्रस्यावरकं नोपलभ्यते तदनुपर आवरकाभावो निलीयते ॥

गौ०सू० अनित्यमित्यादिवादिना वाक्यत्रयमुक्तमविज्ञातं प्रतिवादिना सदस्यैश्च यत्तत् एतेन तदविज्ञातार्थं तत्र लिङ्गान्तमयमन्वयसिद्ध्यर्थके
२११ वरितो च्चरितत्वात् श्लिष्टादिकमित्यादिरूपं नन्विज्ञातार्थपदसमूहोऽपार्थकं यथा शब्दः कृतकत्वाद् घटः पटो वा नित्यमनित्यं च
प्रमेयत्वादित्यादि अवयवक्रमानामनुक्रमेण कथनमप्राप्तकालं यथा कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि स्वसिद्धान्तसिद्धावयवं
अवयवानामन्यतमेनापि विकलं न्यूनं तेनान्विताभ्युपगमपुनरुक्तमिन्नस्य सिद्धप्रयोजनस्य पुनः कथनमधि
कं हेतूदाहरणाधिकमिति वा यथा नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्वादित्येवमुदाहरणद्वयमपि कोथवा अनुवा
दं विना शब्दार्थयोः पुनः कथनं पुनरुक्तं यथा नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तं नित्यः शब्दो ध्वंसाप्रति
योगी वा इत्यर्थपुनरुक्तं वादिना त्रिरुक्तस्य सदस्यैर्विज्ञातार्थस्य वाक्यस्याननुवादोऽननुभाषणं इदं पञ्चविधं न यतिय
नदित्यादि सर्वेनाम्नाऽनुवादः विपरीतानुवादः अनुवादं विना दूषणवचनं तत्तो भोवे तिसदस्यैर्ज्ञातस्य वादिना त्रिरुक्त
स्य वाक्यार्थस्यावबोधोऽज्ञानं अनूदितवादिवाक्ये विज्ञातेऽपि तदर्थस्य उत्तरस्फूर्तिवशात् सभीभावोऽप्रतिभा विलंबा सर
का कार्यान्तरव्यासंगमुत्पाद्य कथाविच्छेदो विक्षेपः यथाऽद्य मे वकार्यमस्ति ततश्च त्वादृशि सह कथयिष्यामीति स्व
पक्षे तद्दोषामनुज्ञामात्रपरपक्षे दोषप्रसंजनं मतानुज्ञा यथा त्वं चोरः पुरुषत्वादिति चोरः इत्यादिकं वादिनो निग्रहस्था
नसत्वे विप्रतिपत्तिवादिनस्तदनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणं इदं चैकस्य पराजयश्रितिरिक्तेः सदस्यैर्वाच्यं न तु वादिना ह्य स्व
स्य दोषस्वस्य ख्यापना नो चित्येन निग्रहस्थानानिग्रहेनिग्रहस्थानाभावेऽनिरनुयोज्यानुयोगः छलजातिरेतन्न ख्यापित भावि
एकसिद्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्ते तद्विरुद्धसिद्धान्तमवलंब्योत्तरदानमपसिद्धान्तः यथा ईश्वरस्य जगदेकप्रकृतिविकार
........त्वात् एकमस्ति इति प्रकृतिकस्य वचनं तदसिद्धान्तमवलंब्य प्रत्युक्ते का प्रकृतिः को वा वि
कार इति प्रतिवादिना पृष्टे यस्मिन्नवस्थिते धर्मिण्येकधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यते सा प्रकृतिः यो धर्मो निवर्तते १५१

300 त्वं नित्यं दृष्टमिति तद्वदेव शब्दो नित्य एव किं न स्यादिति तत्रैवमुत्तरं यदि दोषे पक्षत्वात्तत्राभ्युपगम्यते नित्यत्वं तदा घटो ऽपि नित्यो ऽस्तु
नि एतेन स्वार्थसाधकस्य दृष्टान्तस्यानित्यत्वमङ्गीकुर्वन्नपि दस्यानित्यत्वं प्रतिज्ञातां जहातीति इदं पक्षबाधा भवति पक्षत्यागः साध्यत्यागः
हेतुत्यागः दृष्टान्तत्यागः तद्विशेषणत्यागश्च यथा शब्दो ऽनित्यः अस्पर्शगुणत्वादित्यत्र सो ऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात्स्वरेण
वादे उद्भाविते अस्तु तर्हि घटो नित्य इति पक्षपरित्यागः सर्वोक्तिदोषात्कित्वविकारित्वात्साध्यविरोधात् अनित्यः
शब्दो द्रव्यत्वादित्युक्ते परेण स्वरूपासिद्धो ऽयमिति दूषिते कृतकत्वादिति पुनर्हेतुप्रयोगे हेतुत्यागः दृष्टान्तत्यागो ऽप्येवमुदाहार्यः
द्रव्यात्मकः शब्दो नित्यः इत्यत्र आत्मवदित्यसिद्धो ऽयं भावने अस्तु तर्हि शब्दो नित्य इति पदविशेषणत्यागः एवं साध्यविशेषणत्यागो
हिर विरोधः सर्वोक्तिप्रतिज्ञायां दूषितायां तद्विशेषणान्तरदानं प्रतिज्ञान्तरं तच्च द्विविधं पक्षविशेषणदानात्साध्यवि
शेषणदानाच्च आद्यं यथा शब्दो ऽनित्य इत्यत्र ध्वनाविनाशिनः सिद्धसाधने उद्भाविते वर्णात्मक इति पक्षविशेषणदाने ऽन्त्यं य
था अनित्यत्वात्सर्वगुणजन्यत्वात्कार्यत्वादित्यत्रारंभजन्यत्वेन सिद्धसाधने उद्भावने सविषयकेति गुणविशेषणदाने प्रतिज्ञाहे
त्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यथा द्रव्यं गुणभिन्नं रूपादितः पृथक्त्वेनानुपलभ्यमानत्वादिति स्वयं प्रतिज्ञातार्थापलापनं प्र
तिज्ञासंन्यासः यथा नित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति परेण सामान्ये व्यभिचारस्योद्भावने दूषिते स्वोक्तमपनयति केनोच्यते ऽ
नित्यः शब्द इति अत्रापनयश्चतुर्विधो भवति क एवमाह को ऽपि परमतानुवादो ऽयं मया कृतः इति द्वितीयः स्वयमुक्तो ऽपि त्वयैवे
दमुक्तमिति तृतीयः परोक्तमेव मयेदमुक्तमिति वा तुर्यः सव हेतौ दूषिते तद्विशेषणान्तरोपादानं हेत्वन्तरं यथा शब्दो ऽनित्यः प्र
त्यक्षत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारस्योद्भाविते जातिमत्वे सतीति विशेषणदानं प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनमर्थान्तरं यथा अनि
त्यः शब्दः अस्पर्शवत्त्वादिति हेतुः हेतुपदं हि नोतेस्तु निष्पन्नं यत्कृदन्तपदं तत्सुप्तिङन्तमित्यादि वाचकं वर्णक्रमनिर्देशवन्नि
रर्थकं यथा नित्यः शब्दः कचटतपानां जबगडदशत्वात् झभघढधषवदिति अपार्थकमपदार्थं पूर्वापरासंबद्धं यथा दश

गणी

र्थिनामत्र प्रवृत्तिरित्यपवादमाह इहेति अत्यंतानुपपन्नामिति बालकस्याल्पवयस्त्वेन पेदितामासि

301 त्यर्थः तेषां विजेतानल्पयौरवादिहितत्वात विद्यार्थिनस्तु गुरुणामत्यंतकोमलत्वा

द्रकध्ययने वाधिकारात्तेवालेप्यत्यस्य स्पर्धमिदंबाल्यमत्यस्य

नत्वादिति भावः एतदेवदर्शयति एत्यवतेवेत्यादिना

हे धीर तर्कभाषायां नैकत्त्वावधीरणाऽ

स्यार्थ्यः सर्वत एवास्मास्त्वं बहिर्यतयते ॥१॥

मा बद्धोपि तर्कभाषावालकैर्दृष्टं

संह ति चानि रे लीयिलोपवेष

भागाधः किं महोदधिः ॥२॥

अस्मेष्वामपि संविली

स्वविद्वतीः स

माविना

ष्वा

॥अंकारा

करं मात्सर्यंमनसो विहायकलयेत्वात्वां मदीयामपि भावार्थं प्रतिसंदधाति हृदये कोवीरधीरोयदि स्या १५२

देवोनंतरणविनिर्मितोविधौ श्लाघ्यो ममायमसः ॥३॥ विपाकवपमतांवाल्लानां शिष्यालामिह काम्यया मौरी

त्रेऽस्य घटे एव सविकारत्वमु... मतमपसिद्धान्तः तन्मते असत उत्पत्तिर्नास्ति सतो विनाशो नास्ति किं त्वाविर्भावतिरो
भावमात्रं कार्यकारणयोरभेदः कारणरूपेण सूक्ष्मतयावस्थानं तिरोभावः कार्यरूपेण स्थूलतयावस्थानमावि
र्भाव इति सत्कार्यवादिमतं प्रकृतिविकारयोर्भेदाभावादनुमानमिदं न सिध्यति असतः कार्यत्वादेरसिद्धत्वात् इति
हेत्वाभासलक्षणं तु प्रागुक्तं एतानि च सर्वाण्येव सन्ति सेन वेजल्पवितंडयोरुद्भावनीयानि कथाविच्छेदकत्वाद्धे
दकथायां तु मेषां चातुर्विध्यं केषांचिदसंभवः केषांचिदनुद्भावनीयत्वं केषांचिदुद्भावनीयत्वं केषांचित्कथाविच्छे
दकत्वान्न तत्र प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासंन्यासः निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकं मर्षणीयं वेति षट्कं वादे न संभवति यद्यपि
प्रतिज्ञाप्रतिज्ञा[illegible] किं संभाव्यते तथापि स्वज्ञप्तिगोपनार्थी नामेषां न संभावनेति सांप्रदायिकाः तथा प्रतिज्ञा
न्तरं हेत्वन्तरमर्थान्तरमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सप्तकं वादे संभवदपि नोद्भावनीयं विज
यमात्रैकफलत्वात् तथा प्रतिज्ञाविरोधोऽप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमपसिद्धान्तः एतत्सप्त
कं वादे उद्भावनीयं तत्त्वनिर्णयोपयोगित्वात् परं तु न कथाविच्छेदहेतुः हेत्वाभासो निरनुयोज्यानुयोग इति द्वयं वा
दकथाविच्छेदहेतुरिति संक्षेपः स्वोक्तानां लक्षणानि दर्शयति तत्रेत्यादिना अस्मदुपदर्शितरीत्या लक्षणानामर्थो ज्ञेयः
सिद्धान्ताद्विति अपध्वंसः स्वसिद्धान्तत्यागः अस्य सिद्धान्तकथने स्वप्रतिकूलस्येति स्वदेशस्येत्यर्थः प्रतिज्ञाविरोधं लक्ष
यति [illegible] स्वार्थस्येति स्वयमुक्तप्रतिज्ञाहेतुरूपस्येत्यर्थः मिथो विरोधः विरोध इति प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ननु
सर्वेषां निग्रहस्थानानां पराजयनिरूपणार्थं प्रतिज्ञातत्वात् तत्र केषांचित्प्रमाणादीनामत्राविवेचितत्वाल्लक्षणं कृतं केषांचित्त्वलक्षणं जातिनि
ग्रहस्थानानामेवान्तरभेदनाहुल्येपि [illegible] विशेषस्यैव निरूपणं कृतमिति [illegible] यस्य न्यूनतया कथं [illegible]

303

कांतेन धीरेण कृता भावार्थदीपिका ॥४॥ इति श्रीमन्महोपाध्यायश्रीगौरीकांतसार्वभौमभट्टाचार्य
विरचिता तर्कभाषाभावार्थदीपिका समाप्ता शुभमस्तु सर्वजगतां सरस्वत्याः प्रसादतः श्रीमा
शारदायै नमः ॐ श्रीमद्गुरुचरणकमलेभ्यो नमः ॐ ॐ श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॐ
ॐ

श्रीमन्महाराज श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ
ॐ राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे कृष्ण श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री ॐ
ॐ श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण राधे श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री ॐ
ॐ श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री कृष्ण श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री
ॐ श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण राधे श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री
श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री कृष्ण श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे
श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री राधे श्री राधे श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण
ॐ श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री कृष्ण श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे श्री राधे
ॐ श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री राधे श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण श्री कृष्ण
ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्री
मद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ श्रीमद्राधाकृष्णाभ्यां नमः ॐ ॐ ॐ

Sans MSS Vol 8

39

458